

**Zokirov M.T.,
Alimova Z.V.**

**O‘ZBEK VA TOJIK LISONIY
ALOQASI ASOSLARI**

Oliy o‘quv yurtlari filologiya fakulteti
talabalari uchun darslik

Farg‘ona - 2024

Zokirov Muxtorali Turdalievich, Alimova Zarifa Vaxobovna.
O‘zbek va tojik lisoniy aloqasi asoslari. Oliy o‘quv yurtlari
filologiya fakulteti talabalari uchun darslik

Mas’ul muharrir:

M.Hakimov – Farg‘ona davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar:

T.Vahobov – Xo‘jand davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

S.B.Inoyatov – Xo‘jand davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

E.Ibragimova – Farg‘ona davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Darslikda tipologik jihatdan o‘zaro farqlanuvchi o‘zbek va tojik tillarining shakllanishi, ularning asrlar osha aloqasi tufayli yuzaga kelgan lisoniy o‘zgarishlar va bu o‘zgarishlarning til sathlaridagi amali haqida ma’lumot beriladi.

Kitob oliy o‘quv yurtlarining filologiya fakulteti talablariga, shuningdek, pedagogik yo‘nalishdagi kollejlarda, gimnaziyalar, akademik litsey va umumta’lim maktablarining ona tili o‘qituvchilariga mo‘ljallangan.

Mazkur darslik O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 22-dekabrdagi 537-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan. Ruxsatnoma raami
537500

Mundarija

Soʻz boshi	5
Birinchi qism. Tillar aloqasining umumnazariy masalalari.	
1.1. Kontakt lingvistikaning alohida fan sifatida shakllanishi.	9
1.2. Til kontakti haqida umumiy maʼlumot.	12
1.3. Til kontaktining turlari	16
1.4. Til kontakti tufayli vujudga keluvchi sotsiolingvistik hodisalar	18
1.5. Til kontakti va ikki tillilik (bilingvizm).	20
1.6. Oʻzbek til kontaktlari tarixidan	26
1.7. Interferensiya va uning oʻzbek va tojik tillari kontaktiga aloqasi.	32
1.8. Oʻzbek va tojik ikki tilliligining oʻziga xos xususiyatlari	39
1.9. Oʻzbek tili va uning shakllanish asoslari	41
1.10. Tojik tili va uning shakllanish asoslari	44
Ikkinchi qism. Oʻzbek va tojik lisoniy aloqasining til sathlariga koʻra aloqalari.	
2.1. Oʻzbek va tojik tillarining fonetik-fonologik sathga xos aloqasi	48
2.2. Oʻzbek va tojik tillarining lugʻaviy sathga xos aloqasi	52
2.3. Oʻzbek va tojik tillarining morfem sathiga xos aloqalari	59
2.4. Oʻzbek va tojik tillarining soʻz yasalishi sathiga xos aloqasi	62
2.5. Oʻzbek va tojik tillarining grammatik sathga xos aloqasi	68
2.5.1. Oʻzbek va tojik tillarining morfologik sathga xos aloqasi	69
2.5.2. Oʻzbek va tojik tillarining sintaktik sathiga xos aloqasi	72
Foydalanilgan adabiyotlar	143
Shartli qisqartmalar	151

Мундариҷа

Қисми аввал. Масъалаҳои умумии муоширати забон.	
1.1. Мавзӯъ, ҳадаф ва вазифаҳои курси “Робитаи забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ”	76
1.2. Маълумоти умумӣ дар бораи робитаи забон.	79
1.3. Намудҳои муоширати забони	83
1.4. Падидаҳои иҷтимоии лингвистие, ки аз робитаи забон бармеоянд	86
1.5. Контактҳои (алоқа) забон ва дузабонӣ (билингвизм)	87
1.6. Аз таърихи робитаҳои забони ўзбекӣ	89
1.7. Интерференсия ва алоқаи он дар робитаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ.	96
1.8. Дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ ва хусусиятҳои он	103
1.9. Забони ўзбекӣ ва асосҳои ташаккули он	106
1.10. Забони тоҷикӣ ва асосҳои ташаккули он	108
Қисми дуюм. Муносибатҳои забонҳои ўзбек ва тоҷик аз рӯи сатҳҳои забон.	
2.1. Робитаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳи фонетикӣ-фонологӣ	112
2.2. Пайвасти лексикӣ забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ	116
2.3. Пайвасти морфемавии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ	127
2.4. Пайвасти забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳи калимасозӣ	131
2.5. Алоқаи грамматикӣ забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ	135
2.5.1. Робитаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳи морфологӣ	136
2.5.3 Робитаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳи синтаксисӣ	138
Адабиёти истифодашуда	143
Ихтисороти шартӣ	151

SO‘Z BOSHI

Ma'lumki, insoniyat tarixida xalqlar o'rtasida turfa aloqalar mavjud bo'lib, ular mazkur xalqlar tillarida ham o'z aksini topgan. Shuning uchun muayyan bir davrga xos bo'lgan til aloqalarining eng nozik jihatlarini kuzatish, tavsiflash, u yoki bu tildagi hodisalarning boshqacha tus olishi sabablari haqida to'g'ri hukm chiqarish mazkur qo'llanmaning nazariy jihatdan dolzarbligini belgilaydi.

Xalqaro munosabatlarning intensivlashuvi til aloqalarining yanada jadallashuviga olib kelishi tabiiy hol. Mazkur jarayon to'xtovsiz sodir bo'lib boradi, hech qanday chegara, cheklovlarni tan olmaydi, chunki u jamiyat ehtiyojlari rivojlanishining ob'ektiv qonunlariga asoslanadi. Yuqoridagi faktorlar turli tillarda har xil shakl va darajada sodir bo'ladi. Til kontaktlarining qamrov doirasi jamiyatning rivojlanish va muloqot sur'atiga bog'liqdir.

Bugungi kunda Markaziy Osiyo respublikalarida til aloqalari masalalari davlat ahamiyatiga ega bo'lgan jiddiy ijtimoiy muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. O'zbekiston hamda Tojikiston Respublikalarining mustaqil davlatlar sifatida jahon siyosiy hamda iqtisodiy maydonidagi o'rni, zamonaviy ilm-fan, texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanishi, elektron pochta, uyali aloqa vositalari, internet tarmoqlarining hayotimizga kirib kelganligi o'zbek va tojik xalqlarining boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqaga kirishuvi til aloqalarining jadallashuviga imkoniyat yaratmoqda. V.Yu.Rozensveyg ta'kidlaganidek, «... qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar munosabati bilan tilshunoslar e'tiborini o'ziga jalb qilgan til aloqalari bugungi kunda nafaqat lingvistikaning sof nazariy masalasi, balki jamiyat va davlat darajasidagi siyosiy masalalardan biriga aylandi, Osiyo va Afrikaning ko'p davlatlari uchun esa hozirgi kunda barchani qiziqtiradigan asosiy masala bo'lib qoldi¹.»

Sobik Ittifoq tarkibida yetmish yil «umr ko'rgan» va «Ittifoqdosh Respublikalar» nomi bilan atalgan mamlakatlar Mustaqillikka erishgach, ularning siyosiy, iqtisodiy, madaniy,

---

¹ Розенцвейг В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов. -В кн: «Новое в лингвистике», вып. VI, М., 1972, стр.5.

diniy va ma'naviy olamida kutilmagan tub o'zgarishlar yuz berdi. Ijtimoiy hayotning barcha jabhasida xos bunday o'zgarishlar tarixning faqat ijobiy bahosiga sazovor bo'la oladi. Bag'rida ana shunday tub o'zgarishlar yasalgan Tojikiston, O'zbekiston va Markaziy Osiyoning boshqa Respublikalarida o'z milliy ruhini ardoqlab shakllantiruvchi imkoniyatlar vujudga keldi. Bunday beminnat va benazir imkoniyat shu Respublikalarning, jumladan, O'zbekiston hamda Tojikistonning ta'lim-tarbiya sohasida ham paydo bo'ldi. Har bir Respublika o'zining asosiy tili - Davlat tili maqomini qo'lga kiritdi; ularda yashovchi boshqa millatlarga mansub aholining tili ham kamsitilmadi. Ularning rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratildi. Buni Tojikistonda o'zbek tili va uning amali uchun yaratilgan va yaratilayotgan imkoniyatda ham ko'rish mumkin.

O'zbek millatiga mansub aholi Tojikistonda tojik millatidan keyingi ikkinchi mahalliy aholi sanaladi. Bu Respublikaning ayrim tumanlarida faqat o'zbek millatiga mansub aholi istiqomat qiladi. Shu hududlarda ta'lim-tarbiya jarayoni, vaqtli matbuot va uning shaxobchalarida o'zbek tili asosiy aloqa aralashuv vositasi hisoblanadi. Tojikistonning pedagogik yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlarida, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarida ta'lim-tarbiya o'zbek tilida ham olib boriladi. Ularning filologiyaga ixtisoslashgan fakultetlarida o'zbek tili va adabiyotni ilmiy o'rganuvchi bo'limlari mavjud. Akademik Bobojon G'afurov nomidagi Xujand davlat universiteti ham keksa, yirik oliygohlardan biri hisoblanadi. Bu oliygohda bir necha yildirki, o'zbek filologiyasi mustaqil fakultet sifatida faoliyat yuritadi. Unda fanning ish sohasi bo'yicha yuqori ilmiy darajali, tajribali mutaxassislar ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanadi. SHuningdek, 1993-yil respublikadagi eng keksa oliygohlardan Sadriddin Ayniy nomidagi Tojikiston davlat pedagogika universiteti tojik filologiyasi fakulteti qoshida o'zbek tili va adabiyoti bo'limi tashkil etildi. Bu bo'limda ham ilmiy darajali va tajribali mutaxassislar ishlab kelmoqda. O'zbek filologiyasi fakulteti va bo'limini har yili bir necha o'nlab yoshlar tugatib, pedagogik yo'nalishdagi maskanlarga ravona qilinadi.

Jamiyatimiz hayotidagi ijtimoiy o'zgarishlar oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida olib boriladigan ta'lim saviyasiga ham o'z ta'sir kuchini o'tkazmay qolmadi. Ularning davlat tomonidan

belgilangan, ma'qullangan o'quv rejalariga sezilarli darajada o'zgartishlar kiritildi. Oliy o'quv yurtlarining pedagogik yo'nalishi bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydigan fakultet va bo'limlarda ta'lim predmeti sifatida o'qitiladigan « Milliy va rus adabiyoti aloqasi», «Milliy tillar va rus tili aloqasi» singari fanlar o'rnida shu hududda yashovchi asosiy aholilarning adabiyoti va tillari aloqasini o'rganishni ko'zda tutgan yangi fanlar tiklandi. «O'zbek va tojik lisoniy aloqalari asoslari» ham ana shunday maqsadni nazarda tutgan yangi fan, yangi predmetdir.

O'zbek va tojik tillari aloqasi masalalarini o'rganish, uni zamonaviy ilmiy o'lchovlar bilan takomillashtirish – shu kunlar talabi. Negaki o'zbek xalqining tarixini, turmush tarzini, madaniyatini, ma'naviy va ruhiy olamini unga qardosh, qondosh va hududdosh bo'lgan tojik xalqining tarixisiz, turmush tarzisiz, madaniyatisiz, ma'naviy va ruhiy olamisiz to'g'ri va to'liq tasavvur etish mumkin emas. Bu ikki xalq juda qadimiy, uzoq tarixiy taqdirdosh va maslakdosh xalqlar hisoblanadi. Bu taqdirdoshlik va maslakdoshlik negizida ularning madaniyati, ma'naviyati, adabiyoti, tili va boshqa milliy qadriyatlari keng miqyosda rivojlangan.

Tilni «ijtimoiy hayot ko'zgusi» deb bekorga aytmaganlar. Xalq ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy olami bilan bog'liq nimalar bo'lsa, ular tilda o'z in'ikosiga ega bo'ladi. Ijtimoiy hayotning lisonda aks etgan in'ikosi tilning lug'at boyligi sifatida yuksak baholanadi.

Qo'shni va qo'shni bo'lmagan, qardosh va qardosh bo'lmagan har xil tillarning o'zaro aloqasi dastlab tilning lug'at tarkibida ko'zga tashlanadi. Shu bois bir tilning lug'at tarkibida ikkinchi boshqa tilning lisoniy birliklari o'ziga xos qatlamni tashkil qiladi. Bu hol o'zbek tili leksikasidagi ko'plab tojik (fors) so'zlarining, tojik tili leksikasida esa shunday miqdordagi o'zbek (turkiy)cha so'zlarning mavjudligi va ularning real amali bilan ham isbotlanadi.

Muayyan xalq, millat tilining boshqa xalq yoxud millat tiliga ta'siri lug'aviy sathdan tashqari boshqa sathlarda ham ko'zga tashlanadi. Ana shu lisoniy aralashuvlar tufayli tillararo aloqa vujudga keladi. Qo'lingizdagi darslikning asosiy maqsadi o'zbek va tojik tillarining fonetik-fonologik, lug'aviy-frazeologik, morfem

va soʻz yasalishi, shuningdek, grammatik qurilishi jabhalariga oid aloqalarni oʻrganish va oʻrgatishdan iborat.

Mazkur darslik ikki qismdan tashkil topgan. Birinchi qism tillar aloqasining umumnazariy masalalarini oʻz ichiga qamrab oladi. Ikkinchi qism esa oʻzbek va tojik lisoniy aloqalarining til sathlariga koʻra amaliylashuviga bagʻishlangan. Bu qism talabalarga tushunarli boʻlishi uchun, har bir sathning qisqacha ilmiy bayoni ham berilgan. Ularda oʻzaro qiyoslanayotgan sathning asosiy birliklari, ularning xarakteri, oʻzbek va tojik tillarining shu sath birliklari boʻyicha oʻzaro munosabati kabi muhim masalalari oʻrganilgan.

Mualliflar darslikning qoʻlyozma nusxasi bilan tanishib, uning nashr etilishiga xayrixohlik bildirgan Fargʻona davlat universitetining tilshunoslik kafedrasida ilmiy jamoasiga, muharrir sifatida tanishib, qimmatli fikrlar aytgan Fargʻona davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori, M.Hakimovga, shuningdek, rasmiy taqrizchilar sifatida ishni yuqori baholagan Xoʻjand davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori T.Vahobovga, mazkur universitet dotsenti, filologiya fanlari nomzodi S.B.Inoyatov, Fargʻona davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi E.Ibragimovalarga samimiy minnatdorchilik bildiradilar, ularning qimmatli fikrlari darslikning keyingi nashrlarida hisobga olinadi.

«Oʻzbek va tojik lisoniy aloqalari asoslari» mualliflarning koʻp yillik tajribalari asosida yaratilgan dastlabki va yagona qoʻllanma boʻlganligi uchun, unda ayrim kamchilik va nuqsonlarning boʻlishi tabiiy. Qoʻllanma yuzasidan bildiriladigan qimmatli fikr va mulohazalar samimiyat va minnatdorchilik bilan qabul qilinadi.

/

BIRINCHI QISM

TILLAR ALOQASINING UMUMNAZARIY MASALALARI.

1.2. Kontakt lingvistikaning alohida fan sifatida shakllanishi.

Tillarni qiyosan o'rganish bo'yicha tajribalar eng qadim zamonlarda boshlangan bo'lishiga qaramay, Jahon tilshunosligida til kontaktlari muammolari bilan tilshunoslar XIX asr oxiri-XX asr boshidan shug'ullana boshlaganlar. Xususan, G.Shuxardt va I.A.Boduen de Kurtene bir-biridan mustaqil ravishda «tillarning aralashuvi» degan tushunchani tilshunoslikka olib kirganlar¹. G.Shuxardtning fikricha, «til aralashuvining imkoniyatlari hech qanday cheklanishlarni bilmaydi; u tillar orasida ham maksimal, ham minimal farqlanishga olib kelishi mumkin»². Boduen de Kurtene qarindosh tillarni qiyosiy-tarixiy metod asosida tavsiflash bilan bir qatorda genetik jihatdan bog'lanmagan, geografik va ijtimoiy-tarixiy yondosh tillarni tavsiflashni til nazariyasining printsiptial vazifasi deb hisoblagan³.

G.Paul ham tillarning aralashuvi terminini qo'llaydi. U mazkur termin ostida bir tilning boshqa tilga ta'siri, bir shevaning o'zga shevaga ta'siri, shuningdek, rivojlanishining oldingi bosqichlarida yo'qotgan materialni tilda yana qayta o'zlashtirilishi kabi hodisalarni tushunadi. G.Paul tillarning o'zaro ta'siri haqidagi fikrlarga munosabat bildirgan holda, o'z navbatida bilingvizmning paydo bo'lish jarayoni, sabab va oqibatlari, ta'sir darajasi xususida atroflicha to'xtalgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, u diqqatini tilning leksik sathiga qaratgan⁴. Til aloqalarining boshqa sathlarga ta'siri haqida esa umumiy fikrlarni aytish bilan chegaralangan.

---

¹ Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М., 1950, стр. 175. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию.1,М.,1963, стр. 362-372.

² Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М., 1950, стр.177.

³ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию.1,М.,1963, стр. 362-372.

⁴ Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, стр.459-473.

L.Blumfild ham G.Paul kabi asosiy diqqatini bilingvizm sharoitidagi olinmalarga qaratadi⁵. Substrat hodisasiga oid tanqidiy fikrlar bayon qiladi, ya'ni fonetik sistemaga tashqi ta'sir haqidagi fikrlar zaifligini alohida ta'kidlaydi. Biroq tildagi ob'ektiv faktlar uning bu fikri to'g'ri emasligini ko'rsatadi. L.Blumfild bilingvizmning tabiati, turlari kabi masalalarga, negadir, e'tibor bermaydi.

Tillar aralashuvi termini o'zining mavhumligi sababli ko'p tilshunoslar tomonidan tanqid qilinadi⁶.

Hozirgi zamon jahon tilshunosligida **tillarning aralashuvi** termini o'rnida **til kontaktlari** birikmasi keng qo'llanib, ushbu termin tilshunoslikka A.Martine tomonidan birinchi marta kiritildi, U.Vaynrayx tomonidan esa ommalashtirildi⁷.

L.V.Shcherba til kontaktlariga aloqador nazariy ishlarida tillarni qiyosiy aspektda o'rganishning ahamiyati nihoyatda katta ekanligi, bilingvizmning umumiy-nazariy jihatlari, mohiyati, ko'rinishlari, turli hududlardagi o'ziga xos xususiyatlari, bilingvizmning individ uchun ahamiyati yuqori bo'lishi haqidagi qarashlarini bayon qiladi⁸. Bu ishlarda rus va fransuz tillari tadqiqot ob'ekti sifatida tahlil qilinadi

Turkologiya, jumladan, o'zbek tilshunosligida tillarni qiyoslab tadqiq qilish ishlari XI asrda Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» hamda XV asrda Alisher Navoiy tomonidan yozilgan «Muhokamatul lug'atayn» asarlaridan boshlangan. Mahmud Koshg'ariy bir oilaga mansub turkiy tillarni qiyoslab, ularning umumiy va farqli jihatlari ko'rsatib bergan bo'lsa, Alisher Navoiy turli til oilalariga, turli til sistemalariga mansub bo'lgan turkiy va fors tillarini chog'ishtirib o'rgangan. A.Nurmonov o'z qarashlarida Alisher Navoiyni chog'ishtirma (kontrastiv) tilshunoslikning otasi, Mahmud Koshg'ariyni esa qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschisi deb e'tirof etadi.

Turkologiyada o'zbek va tojik tillarining o'zaro aloqalari va ta'siri masalalariga M.Stavrulli, E.D.Polivanov, V.V.Reshetov, A.K.Borovkov va bir qator tilshunoslar umumiy tarzda qisqacha munosabat bildirganlar.

---

⁵ Блумфилд Л. Язык. М., 1968, стр.506-522.

⁶ Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. М., 1962, стр.239.

⁷ Новое в лингвистике. Вып VI, Языковые контакты, М., 1972, стр.5.

⁸ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1968, стр. 506-522.

E.D.Polivanov bu masalani o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri nuqtai nazaridan yondashgan bo'lsa⁹, M.Stavruli o'zbek tilining tojik shevalariga ko'rsatgan ta'sirini tavsiflaydi¹⁰. A.K.Borovkov tillar rivojlanishi ichki imkoniyatlar asosida yuz berishini ta'kidlash bilan chegaralanadi. Tillarda yuz bergan o'zgarishlarni ularning ichki taraqqiyoti bilan bog'laydi.¹¹

O'zbek tilshunosligida mazkur masalaning qo'yilishi, yoritilishi, o'rganish doirasi haqida quyidagilarni aytish mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek, g'arb va rus tilshunosligida masalaning nazariy jihatdan yoritilish, o'rganish darajasi keng qamrovli bo'lsa, o'zbek tilshunosligida mazkur masala yuqoridagi mezonlar nuqtai nazaridan tor va faqat tavsifiy xarakterga ega. Bunday oddiy tavsiflar K.Yusupov, H.G'ulomov, K.Rahmonberdievlar ishlarida ko'zga yaqqol tashlanadi¹².

K.Yusupov «O'zbek va tojik tillarining o'zaro ta'siri» mavzusiga bag'ishlangan monografiyasida Farg'ona shahri atrofida yashovchi tojiklar tilini o'zbek tiliga qiyoslagan, shuningdek, ishda tillarning o'zaro ta'siri va uning darajasini tavsiflashga e'tibor berilgan. Mazkur ish, asosan, o'zbek va tojik tillarining o'zaro munosabatini ularning tarixi bilan bog'liq holda tadqiq etishga qaratilgan. Farg'ona, Quvasoy, Toshloq tumanlarida yashovchi tojik aholisining tili hududiy nuqtai nazardan tadqiqot ob'ekti sifatida olingan.¹³ Ishning kirish qismida G.Shuxardt, L.V.Shcherba, V.Bogoroditskiy, N.K.Dmitriyev, N.V.Yushmanov, Yu.D.Desheriev, E.I.Ubryatovalarning til aloqalari nazariyasi bilan bog'liq qarashlariga o'z munosabatini bildirgan¹⁴. Shuningdek, "o'zbek" va "tojik" etnonimlarining etimologik tahlili berilgan.

---

⁹ Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. Т., 1934, стр-34;

¹⁰ Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Т., 1933, стр-10-11, 22-23.

¹¹ Боровков А.К. По поводу «иранизации» узбекского языка. Известия АН Узбекской ССР, Т., 1956, №8, стр-79-92.

¹² Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. Т., 1974; Гулямов Х. Ўзбекско-таджикские языковые связи. Т., 1983; Раҳмонбердиев К. Ўзбек тили контактлари. Т., 1989.

¹³ Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. Т., 1974, б.4

¹⁴ Кўрсатилган асар, б.7-12.

H.G'ulomovning «O'zbek-tojik til aloqalari» nomli monografiyasida o'zbek va tojik tillari uchun umumiy bo'lgan leksik qatlamning ba'zi jihatlari yoritilgan¹⁵.

Tojikiston hamda Afg'oniston hududlaridagi o'zbek shevalarini o'rganishga bag'ishlangan bir qator ilmiy tadqiqotlarda¹⁶ mazkur shevalar o'zbek adabiy tilining turli sathlari (fonetik, leksik, grammatik) bo'yicha qiyoslangan. Lekin Tojikiston va Afg'onistondagi o'zbek shevalariga bag'ishlangan bu ishlarda ularning mahalliy til va shevalari bilan o'zaro aloqasi, ta'siri borasida hech qanday fikr bildirilmagan. Vaholanki, bugungi kunda mazkur shevalar o'zbek adabiy tili bilan aloqalarini deyarli yo'qotib, mahalliy eroniy tillarning kuchli ta'siriga uchragan. Yuqoridagi ishlarda mahalliy til hisoblangan eroniy tillarning o'zbek shevalariga ta'siri to'g'risida hech qanday ma'lumot berilmaydi. Bizningcha, bir ijtimoiy muhitda yashayotgan o'zbek shevalari va eroniy tillarning o'zaro aloqasi batafsil tahlil qilinishi zarur. Bularning tilshunoslar etiboridan chetda qolishi to'g'ri nazariy xulosalar chiqarish uchun xatoga yo'l qo'yishga sabab bo'ladi.

1.2.Til kontakti haqida umumiy ma'lumot.

Sotsiolingvistika o'rganadigan asosiy masalalardan biri «til kontakti» tushunchasidir. Kontakt lotincha «contactiss» so'zidan olingan, «bevosita aloqa», «bevosita bog'lanish» ma'nolarini bildiradi.

Ikki va undan ortiq tillarning fonetik, leksik-semantik hamda sintaktik tuzilishiga ta'sir qiluvchi tillarning o'zaro aloqalari va munosabatlari **til kontaktlari**¹⁷ hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan ikki va undan ortiq tillarning til sathlari o'rtasidagi o'zaro munosabati va ta'siri tushunchasi ostida til aloqalari ifodalagan tushunchalar anglanadi. Shu o'rinda til kontakti va kontakt til atamalarini o'zaro farqlash lozim.

---

¹⁵ Гулямов Х. Ўзбекско-таджикские языковые связи. Т., 1983.

¹⁶ Абдуллаев Н. Фонетические особенности ўзбекских говоров Северо-Западного Афганистана. Диссертация на соискание ученой степени канд. фил. наук. Т., 1982; Йўлдашев Т. Тожикистондаги ўзбек шеваларининг морфологик курилиши. Фил. фан. доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.,1968

¹⁷ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, стр. 237.

Kommunikat va kommunikant o'rtasidagi o'zaro lingvistik munosabatni yuzaga chiqaruvchi til **kontakt til**¹⁸ deb hisoblanadi. Bunda ikki holat o'zaro farqlanadi:

1. Kontakt til - aloqaga kirishgan millatlardan birining tili. Mazkur jamiyatdagi lingvokommunikativ muloqot vaziyatga ko'ra birinchi yoki ikkinchi millat tilida bo'lishi mumkin.

2. O'zaro aloqaga kirishuvchi har ikki millatning tillari ham kontakt til hisoblanmasligi mumkin. Bunda kommunikativ munosabat uchinchi til orqali amalga oshiriladi. Bunday holatlarda kontakt til **vositachi til**¹⁹ deb yuritiladi.

«**Til kontakti**» atamasi fanga fransuz tilshunosi Andre Martine tomonidan olib kirilgan. Uriel Vaynrayx uni sotsiolingvistik tushuncha atamasi sifatida ommalashtirgan. Til kontakti tilning amali bilan bog'liq tushunchadir.

Til kontaktining tilning amali bilan bog'liqligi shundaki, u nutqiy jarayonda sodir bo'ladi. Ma'lumki, nutqiy jarayonning asosini muloqot tashkil qiladi. Muloqot ikki shaxs o'rtasidagi fikr almashinuvdir. Muloqot jarayonining ishtirokchilaridan birini so'zlovchi, ikkinchisini tinglovchi deyiladi.

So'zlovchi fan tili bilan adresant, tinglovchi esa adresat deyiladi. Fikr so'zlovchi-adresant tomonidan til ashyolari vositasida uzatiladi. U (fikr) tinglovchi-adresant tomonidan qabul qilinadi. Ana shu jarayonni muloqot deyiladi. Bu jarayon individual-psixik xarakterda bo'ladi. Tilning psixik hodisa xarakteri ham nutq, nutq faoliyati orqali belgilanadi.

So'zlovchi-adresant va tinglovchi-adresat bir til jamoasi vakillari bo'lsa, muloqotda til kontakti bo'lmaydi. Muloqotning til kontaktiga asoslanishi uchun so'zlovchi-adresant va tinglovchi-adresat har xil til jamoalariga qarashli bo'lishi shart. Bundan tashqari, tinglovchi-adresant tinglovchi-adresat mansub bo'lgan, tinglovchi-adresat so'zlovchi-adresant mansub bo'lgan jamoaning tilini bilishi, albatta, zarur. Aks holda, til kontakti vujudga kelmaydi. Masalan, tojik til jamoasiga mansub biror-bir shaxs bilan o'zbek til jamoasiga mansub biror-bir shaxs muloqotga kirishadigan bo'lsa, muloqot vositasi vazifasini yo o'zbek tili, yo tojik tili bajarishi kerak. Shuning uchun so'zlovchi-

---

¹⁸ Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Л., 1972, стр. 3.

¹⁹ Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Л., 1972, стр. 3. Джозеф Гринберг. Изучение языковых контактов в Африке. В кн: «Новое в лингвистике», вып. VI, М., 1972, стр.130.

adresant o'zbek til jamoasiga mansub bo'lsa, u tojik tilidan ham yaxshi xabardor bo'lishi kerak. So'zlovchi-adresant tojik til jamoasiga mansub bo'lsa, u o'zbek tilini ham yaxshi bilishi kerak. SHuning uchun muloqot til kontaktiga asoslanishi uchun, muloqotga kirishuvchi shaxslar o'z tilidan tashqari, muloqot vositasiga aylanuvchi o'zga tilni ham bilishi zarur. Muloqot vositasi vazifasini bajargan tilni kontakt til deyiladi. Tojik va o'zbek til jamoalariga mansub ikki shaxsning muloqoti o'zbek tilida olib borilsa, o'zbek tili kontakt til hisoblanadi; tojik tilida olib borilsa, tojik tili kontakt til vazifasini bajaradi.

Bordi-yu, so'zlovchi-adresant tinglovchi-adresatga qarashli bo'lgan, tinglovchi-adresat so'zlovchi-adresantga qarashli bo'lgan jamoaning tilini bilmasa, unda muloqot vositasi vazifasi uchinchi boshqa bir til zimmasiga yuklanadi. Muloqot vositasi vazifasini bajargan va so'zlovchi-adresant ham, tinglovchi-adresat ham mansub bo'lmagan uchinchi boshqa tilni vositachi til deyiladi. Masalan, tojik va o'zbek til jamoalariga mansub ikki shaxsning muloqoti rus yoki ingliz tilida amalga oshsa, rus yoki ingliz tili vositachi til hisoblanadi.

Til kontakti uchun ikki yoki uch har xil til jamoasining bir umumiy hududda yashashi shart emas. Ikki yoki uch til jamoalarining bir umumiy hududda yashashiga asoslangan til kontakti bevosita amalga oshadi. O'zaro hududiy yaqin bo'lmagan til jamoalari orasidagi til kontakti odatda o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim jarayonlarida o'quvchi va studentlarning biror-bir chet tilni o'rganishi orqali vujudga keladi. Masalan, turli bosqichdagi ta'lim maskanlarida o'quvchi yoki talabalarning ingliz, nemis, fransuz, ispan, arab yoki xitoy tillaridan birini o'rganish orqali vujudga kelgan til kontakti ana shunday xarakter kasb etadi. Yana: o'zbek tiliga arab tilidan o'zlashgan ko'p miqdordagi so'zlar evaziga o'zbek-arab til kontakti vujudga kelgan. Bu til kontakti ham diniy ta'lim va fors-tojik tili vositasida paydo bo'lgan.

Tillar kontakti tufayli substrat hamda superstrat deb ataluvchi lisoniy vaziyatlar paydo bo'lishi mumkin. Mazkur atamalar lotin tiliga qarashli bo'lib, «tag» ma'nosidagi «sub», «ust» ma'nosidagi «sureg» va «qatlam» ma'nosidagi «stratum» so'zlaridan tashkil topgan. Ikki tilning o'zaro chatishuvi natijasida mag'lub til elementlarining g'olib til strukturasi

belgilari **substrat** va **superstrat** hodisalari deb yuritiladi. Substrat keng etnik aralashuv va ikkitillilik orqali mahalliy xalq tilining kelgindilar tiliga singib ketishidir. Masalan, miloddan avvalgi III-II asrlarda rimliklar Iberiya (bugungi Ispaniya) hamda Galiyani (bugungi Frantsiya) bosib olishgan. Mazkur hududlarda mahalliy til-lotin tili bilingvizmi vujudga keladi. Rimliklar ta'sirida mahalliy til-lotin tili bilingvizmi davri mahalliy xalqlarning to'liq lotin tiliga o'tishlari bilan yakunlanib, lotin tili negizida hozirgi zamon ispan va fransuz tillari shakllangan. Mazkur tillarda mavjud iber (ispan tilida) va gal (fransuz tilida) tillarining elementlari substrat hodisasiga misol bo'la oladi²⁰. Kelgindi etnik guruhlar tilining mahalliy tilda qoldirgan belgilari superstrat deb yuritiladi. Milodiy V asrda frank qabilalari hozirgi Frantsiya hududlarini bosib olishgan. Mahalliy xalq bilan aralashuvi natijasida franklar mahalliy xalq urf-odatlarini, yashash tarzi va tilini qabul qilishgan. Turkiy bulg'or urug'lari Bolqon yarim orolida slavyan qabilalarini bo'ysundirganda o'xshash hodisa sodir bo'lgan. Hozirgi Bolgariya hamda Frantsiya davlatlarining nomi ham superstrat hodisasining faktidir²¹. Superstrat va substrat hodisalari, asosan, tilning fonetik, grammatik, qisman leksik sathlarida namoyon bo'ladi. Biroq mazkur tushunchalarni tildagi o'zlashma so'zlar qatlami tushunchasidan farqlash zarur bo'ladi. Chunki so'z o'zlashtirishdan farqli ravishda, substrat va superstrat hodisalari ikki tildan biri mag'lub bo'lishi hamda barcha til sathlarini qamrab oluvchi til aloqalari bilan bog'liqdir. Substrat nazariyasi XIX asr boshida Ya.Bredsdorf qarashlari asosida paydo bo'lib, hind-evropa tilshunosligi tarixida katta rol o'ynadi. Boshqa til oilalari tillarini o'rganishda bu nazariya hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

«Til kontakti» sotsiolingvistikaning asosiy tushunchasi sifatida tor va keng ma'nolardagi talqinga ega. Til kontakti atamasi keng ma'noda uqilganda, muloqot vositasi vazifasini ikki mustaqil tildan tashqari, bir til doirasidagi ikki sheva ham bajaradi. Ya'ni so'zlovchi-adresant va tinglovchi-adresatlar umumxalq tilining har xil shevasiga mansub shaxslar bo'ladi. Masalan, o'zbek tilining «j»lovchi shevasiga mansub shaxs bilan uning «y»lovchi shevasiga mansub shaxsning o'zaro

---

²⁰ Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Белгород, 1966, стр.65

²¹ Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Белгород, 1966, стр.65

muloqotiga yo «j»lovchi sheva, yoki «y»lovchi sheva materiallari vosita vazifasini bajarishi mumkin. Muloqot «j»lovchi shevada amalga oshsa, «j»lovchi sheva kontakt sheva hisoblanadi; «y»lovchi shevada amalga oshsa, kontakt sheva vazifasi «y»lovchi sheva zimmasiga tushadi. Bundan tashqari, shaxsning adabiy til, yo shu adabiy tilga qarashli biror-bir sheva vositasidagi muloqoti ham keng ma'nodagi til kontaktiga misol bo'ladi.

«Til kontakti» atamasi tor ma'noda qaralganda, muloqotning ikki har xil milliy til amalidagi shakli tushuniladi.

Sotsiolingvistika uchun «til kontakti» tushunchasining tor ma'nodagi shakli ko'proq ahamiyatli hisoblanadi. Chunki bu jarayonda shevalar emas, balki milliy tillar aloqaga kirishadi. Bir milliy til ikkinchi milliy tilga nimasi bilandir ta'sir qiladi. Bu jarayon fonetik, lug'aviy va grammatik qurilishda farq qiluvchi biror-bir tilning lisoniy vositalari vositasida amalga oshadi. «Kontakt»ning bir til doirasidagi shevalararo amalga oshishida «ta'sirdoshlik» bir til doirasidagi lisoniy unsurlar bilan cheklanadi.

1.3.Til kontaktining turlari.

Turli tillarning muloqot vositasiga aylanishi bilan bog'liq xususiyatlar ham murakkab sotsiolingvistik hodisalar hisoblanadi. Bu jarayonda bir til ikkinchi tilga (yoxud «kontaktlashayotgan» har ikki til o'zaro) turli darajada ta'sir qiladi. Shu bois tillar kontakti tufayli turli xarakterdagi natijalar ko'zga tashlanadi. Bu xususiyat asosida tillar kontaktining har xil tur va ko'rinishlari belgilanadi.

Sotsiolingvistik xarakterdagi ilmiy manbalarda til kontaktining ikki asosiy turi qayd etiladi:

1) proksimal til kontakti;

2) distal til kontakti.

1. Proksimal til kontakti.

Til kontaktining proksimal shakli odatda etnik jihatdan farq kiluvchi har xil til jamoalarini uyushtirgan ko'p millatli mamlakat yoki davlatlarda amal qiladi. Bunday mamlakat yoxud davlatlarda ikki tillilik (bilingvizm) yoxud ko'p tillilik (polilingvizm) sharoiti hukm suradi. Proksimal til kontaktida fonetik, lug'aviy va grammatik tizimi farq qiluvchi ikki yoki undan ortiq til vakillari o'z

ona tili bilan bir qatorda, qo'shni boshqa etnik jamoaning tilini ham o'zlashtirgan bo'ladi. Muloqot shaxsning o'z ona tili va o'zga til vositasida amalga oshaveradi. Proksimal til kontaktiga O'zbekiston hamda Tojikistondagi o'zbek va tojik, tojik va o'zbek, rus va tojik, tojik va rus, o'zbek va rus, rus va o'zbek, shuningdek, shu xarakterdagi boshqa ikki tilliklarga asoslangan muloqot shakllari misol bo'la oladi.

Proksimal til kontakti tufayli bir tildan boshqa tilga lisoniy birliklar o'zlashishidan tashqari, bir tilning ta'sirida boshqa tilning fonetik, grammatik qurilishida modifikatsiyalashish holati sodir bo'lishi, hatto sifat jihatdan farq qiluvchi yangi til tizimi vujudga kelishi mumkin.

2. Distal til kontakti.

Til kontaktining distal shakli odatda o'zaro hududdosh bo'lmagan etnik jamoalarining tillari munosabatiga asoslanadi. Til kontaktining bu shakli turli etnik jamoa tillarining bevosita aloqada bo'lmagan holatlarida amal qiladi. Shuning uchun distal til kontakti bir tillilik sharoiti uchun xos xususiyatdir. Bu jarayonda bir tildan boshqa tilga lisoniy birliklar (odatda so'zlar) o'zlashadi, xolos. Masalan, o'zbek va arab, o'zbek va xitoy, o'zbek va mo'g'ul tillari munosabatida til kontaktining distal shakli amal qilgan. Chunki o'zbek tili lug'at tarkibida xitoy, mo'g'ul, arab tiliga xos lug'aviy o'zlashmalar uchraydi. Ayniqsa, arab lug'aviy o'zlashmalari o'zbek tili leksikasida katta salmoqli qatlamni tashkil qiladi. Ularning qo'pi hozirgi o'zbek tilining o'z lisoniy mulkiga aylangan.

Arab lug'aviy o'zlashmalari o'zbek tili so'z yasalishi jarayonlarida ham faol ishtirok etib, o'zbek tili lug'at tarkibining boyishiga ikkinchi marta samarali xizmat qilayotir. Biroq O'zbekistonda yoki ikkinchi mahalliy aholisi o'zbeklar bo'lgan Tojikiston, Qirg'iziston yoki Qozoqistonda «o'zbek va arab» yoki «arab va o'zbek» ikki tilliligi mavjud emas. Bunday xarakterdagi ikki tillilikka imkon yaratuvchi til vaziyati ham yo'q.

Til kontaktining bu ikki turidan tashqari, uning zamon va makon umumiyiligiga ko'ra farqlanuvchi yana ikki turi ham mavjud. Ular:

- a) bevosita til kontakti;
- b) bilvosita til kontakti.

1. Bevosita til kontakti.

Bevosita til kontakti har xil til jamoasiga mansub shaxslarning yuzma-yuz mulokotiga asoslanadi. Yuzma-yuz mulokot jarayonida amalga oshgan muloqot makon va zamon umumiylikiga ega bo'ladi: adresant va adresant yuzma-yuz muloqotda bo'ladi. Bevosita til kontakti faqat nutqning og'zaki shakliga asoslanadi.

2. Bilvosita til kontakti.

Bilvosita til kontaktida har xil til jamoasiga mansub ikki shaxsning muloqoti yo telefon, yo internetga qo'shilgan kompyuter vositasida amalga oshadi. Bunda muloqotga kirishayotgan shaxslardan birining tili kontakt til vazifasini bajaradi. Muloqotga kirishayotgan shaxslar makon umumiylikiga ega bo'lmaydi.

Bilvosita til kontakti ikki shaklda amalga oshadi:

- a) og'zaki;
- b) yozma.

Bilvosita kontaktning og'zaki shakli telefon yoki internet tarmog'i orqali amalga oshadi. Yozma shakli esa, maktub, telegramma, telefaks, internetdagi «bildirish» vositalarida amalga oshadi. Yozma muloqotda adresant (yozuvchi) o'z maqsadini batafsil bildirmoqchi bo'lsa, maktubdan foydalanadi. Shunchaki xabar xarakterida bo'lsa, u telegramma, faks yoki telefon vositasida amalga oshiriladi.

Hozirgi vaqtda bilvosita muloqotning ogzaki shakli faolroq bo'lib, asosan mobil telefonlaridan keng ko'lamda foydalaniladi. Bunda vosita til vazifasini muloqotga kirishayotgan shaxslardan biri mansub bo'lgan til bajarishi mumkin.

1.4. Til kontakti tufayli vujudga keluvchi sotsiolingvistik xodisalar.

Turli etnik jamoa tillarining kommunikatsiya jarayonidagi navbatma-navbat amali til kontaktiga shart-sharoit yaratar ekan, buning oqibatida etnik jamoa tillarida har xil sifat o'zgarishlari vujudga keladi. Etnik jamoa tillarida yuz beruvchi bunday sifat o'zgarishlari sotsiolingvistika o'rganadigan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Lisoniy kontaktlashuv natijasida munosabatdosh tillar o'zaro uzoqlashishi yoki yaqinlashishi mumkin. Kontaktdosh tillararo uzoqlashish «divergensiya», yaqinlashish esa, «konvergensiya» deyiladi.

Kontaktlashgan tillardan birida sodir bo'luvchi yaqinlashish (konvergensiya) natijasida tillardan biri boshqasining tarkibiga singishib, o'zining kommunikativ amalini susaytira borib, yo'qqa chiqarishi mumkin. Bu jarayon fan tilida *assimilyatsiya* deyiladi.

Assimilyatsiya tufayli kontaktdagi tillardan biri boshqasining tarkibiga singishib «yutib yuborilishi» ham mumkin. O'zaro kontaktdagi tillardan birining bunday sharoitni boshdan kechirishi konvergensiya tufayli yuz beradi. Tarixdan, ilmiy manbalardan ma'lum bo'lishicha, qadimgi Xorazmda eron tillariga mansub lisonda so'zlashuvchi etnik jamoa (xalq) bo'lgan. Bu jamoa tili shu o'lka nomi bilan «xorazmiy» tili deb atalgan. Hozir Xorazmda bu til yo'q. U o'zbek tili bilan kontaktlasha borib, lug'aviy va grammatik qurilishidan bora-bora uzoqlashgan va o'zbek tilining tarkibiga singishib ketgan, assimilyatsiyalashgan. Bu haqda Aburayhon Beruniy asarlarida ham ma'lumot berilgan²².

Konvergensiya, ya'ni kontaktdagi tillardan birining boshqasi tarkibiga singishib, «assimilyatsiyalashuvi» slavyan tillarida ham uchraydi. Masalan, qadimda rus, belorus va ukrainlar orasida o'z mustaqil lisoniga ega bo'lgan muroma, chud, tork, qora klobuk singari mayda etnik guruhlar bo'lgan. Shu xalqlar bilan bir hududda yashab, shular tilida muloqot qila borishi natijasida, ularning tillari rus, belorus va ukrain tillari tarkibiga singishib, assimilyatsiyalashib ketgan²³.

Konvergensiya tufayli, yuqorida ham aytilganidek, ikki yoki undan ortiq qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarga xos ayrim lisoniy xususiyatlar o'zaro uyg'unlashadi, ularning har biriga xos ayrim lisoniy xususiyatlar «so'nib», neytrallashadi. Zero, konvergensiya atamasi lotin tilidagi «yaqinlashmoq», «o'xshab ketmoq» ma'nosidagi «convergo» so'zidan olingan.

Konvergensiyaning «glottogonik» va «struktur-diaxronik» singari ikki turi mavjud. Glottogonik konvergensiya ikki har xil tilning fonologik tizimida ayrim mushtarakliklar vujudga keladi. Masalan, shaxslar jinsini farqlovchi – «ov», «-ov», «-ova», «-eva» singari qo'shimchalar o'zbek tili affiksial tizimiga rus tilidan o'zlashgan. O'zbek tilining fonemalar tizimida shu qo'shimchalar tarkibidagi «-v-» fonemasining ruscha talaffuzi yo'q edi. Shu

---

²² Абурайхон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1968

²³ Леонтьев А.А. Что такое язык. – М., 1976. 26-бет

affikslar o'zbek tilida ham rasmiy lisoniy birlikka aylangach, o'zbek tiliga xos «-v-» fonemasining talaffuzi rus tilidagi shu qo'shimchalar tarkibiga xos «-v-» fonemasining talaffuziga muvofiqlashdi. Shuningdek, fabrika, fevral, farfor tipidagi so'zlar tarkibidagi ruscha «-f-» ning talaffuziga o'zbekcha «-f-» fonemasining talaffuzi ham muvofiqlashgan.

Struktur-diaxronik konvergensiya ikki har xil tilga xos ayrim hodisalardagi lisoniy farqlar tugal barham topadi. Struktur-diaxron konvergensiya xos jarayonlarni «paradigmatik neytralizatsiya» yoki «sinxron neytralizatsiya» deb ham ataladi.

Sotsiolingvistikaning zamonaviy tushunchalaridan biri *attraksiya* dir. Attraksiya «uziga jalb qilish», «ta'sir kuchini ko'rsatish» ma'nolarini bildiradi. Tillarning ta'sirdoshligi bilan bog'liq substrat, superstat hodisalarining sharhida attraksiya muhim rol o'ynaydi. Masalan, 1066-yili normandlar Angliyani bosib olgach, mamlakat hududida uch til—ingliz, fransuz va lotin tillariaro raqobat vujudga keladi. Bu jarayonda ingliz tilining ta'sir kuchi g'olib kelib, attraktorlik vazifasini bajaradi. Shuningdek, tarixda xalqaro til sifatida musulmon mamlakatlarida arab tili, xristian olamida lotin tilining ta'sir kuchi sezilarli bo'lgan, attraktorlik rolini o'ynagan. Hozirgi globallashuv davrida ingliz tilining ta'siri attraksion xarakter kasb etmoqda.

1.5. Til kontakti va ikki tillilik (bilingvizm).

Kontakt lotincha *contactiss* so'zidan olingan. Bevosita aloqa, bevosita bog'lanish degan ma'noni bildiradi. Bu atama ostida ayni bir shaxsning ikki yoki undan ortiq har xil tillardan navbati bilan foydalana olish imkoniyati tushuniladi. Kontakt atamasi bilan tilning amaliga asos tushunchalardan biri ham nomlanadi. Til amaliga xos bu tushuncha aloqa aralashuv (kommunikatsiya) jarayoni, ya'ni nutqning ma'lum bir holati (vaziyati)ga asoslangan lahzasi bilan aloqadordir. Ma'lumki, nutqiy aloqa aralashuvning ma'lum bir lahzasida ikki xil xarakterdagi shaxsning muloqoti amalga oshadi. Ulardan biri – so'zlovchi yoki adresant deb atalsa, boshqasi – tinglovchi yoki adresat deyiladi. Agar so'zlovchi – adresant bilan tinglovchi – adresat bir til jamoasining vakillari sanalsa, unda til kontakti haqida so'z yuritilishi ortiqcha bo'ladi. Til kontakti o'ziga xos

lisoniy-nutqiy imkoniyat sifatida har xil til jamoasiga mansub shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Har xil til jamoasiga qarashli shaxslarning o'zaro muloqoti til kontakti zaminida vujudga keladi.

Til kontakti keng va tor ma'nolarda ishlatiluvchi tushunchadir. U tor ma'noda ishlatilganda, ikki mustaqil til vakillari o'rtasidagi muloqot tushuniladi, keng ma'noda ishlatilganda esa, bir tilning ikki lahjasi yoki shevasi vakillari o'rtasidagi muloqot ham anglashilaveradi. Masalan, o'zbek va tojik millatiga mansub ikki shaxsning o'zaro muloqotini keng ma'nodagi til kontaktiga kiritish mumkin. Bunday jarayonda muloqot yo o'zbek, yo tojik tilida (bu ikki tilning birida) amalga oshiriladi. Bir tilning ikki lahjasiga mansub shaxslarning muloqoti keng ma'nodagi til kontakti sanaladi

Kommunikativ muloqot amalga oshirilgan tilni kontakt til deb yuritiladi. Kontakt til vazifasini so'zlovchi (adresant) va tinglovchi (adresat) mansub bo'lmagan boshqa (uchinchi) til ham bajara oladi. Masalan, o'zbek va tojik jamoalariga mansub ikki shaxsning (so'zlovchi va tinglovchining) o'zaro muloqoti rus yoki ingliz tillarida amalga oshishi ham mumkin. Bunday hollarda rus yoki ingliz tili kontakt til vazifasini o'taydi. Bu til vositachi til deb ham ataladi.

Til kontaktlari tufayli tillar bir-biridan uzoqlashishi yoki yaqinlashishi mumkin. Tillarning til kontakti natijasida uzoqlashuvshi divergensiya (divergensiya jarayoni) deyiladi. Bunday jarayonlarda tillarning o'zaro yaqinlashuviga nisbatan konvergensiya (konvergensiya jarayoni) atamasi ishlatiladi.

Til kontaktining amalga oshishi uchun kommunikativ lahzani tashkil etuvchi shaxslarning (so'zlovchi – adresant va tinglovchi – adresat) yoki ulardan birining o'z tilidan tashqari, muloqot vositasiga aylangan o'zga tilni ham bilishi shart. Muloqot so'zlovchi ham, tinglovchi ham mansub bo'lmagan boshqa uchinchi tilda, ya'ni vositachi tilda amalga oshirilsa, so'zlovchining ham, tinglovchining ham ana shu – vositachi tilni bilishi talab qilinadi. Aks holda, kommunikatsiya jarayoni vujudga kelmaydi.

Til kontakti bilingv, bilingvizm, polilingv, polilingvizm atamalari anglatgan tushunchalar bilan chambarchas bog'liqdir. Muloqotning ikki har xil tilda amalga oshishi bilingvizm deyiladi.

Bilingvizm ikkitillik demakdir. Bilingvizm lotin tilidan olingan, bi – ikki, lingua – til ma'nolarini anglatgan. Ikki tilda so'zlasha oluvchi shaxsga nisbatan bilingv atamasi ishlatiladi. Bilingvizm (ikki tillilik) va bilingv (ikki tilni biluvchi) atamaları anglatgan tushunchalarni til kontakti hodisasiga daxldor monoglossiya (grekcha monos – bir, glossa - nutq, til) va diglossiya (grekcha di – ikki, glossa – til, nutq) atamaları anglatgan tushunchalardan farqlash kerak. Monoglossiya tushunchasi bilingvizm tushunchasining aksi bo'lib, bir tilning nutqiy amalini bildiradi. Diglossiya atamasi ostida esa bir tilning turli vazifaviy yoki hududiy shakllariga xos nutqiy amali tushuniladi. Masalan, ayrim olingan shaxslar o'zbek tilining adabiy shaklidan ham, uning ma'lum bir hududiy (shevaga xos) shaklidan ham bir xil foydalana oladi. Ana shunday imkoniyat diglossiya deyiladi. Demak, bir til yoki uning biror shevasining amaliga nisbatan monoglossiya atamasi ishlatilsa, uning har xil uslub va hududiy ko'rinishlari amaliga nisbatan diglossiya atamasi qo'llanadi.

Bilingvizm atamasi anglatgan nutqiy imkoniyat interferensiya, assimilyatsiya atamaları bilan nomlanuvchi tushunchalar bilan bog'lanadi. Interferensiya jarayonida bilingv (ikki tilni biluvchi) bir tilga xos lisoniy xususiyatlarni boshqa ikkinchi tilga beixtiyor «ko'chirib» qo'yadi. Bu jarayonda bir tilning ikkinchi tilga ta'siri ko'zga tashlanadi. Bir tilga xos lisoniy unurning yoki uning ayrim qonun-qoidalarining boshqa til tomonidan o'zlashtirilishi va singdirilishi assimilyatsiya deb yuritiladi. Masalan, o'zbek va tojik tili kontakti amalining natijasi o'laroq, tojik tilining ta'sirida o'zbek tili singarmonizm hodisasidan xoli bo'ldi (interferensiya). Hozirgi o'zbek adabiy tili turkiy tillarning singarmonizmsiz turiga aylandi, unda singarmonizm fonetik qonuniyat sifatida barham topdi (assimilyatsiya). interferensiya jaryoni mushtarak hududda yashovchi o'zbek yoki tojik tillari jamoasiga mansub shaxslar nutqida yanada faolroq ko'zga tashlanadi. Boshqa tilga xos ayrim tovushlar, morfemalar, so'z yoki iboralar, ularning andaza (model)lari interferensiya jaryoniga uchrashi mumkin. Ayniqsa, so'z yoki ibora, ularning interferensiyalashuvi alohida xususiyatga ega. Masalan, Shimoliy Tojikistonda Isfisor degan katta bir qishloq bor. U G'afurov shahri bilan tutashib ketgan, Xo'jand shahriga ancha yaqin. Isfisorning aholisi – o'zbeklar.

Ularning nutqiy muomalasida tojik tilining ayni shu hududlarga xos *asyoq, yaxshi bormisiz? (Yaxshimisiz?)* singari lisoniy unsurlari faol qo'llanadi. *Yaxshi bormisiz?* Shimoliy Tojikiston (aniqrog'i, Xo'jand atrofi)ning shu hududida amal qiluvchi *Nag'z hayitmi?* iborasi andazasi (modeli)da hosil qilingan. Bunday interferensiyaning shunchaki oddiy ko'rinishlaridan biri, xolos. Xo'jand va uning atrofi tojiklari nutqida o'zbek tiliga xos lisoniy unsurlarning interferensiyasi ham yo'q emas. Ma'lumki, o'zbek va tojik tillari tipologik jihatdan farq qiladi. Ular grammatik qurilishi har xil tillardir. O'zbek tilida grammatik ko'rsatkichlar (masalan, ko'makchilar, kelishik qo'shimchalari) lug'aviy birliklardan keyin qo'shiladi. Tojik tilida esa, aksincha (old qo'shimcha – peshoyand), mustaqil ma'noli lug'aviy birliklar ortiga qo'shiladi. O'zbek tilida kelishik kategoriyasiga xos barcha qo'shimchalar so'z oxiriga qo'shiladi. Masalan, jo'nalish kelishigi qo'shimchasini olaylik: *maktabga bordi, dalaga jo'nadi*. O'zbek tili grammatik qurilishiga xos bu xususiyat – Xo'jand va uning atrofi tojiklari tiliga interferensiya bo'lgan: *maktabba raftan, sahroba ravona shudan* va b.

Interferensiyaning ommaviy tus olishi tufayli assimilyatsiyaga keng yo'l ochiladi. Aburayhon Beruniy ishlari va boshqa manbalardan ma'lumki, qadimgi Xorazmda eron tillari guruhiga mansub xorazmiy tili va shu tilda so'zlashuvchi xalq bo'lgan. Hozir esa, Xorazmda bunday til yo'q. U o'zbek tiliga singishib, assimilyatsiyalashib ketgan.

Ba'zan shunday hollar ham bo'ladiki, turli tillarda so'zlashuvchi qo'shni xalqlarning tillarida qo'shni xalq tiliga xos lisoniy unsurlar paydo bo'ladi. Bu hodisa adstrat deyiladi. Masalan, o'zbek va tojiklar qo'shni xalqlar hisoblanadi. Ularning biri (o'zbeklar) O'zbekistonda, boshqasi (tojiklar) Tojikistonda yashaydi. Shunga qaramay, bu ikki xalqning tillarida adstrat tushunchasi bilan aloqador lisoniy xususiyatlar mavjud. Janubiy O'zbekiston aholisi tilida tojik adstrati, Shimoliy Tojikiston aholisi tilida esa o'zbek adstrati sezilarli amal qiladi. Bu hodisa o'zbek va qirg'iz, o'zbek va qozoq, o'zbek va qaraqolpoq, o'zbek va turkman, tojik va qirg'iz, tojik va turkman va h.k. tillari munosabatida ham ko'zga tashlanadi.

Til kontaktlari superstat degan tushuncha bilan ham aloqadordir. Superstat atamasi anglatgan tushuncha

hududdosh xalqlarning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy mavqelaridagi baland-pastlikka asoslanadi. Bunda bir xalqning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy mavqei boshqa xalqnikidan ustun bo'ladi. Mavqesi ustun xalq mavqesi past bo'lgan xalqni o'ziga buysindiradi. Buning oqibatida mavqe jihatidan past bo'lgan xalqning tili mavqe jihatidan ustun bo'lgan xalqning tili tarkibiga singishib, bora-bora yo'qoladi. Hozirgi ingliz tilning shakllanishida superstat hodisasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunda norman tili anglosakson tilini o'ziga bo'ysindirgan. Ingliz tilining shakllanishida norman tili superstatlik vazifasini bajargan.

Ilmiy manbalarda til kontaktlarining distal va proksimal kabi ikki turi e'tirof etiladi. Til kontaktlarining bu har ikki turi ta'sirdosh tillarning rivojlanishida muhim vazifa bajarsa-da, ularning hududiy amali xarakteriga ko'ra, farq qiladi. Ahamiyati jihatidan proksimal kontakt distal kontaktdan ustunroqdir. Chunki proksimal kontaktda tillarning fonetik-fonologik, lug'aviy-frazeologik, morfem, so'z yasalishi va grammatik tizimlarida sezilargi ijobiy o'zgarishlar bo'ladi. Til kontakti tufayli bir tildan boshqa til ixtiyoriga o'tgan lisoniy unsurlar o'zga tilning o'z mulkiga aylanadi, ikki tillilikka ravon yo'l ochadi. O'zbek va tojik tillarining o'zaro aloqasi proksimal xarakterdagi til kontaktiga asoslanadi. Distal tavsifdagi til kontaktda har xil tillarning o'zaro aloqasi biridan boshqasiga so'z o'zlashtirish bilan cheklanadi. Til kontaktining bu turiga o'zbek va arab tillari aloqasini kiritish mumkin.

Proksimal til kontaktlari bilan distal til kontaktlarining o'zaro farqi yana shundaki, proksimal til kontaktlari ikki tillilik (bilingvizm) sharoitida amal qiladi, distal til kontaktlari esa bir tillilik (monolingvizm) sharoitiga xos bo'ladi. Proksimal til kontaktda ikki va undan ortiq tillarning aloqasi vujudga keladi, demak, uning amali polilingvizm (ko'p tillilik) sharoiti bilan bog'lanadi. Proksimal til kontaktda o'zaro aloqadagi tillardan biri modifikatsiyalashib, oldingilaridan farq qiluvchi yangi bir sistemaning yaratilishi uchun imkoniyat paydo bo'ladi.

Proksimal xarakterdagi til kontaktlariga O'rta Osiyo va Eron xalqlari tillariga xos o'zaro ta'sirdoshlikni misol keltirish mumkin. Chunki bu hudud xalqlari tillarida substrat–adstrat munosabatlarning anchagina murakkab ko'rinishlari amal qilgan. G'arbiy Eronda forsiyzabon kelgindilar eramizdan oldingi

1-ming yilliklardan boshlab Hind-Ovrupo lisoniga mansub bo'lmagan tillarga tazyiq o'tkaza boshlagan. Keyinchalik Hind-Ovrupo tillariga turkiy superstatning ta'siri kuchaygan (eramizning VI asridan boshlab). Turkiyzabon superstatning bu ta'siriga dastlab Yettisuv va Farg'ona, keyinroq Xorazm aholisi duch keladi. Forsiyzabon (eroniyzabon) aholini turkiylashtirish (o'zbeklashtirish) bir necha yuz yillar davom etdi va hozir ham bu jarayon tugal nuqtaga yetgan emas. Forsiyzabon (tojik-fors) lisonining asoratlari shaharlardagina uzoq saqlandi. Shunisi ham borki, forsiyzabon (eron) substratning turkiy-o'zbek tilga ta'siri ham katta bo'ldi: o'zbek tili turkiy tillar ichida singarmonizmdan xoli bo'lgan yagona tilga aylandi.

Turkiyzabon aholining forsiy (eron)lashuvi jarayoni ham bo'lgan, albatta. Surxon vodiylarida forsiyzabon aholining anchagina qismi o'zlarini turkiy urug'laridan kelib chiqqan tojiklar deb hisoblaydi²⁴. Ikki tillilik bilan bog'liq jarayonlar faqat tilshunoslikning ob'ekti bo'lish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon jamiyatshunoslik (falsafa) va ruhshunoslik (psixologiya) fanlarining ham o'rganish ob'ektidir. Demak, seziladiki, ikki tillilikning sof lingvistik, ijtimoiy-iqtisodiy va ruhiy-psixik jabhalari mavjuddir. Mana shu jabhalarning o'zaro munosabatidan ikki tillilik bir butun hodisa xarakterini kasb etadi.

Ikki tillilik o'z navbatida til vaziyati deb ataluvchi tushuncha bilan organik bog'liqlikka ega. Rus ijtimoiy tilshunoslik (sotsiolingvistik) tormog'ining asoschisi, taniqli rus olimi V.A.Avroring e'tiroficha, til vaziyati – bu xalq hayotining muayyan tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq ijtimoiy-lisoniy jarayondir. Bu jarayonda tillar ta'sirdoshligining konkret tipi va muayyan vazifaviy (amaliy) ko'rinishi nazarda tutiladi²⁵. Yana boshqa bir rus sotsiolingvisti L.B.Nikolskiy til vaziyati tushunchasini til, uning lahja va vazifaviy uslublarining muayyan etnik guruhga xos mazmuniy-hududiy amallari tizimi (majmuasi) sifatida baholaydi²⁶.

---

²⁴ Журавлёв В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. – М.: Наука, 1982, 165-б.

²⁵ Аврорин В.А. Соотношение субъективных объективных факторов в языке. – М.: Наука, 1975, 25-б.

²⁶ Никольский Л.Б. Синхронная социоллингвистика. Теория и проблемы – М.: Наука, 1976, 79-80-б.

Til vaziyati o'zaro bog'liq uch holat asosida shakllashadi: 1) til amaliy-vazifasining ijtimoiy shart-sharoitlari; 2) tildan foydalanishning chegarasi va ko'lami; 3) tilning amaliy-vazifaviy shakli.

Til vaziyati makrolingvistikaning tekshirish ob'ekti sanaladi. U ikki tillilik (bilingvizm) va ko'p tillilik (polilingvizm) tushunchalarini o'z ichiga oladi.

Ikki tillilik (bilingvizm) va ko'p tillilik (polilingvizm) tushunchalarining individual ikki tillilik yoki ko'p tillilik, ommaviy ikki tillilik yoki ko'p tillilik kabi ikki turi mavjud. Individual ikki tillilik yoki ko'p tillilikda muayyan til jamoasiga qarashli ayrim shaxslarning o'z tilidan tashqari, boshqa ikki va undan ortiq tillarda so'zlasha olish imkoniyati tushuniladi. Ommaviy ikki tillilik yoki ko'p tillilikda muayyan til jamoasining o'z tilidan tashqari, boshqa ikki va undan ortiq tillarda so'zlashma olish imkoniyati nazarda tutiladi.

Tojikistonning ayrim hududlarida ko'p tillilik (polilingvizm) vaziyati ham mavjud. Shimoliy Tojikistonning deyarli barcha tumanlarida qirg'iz millatiga mansub aholi ham istiqomat qiladi. Ular o'zbek tilida ta'lim oladi, tojik tilida esa bema'lol so'zlashadi. Shu aholiga mansub ko'pgina shaxslar esa rus tilini ham biladi. Ana shunday aholi yashaydigan hududlarda ko'p tillilik vaziyati amal qiladi.

1.6.O'zbek til kontaktlari tarixidan

O'zbek tili qadimiy tillardan biridir. U xalq tili asosida shakllangan bo'lib, asrlar osha o'z lug'at boyligini shakllantira va boyita borib, fonetik, grammatik va uslubiy qurilishini hozirgacha takomillashtirib kelmoqda.

O'zbek tili o'zbek etnik jamoasining aloqa-aralashuv vositasidir. U o'ttiz milliondan ortiq o'zbek xalqining milliy lisoniy boyligidir.

O'zbek xalqi ko'p asrlar mobaynida qadimgi O'zbekiston hududida ko'pgina turkiy urug' va qabilalarning birlashuvi va o'troqlashuvi natijasida tarkib topgan. Mazkur jarayonda bu etnik jamoa juda murakkab ijtimoiy-tarixiy jarayonlarni boshdan kechirgan. Bu murakkab jarayon uning til jihatdan mustaqil shakllanishi va rivojlanishida ham yuz bergan.

O'zbek millati, til nuqtai nazaridan, quyidagi uch yirik etnik komponentning birikuvidan tashkil topgan.

1) Janubi-sharqiy til. Bunga ko'pchilik shahar o'zbeklarining tili, «qarluq» deb ataluvchi lahjalar, eski o'zbek tili va hozirgi o'zbek adabiy tili kiradi;

2) Janubi-g'arbiy til. Bunga o'zbek tilining o'g'uz lahjasi kiradi;

3) Shimoli-g'arbiy til. Bunga asosan «j»lovchi shevalarni o'zida birlashtiruvchi qipchoq lahjasi kiradi.

Ana shu va shu kabi ijtimoiy-lisoniy shart-sharoitlar o'zbek tilining turkiy tillar oilasidan mustaqil lison sifatida ajralib chiqishi va shakllanishiga sabab bo'lgan.

O'zbek tilining turkiy tillar oilasidan mustaqil lison sifatida ajrab chiqishi shu til jamoasining umumturkiy jamoadan alohida etnik guruh sifatida ajrab chiqqan davridan boshlanadi. Bu davr, olimlarning e'tirofiga qaraganda, o'zbek tilining qadimgi davri hisoblangan va o'ninchi asrgacha davom etadi.

O'zbek tilining qadimgi davri boshqa turkiy tillarga ham tegishli bo'lgan urxun yodnomalari, uyg'ur va boshqa yozuvlarda bitilgan yodnomalarni o'z ichiga oladi. Shu davrdan e'tiboran, o'zbek tili unga qardosh va qardosh bo'lmagan tillar bilan turli darajada aloqaga kirisha boshlagan. O'zbek tilining boshqa tillar bilan turli darajadagi aloqasi o'zbek til kontakti va uning o'ziga xos ko'rinishlari uchun sabab bo'ladi.

Keltirilgan bu yodnomalarda uchrovchi boshqa chet til o'zlashmalaridan ma'lum bo'ladiki, o'zbek tili ham mansub bo'lgan qadimgi turkiy til xitoy, sanskrit va so'g'd tillari bilan lisoniy kontaktda bo'lgan. Bunga mazkur yodnomalarda uchrovchi shu tillarga (xitoy, sanskrit, so'g'd) xos so'zlarining mavjudligi guvohlik beradi.

1969-yili Leningradda «Qadimgi turkiy lug'at» (Drevnetyurkskiy slovar) nashr etiladi. Unda turkiy tillarga o'tib qolgan o'zga xalq tillariga tegishli so'zlar ham berilgan. Jumladan, *luchan* (*nuroni*), *luchanta* (*yaltiroq*), *maxaraj* (*hokim*), *maxaruk* (*mifik mavjudodning bir turi*), *namo* (*ibodat*), *prat* (*dev*) va boshqa o'nlab diniy tushunchalarga oid; *ansmar* (*tutqanoq*), *livang* (*qalampirmunchoq*), *lodur* (*o'simlik turi*), *matulung* (*limon*) singari bir qator tibbiyot va o'simliklar olamiga tegishli sanskritcha so'zlar ham keltirilgan.

Mazkur lug'atda qadimgi turkiy yodnomalarida uchrovchi *an* (*sud ishi*), *ban* (*o'n ming*), *ban* (*yozuv taxtasi*), *tsang* (*xazina*), *bugung* (*tilxat*), *buda* (*uzum*), *bulang* (*ayvon*), *bo'k* (*devor*), *bau* (*pul*), *chan* (*piyola*), *xua* (*gul*), *chuan* (*bahor*), *chug'* (*loyqa*), *mir* (*asal*), *yan* (*barg*), *tetsa* (*o'quvchi*), *to'* (*atala*), *chusum* (*tut*), *to'y* (*o'simlik nomi*) singari turli sohalarga oid bir necha o'nlab xitoycha so'zlar berilgan.

Mahmud Qoshg'ariyning mashhur «Devonu lug'otit-turk» asarida «chinliklarning (ya'ni xitoyliklarning) alohida tillari bor bo'lsa ham, shaharliklari turkchani yaxshi biladilar» degan fikr uchraydiki, bu qadimgi turkiy til bilan xitoy tilining bevosita kontaktda bo'lganligidan dalolatdir.

Qadimgi turkiy xalqlar so'g'dlar bilan yaqin aloqada bo'lganlar. Bu aloqa, hech shubhasiz, qadimgi turkiy tilning so'g'd tili bilan bevosita kontaktiga sabab bo'lgan. Buning natijasida o'sha davrda turk-so'g'd ikki tilliligi shakllangan, bu ikki tilning biridan ikkinchisiga son-sanoqsiz so'zlar o'tib, o'zlashgan. Masalan, qadimgi turkiy tilda uchrovchi *ajun* (*dunyo*), *badir* (*idish*), *mag'* (*oy*), *vaxshik* (*baxt*), *ruch* (*kun*), *rushan* (*yorug'lik*), *sarvag'* (*saroy*), *kand* (*shahar*), *shamnu* (*shayton*) va shu kabi boshqa o'nlab so'g'dcha so'zlar buning guvohidir.

Arab tilidan o'zbek va boshqa turkiy xalqlar tiliga ko'plab so'zlar o'zlashgan bo'lsa-da, eng qadimgi turkiy yodnomalarida negadir arab lisoniy birliklari uchramaydi. Buning sababi shundaki, so'z yuritilayotgan o'sha davrda turkiy tillar arab tili bilan bevosita aloqada bo'lgan emas.

Turkiy tillarning arab tili bilan aloqaga kirishuvi o'n birinchi asrdan boshlanadi. Bu davrda qadimgi turkiy til o'rnini eski turkiy til egallay boshlaydi. Ayni davrda fors tilining ijtimoiy mavqei yuqorilab, so'g'd tilining iste'moliga mone'lik qila boshlaydi. Qisqa muddat ichida fors tili mukammal shakllanib, boshqa tillarga, shu jumladan, turkiy (o'zbek) tillariga ham o'z ta'sirini o'tkaza boshlaydi. Natijada turkiy-fors til kontaktiga lisoniy sharoit paydo bo'ladi.

Qadimgi turkiy til ma'lum darajada arab tili bilan ham lisoniy kontaktda bo'lgan. O'rta Osiyoda arablar hukmronligi davrida o'zbek-arab til kontakti vujudga keldi. Bu davrda arab tili davlat va fan tili, fan va rasmiy yozishmalar tili sifatida keng tarqaldi.

O'zbek tili, bir tomondan, arablarning oddiy so'zlashuv tili bilan, ikkinchi tomondan, arab yozma adabiy tili bilan to'qnashdi.

Arab tili mahalliy aholiga davlat va fan tili, ayniqsa, din tili sifatida o'qitildi va singdirildi. Natijada mahalliy aholi vakillari o'z ona tili bilan bir qatorda, arab tilida ham yozadigan va gapiradigan bo'ldi. O'rta Osiyolik mashhur olimlar Abu Rayhon Beruniy (973-1048), Xorazmiy (795-857), Abu Ali ibn Sino (980-1037), Abu Nasr Farobiy (873-950), Ahmad Farg'oniy (861-yili vafot etgan) va boshqalar o'z ilmiy asarlarini arab tilida yozganlar. Shunday kilib, o'zbek-arab bilingvizmi, o'zbek-arab til kontakti vujudga keldi va arab tilidan o'zbek adabiy tiliga, qisman uning mahalliy shevalariga ham arabcha so'zlar kirib kela boshlagan.

Arab tilining o'zbek adabiy tiliga ta'sirini Alisher Navoiy ijodidagi arabcha so'zlar salmog'idan ham bilsa bo'ladi. Navoiy asarlari tilining 30-33 foizini arabcha so'zlar tashkil kiladi.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Yusuf xos Xojibning «Qutadg'u bilik» («Saodatga yo'llovchi bilim») asarlari eski turkiy tilning xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. «Qutadg'u bilik»da diniy, axloqiy va falsafiy tushunchalarga oid arab so'zlari ko'plab uchraydiki, bu eski turkiy va arab tillari kontakti amalidan darak beradi. Chunonchi, *zuljalol* (*Allohga nisbatan: ulug'vorlik*), *kamol* (*yetuklik*), *qodir* (*qudratli*), *rasul* (*payg'ambar*), *xaloyiq* (*xalqlar*), *salom* (*salom*), *malik* (*podshoh*), *mashriq* (*sharq*), *xazina* (*xazina*), *meros* (*meros*), *hakim* (*faylasuf*), *amorat* (*amirlik*), *ajab* (*qiziq*), *baqo* (*doimiylik*), *xarob* (*buzuq*), *raiyyat* (*aholi*), *sano* (*maqto'v*), *ofiyat* (*esonlik*) va shu kabi yuzlab arabcha so'zlar buning yorqin dalili bo'la oladi.

O'zbek tilida arab lug'aviy o'zlashmalari o'n beshinchi asrdan boshlab ko'paya boshladi. O'zbek adabiy tilida arab lug'aviy o'zlashmalari fan va texnikaning deyarli barcha tarmoqlarida uchraydi. Masalan,

- 1) falsafaga oid *abad*, *azal*, *zamon*, *makon*, *ma'rifat*;
- 2) mantiqqa oid *qiyos*, *ma'qulot*, *had*, *homil*, *maxmul*;
- 3) etikaga oid *sadoqat*, *axloq*, *adovat*, *munofik*;
- 4) psixologiyaga oid *his*, *hissiyot*, *aql*, *rag'bat*, *iroda*;
- 5) siyosatga oid *siyosat*, *jamiyat*, *jamo'a*, *mamlakat*, *davlat*, *targ'ibot*, *tashviqot*;

- 6) tilshunoslikka oid *ma'no, mazmun, ism, jumla, fe'l, imlo, ohang, ravish*;
- 7) adabiyotshunoslikka oid *she'r, shoir, nazm, nasr, ruboiy, qofiya, g'azal, vazn, marsiya, masal, mubolag'a, murabbo, majoz*;
- 8) astronomiyaga oid *falak, fazo, sayyora, sarv, asad, sunbula, mezon, qavs, shams, qamar*;
- 9) maorifga oid *maktab, madrasa, ta'lim, tarbiya, savod, muallim, mudarris, dars* va b.q.

Bularning ko'pi fan va texnikaning ana shu sohalarida o'zgarishsiz ishlatiladi.

Ayrim olimlarning kuzatishlaridan ma'lum bo'ladiki, o'zbek tili leksikasidagi arab so'zlari miqdori o'tgan asrning yetmishinchi yillari arafasida yana ko'paygan. Masalan, professor M.Mirzayev «Qizil O'zbekistoni» gazetasining 1947-1948-yillarda chiqqan 4-sonini kuzatganda, undagi so'zlarning 18,7 foizi arab tiliga tegishli bo'lgan. 1966-yili «Toshkent oqshomi» gazetasida «Festival qo'shiqlari yangraydi» sarlavhasi bilan bosilgan maqolada 26,9 foiz arab so'zlari ishlatilgan. Hatto texnikaga oid maqolalar matnida ham arab so'zlarining salmog'i kam bo'lmagan. Chunonchi, «Sovet O'zbekistoni» gazetasining 1967-yil 18-yanvar sonida bosilgan «Texnika remonti» sarlavhali maqola leksikasining 22 foizini arab so'zlari tashkil etgan²⁷.

Hozirgi davrda arab tilining o'zbek tiliga ta'siri ancha susaygan, chunki endilikda o'zbek va arab tillari orasida bevosita kontakt mavjud emas, u barham topgan.

O'zbek va rus tillari kontakti alohida yirik mavzu bo'lib, rus tilining turkiy tillarga, xususan, o'zbek tiliga ta'siri masalasi muhim sotsiolingvistik ahamiyat kasb etadi. Turkiy va rus tillarining aloqasi Rossiya bilan O'rta Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar zaminida paydo bo'lgan.

Ma'lumki, rus va O'rta Osiy xalqlarining o'zaro aloqasi uzoq tarixga ega. Buni turkiy tillar, xususan, o'zbek tiliga kirib o'zlashgan rus so'zlaridan bilish mumkin. Rus va o'zbek tillari

---

²⁷ Мирзаев М. Бухоро ўзбек ва тожик шеваларининг ўзаро муносабати тўғрисида //Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-том. -Тошкент, 1961.

aloqasi O'rta Osiyoning Rossiyaga qo'shib olinishidan keyin yanada kuchaydi. Muqimiy, Furqat, Avaz, Ibrat singari o'zbek ma'rifatparvarlari ijodida qo'llangan ruscha so'zlar buning yaqqol dalilidir. Shuningdek, chorizm davrida Turkistonda nashr etilgan «Turkiston viloyati gazetasi»da ham bir qator ruscha so'zlar uchraydiki, bu ham yuqorida aytilgan fikrni tasdiqlaydi.

Professor A.K.Borovkovning ko'rsatishicha, 1905-yilgi birinchi rus inqilobidan keyin o'zbek tiliga rus so'zlari va rus tili orqali lotin-yunon va yevropacha so'zlar kira boshlagan²⁸. Bu davrda rus va boshqa tillarga mansub so'zlar asosan nutqning og'zaki shakli orqali o'tgan. Ular o'sha davr imlosida ham shu shakllarini saqlagan holda yozilgan. Masalan, *iskalod (sklad)*, *inastran (inostranets)*, *pirakuror (prokuror)*. Shuningdek, fransuz va italyan tillariga qarashli *ko'ng'ira (kongress)*, *qumita (komitet)*, *teatru (teatr)*, *sug'urta (straxovanie)* singari ayrim so'zlar o'zbek tiliga rus tili orqali o'tgan.

O'zbek tiliga 1905-1907-yillar birinchi rus inqilobidan keyin o'tgan so'zlar qishloq va shaharlarning turmushidagi yangi tushunchalarni ifodalagan. Chunonchi, *zavod, fabrika, gastinitsa, konka (tramvay), mashina, poyezd, vokzal, vagon, pochta, kvartir. zalog, podryad; uprava (upravlenie), bo'lis (volost), guberniya, zakaz, firma, birja, arbitraj, bank, rasxod, oborot, partiya, miting, дума* va b.

Rus tili so'zlarining o'zbek tiliga kirib kelishi, ayniqsa, Oktyabr inqilobidan keyin faollashdi. O'zbek va rus lisoniy kontakti ikki xalq o'rtasidagi do'stona munosabat, siyosiy, iqtisodiy va madaniy munosabatlarning yaqin bo'lishi, ham yozma, ham og'zaki nutqning ijobiy ta'siri tufayli yuzaga keldi (Bu haqda keyingi mavzularda atroflicha ma'lumot beriladi).

Turkiy urug' va qabilalar tili juda qadimiy davrlarda O'rta Osiyoda azaldan yashab kelgan eroniy tillar bilan aloqada bo'lgan. O'rta Osiyoda, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududida yashagan xalq eroniy tillar guruhiga kiruvchi mahalliy til lahjalarida gaplashgan. Bu urug' – qabilalar, xalqlar – so'g'dlar, saklar, massagetlar, baktiryaliklar, parfiyaliklar, parikaniylar, xorazmiylar va boshqalarning tili bo'lgan. Shuningdek, qadimiy Baktiriya podshohligida yunon tilidan, shuningdek, yunon va

---

²⁸ Боровков А.К. Изменения в лексике узбекского литературного языка и новый алфавит // Изв. Уз ФАН ССР, №7.

eroniy tillar qorishmasidan iborat bo'lgan tildan ham foydalangan.

Ma'lum tarixiy sabablarga ko'ra, tojik-fors tili, xususan, uning adabiy tili o'zbek tilining adabiy tili rivojida arab tiliga nisbatan ham muhimroq ahamiyat kasb etadi. Buning sababi o'zbek va tojik xalqlarining asrlar davomida bir umumiy hududda yashab, bir xil tarixiy sharoitda turmush kechirishlaridir. Buning natijasida bu ikki xalqning urf-odatida, dunyoqarashida, san'at, adabiyot, musiqa singari madaniy hayotida ko'pgina mushtarak unsurlar yuzaga keldi.

Adabiyot va uning turli janrlarida, rasmiy hujjatlar, ilmiy-falsafiy va diniy asarlar tilida, uslubida ozmi-ko'pmi umumiy nuqtalar shakllandi. Bu umumiylik hatto she'riy-aruz vaznidan foydalanishda ham mavjud edi.

Fors-tojik tilining o'zbek tiliga ta'siri, ayniqsa, Somoniylar sulolasi davrida ancha sezilarli bo'lgan. Bu davrda fors-tojik tili davlat maqomidagi adabiy til sifatida keng tarqala boshlagan edi. Natijada barcha ijtimoiy sohada hukmron bo'lgan arab tilining mavqei susayib, iste'moli so'na boshlagan. XIV–XV asrlarda turkiy (o'zbek) ziyolilar, shoirlarning ko'pi tojik tilini yaxshi bilganlar. Har ikki tilda bir xil saviyada ijod qilganlar. Alisher Navoiy bu borada shunday yozgan edi: «Turk shuarosikim, forsiy til bila rangin ash'or va shirin guftor zohir qilurlar... Turkning ulug'idin kichigiga degincha va navkaridin begiga degincha sart tilidan bahramanddurlar».

Tojik tilining o'zbek tiliga ta'siri adabiy tilning ham yozma, ham og'zaki shakllarida amalga oshib, o'zbek tili leksikasida katta salmoqda tojik so'zlari qatlami vujudga keladi. Bu ta'sir o'zbek tilining grammatik qurilishida ham o'z ijobiy iziga ega bo'ldi. O'zbek tili fonetik tizimida tojik tilining ta'siri ancha sezilarli bo'ldi.

1.7. Interferensiya va uning o'zbek va tojik tillari kontaktiga aloqasi.

Interferensiya – tilshunoslik fanida nisbatan yangi tushuncha. Shuning uchun bo'lsa kerak, O.S.Axmanovanning «Lingvistik atamalar lugati»da bu atama va uning fanniy tushunchasi haqida ma'lumot berilmagan²⁹.

---

²⁹ O.S.Axmanovanning «Словарь лингвистических терминов». – М., 1969

S.M.Lokshina tomonidan tuzilgan «Chet soʻzlar qisqacha lugʻati»da «interferensiya» atamasi va uning sharhi berilgan. Maʼlum boʻlishicha, bu atama lotincha *inter* va *ferens* soʻzlaridan olingan, tarjimasi “oʻzaro taʼsir» iborasiga toʻgʻri keladi.

Interferensiya keng va tor maʼnolarda qoʻllaniladi. Keng maʼnodagi tushunilishi interferensiyaning nolingvistik tomonlari boʻlib, tilshunoslik fani uchun muhim emas.

Interferensiyaning lingvistik sharhi va mohiyati U.Vaynrayx, V.V.Alimov, E.Xaugen, E.M.Vereshchagin, V.Yu.Rozensveyg, L.M.Uman, V.V.Klimov, Yu.D.Desheriyev, I.F.Protchenko, V.A.Vinogradov, Yu.K.Jluktenko, L.I.Barannikova, Z.U.Blyagoz, R.K.Minyar-Beloruhev, N.G.Mixaylovskaya, L.V.Shcherba, M.T.Zokirov asarlarida berilgan. U.Vaynrayx tomonidan aytilgan sharh interferensiyaning lingvistik jabhadagi amaliga bevosita tegishli. U «bilingv nutqida bir necha tillarni bilish natijasida vujudga kelgan til meʼyorlaridan ixtiyoriy ravishda chekinish holatlari» interferensiya deb tushunsa, M.T.Zokirov esa «interferensiya – bu ona tilida mustahkamlangan til koʻnikmalarini oʻrganilayotgan ikkinchi tilga ixtiyorsiz ravishda olib oʻtish natijasidir», deydi³⁰.

Demak, shunisi muhimki, interferensiyaning amali nolingvistik xarakterdagi hodisalarda ham mavjud. Shuningdek, bu tushunchaga xos xususiyatlar tabiat hodisalari va ularning oʻzaro munosabatlarida ham uchraydi. Shu bois interferensiya lingvistik xarakterga nisbatan koʻproq ijtimoiy-psixologik tavsif ham kasb etadi.

E.M.Axunzyanov, I.A.Zimnyaya, A.A.Leontev, N.M.Kurmanbaev, A.A.Zalevskayalar kabi olimlarning ishlarida interferensiya psixologiyaga qarashli hodisa sifatida oʻrganilgan: bir ish-harakatga xos xususiyatlarning ikkinchi boshqa ish-harakat tarkibiga bir xil koʻnikma va malaka bilan oʻtkazilishi interferensiya deb tushuniladi.

Tilshunoslikda interferensiya, uning sotsiolingvistik yoʻnalishiga oid tushuncha sifatida qaraladi. Bir tilga xos xususiyatning boshqa til qurilishi yoki uning biror-bir ichki tizimiga lisoniy jihatdan taʼsiri interferensiya deyiladi.

---

³⁰ Зокиров М. Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тожик билингвизмида намоён бўлиши. НДА. Тошкент, 2007.

Boshqacha ta'bir bilan aytganda, interferensiya bir tilga xos xususiyatning boshqa til qurilishi yoki uning biror-bir hodisasiga beixtiyor o'tkazilishidir.

Interferensiya bilingv (ikki har xil tilda so'zlasha oluvchi shaxs) va bilingvizm (ikki tillilik) tushunchalari bilan uzviy bog'liq sotsiolingvistik jarayon hisoblanadi. Zero, interferensiya bilingv nutqiy faoliyati bilan aloqador va nutq jarayonida vujudga keluvchi hodisa sanaladi.

Lingvistik interferensiya til sistemasining barcha sathlarida uchraydi. Shunga ko'ra uning «fonetik, leksik-semantik, morfologik, sintaktik» turlari ajratilgan.

Interferensiya jarayonda bir tilning fonetik yoki g'rammatik qurilishiga xos xususiyatlar ta'sirida boshqa ikkinchi bir tilning fonetik yoki grammatik qurilishiga xos rasmiylashgan me'yor unutiladi yoki hisobga olinmaydi, to'g'rirog'i, ikkinchi boshqa tilning fonetik yoki grammatik me'yoriga rioya qilinmaydi. Chunonchi, har bir tilning fonologik tizimi uning fonetik tizimi bilan uyg'unlikda amalga oshadi. Har bir fonema, u unli yoki undoshligidan qat'iy nazar, adabiy tilning orfoepik me'yoriga rioya qilinishi talab etiladi. Chunki har bir fonemaning adabiy nutqqa xos rasmiy ohangi (intonemasi) bo'ladi. Bir til jamoasiga mansub shaxs boshqa tilda yozilgan matnni o'qiganda, u o'sha tilning fonemalarini o'z tiliga xos talaffuzda o'qiydi. Natijada nutqiy lahzada ikkinchi tilning orfoepik me'yori «buziladi». Bu interferensiyaning til fonemalar sathiga xos ko'rinishlaridan biridir. Masalan, o'zbek til jamoasiga mansub o'quvchi yoki talaba tojik yoki rus tilida bitilgan matnni o'qiganda, u shu tillarga xos fonemalarni, ularning adabiy til orfoepik me'yorlarini bilmaganligi uchun, o'zbek tili fonemalarining orfoepik qonun-qoidalari ta'sirida o'qiydi: tojikcha yoki ruscha fonemalarni o'zbekcha tovushlar bilan talaffuz qiladi. Rus tilidan o'tib o'zlashgan *direktor, kollektor, diktator, senator, elevator* tipidagi so'zlarni qanday yozilgan bo'lsa, o'zbekcha talaffuz ko'nikmasiga binoan o'shanday talaffuz qiladi (rus adabiy talaffuzida: *direktir, kallektir, senatir, diktatir, elevatir*). Bunda chetdan o'zlashgan so'zlarning o'zbek tiliga xos talaffuzi rus nutqiga nisbatan interferensiyaning namoyon bo'lishidir.

Interferensiyaning til grammatik tizimiga xos ko'rinishlari ham mavjud. Masalan, o'zbek yoki tojik til jamoasiga mansub

shaxs rus tilining grammatik qonun-qoidalaridan me'yoriy nazariy ma'lumotga ega bo'lmasa, u ruscha gapirganda yoki yozganda, o'zbek yoki rus tilining grammatik-qonun qoidalariga amal qiladi: «Moya sestra»ni «Moy sestra»; «Sestra prishla»ni «Sestra prishyol» tarzida rus tilining rod kategoriyasi qonun-qoidalarini stixiyali tarzda «paymol qiladi».

Interferensiya jarayoni, o'zga tilda ro'y beradigan o'zgarishning xarakteriga ko'ra, ikki xil bo'ladi:

- a) salbiy interferensiya;
- b) ijobiy interferensiya.

Interferensiyaning salbiy xarakterlisi bir til jamoasi vakilining ikkinchi tilning lisoniy me'yorlarini bilmaslighi oqibatida vujudga keladi. Unda ikkinchi tilning muayyan sathiga xos lisoniy me'yoriga amal qilinmaydi. Bu jarayonda so'zlovchi mansub bo'lmagan tilda nutqiy g'alizlik paydo bo'ladi. Biroq bu g'alizlik «gapiruvchi»chining o'ziga sezilmaydi. Yuqorida keltirilgan misollar salbiy xarakterdagi interferensiya ko'rinishlaridan biriga tegishlidir.

Ijobiy interferensiyada tilda ikkinchi tilning fonetik yoki grammatik qurilishiga xos ayrim lisoniy xususiyatlar paydo bo'ladi. U ikkinchi til rivojlanishidagi tashqi omillaridan biriga aylanadi. Uning «ijobiy interferensiya» deb nomlanishi ham shundan.

O'zbek tili unli fonemalari miqdorining sakkiz-to'qqiztadan oltitaga ixchamlashishi ijobiy interferensiyaning o'zbek tili fonemalari tizimiga xos ko'rinishlaridan biridir. Bu interferensiya tojik-fors tilining o'zbek tiliga ta'siri o'laroq vujudga kelgan. Shuningdek, o'zbek adabiy tili fonetik tizimida singarmonizm hodisasining tugal barham topishi ham tojik-fors tili ta'sirida amal qilgan ijobiy interferensiyaga misol bo'ladi.

Rus tilining fonologik tizimiga xos ayrim unsurlar ham o'zbek tilining fonologik tizimida belgili iz qoldirib, ijobiy interferensiya amaliga sabab bo'ladi. O'zbek adabiy tili va uning talaffuziga singishgan lab-lab «v», lab-tish «f», qorishiq «ts» undoshlari o'zbek-rus bilingvizmi ta'sirida paydo bo'lgan interferentiv hosilalardir. «F» fonemasining o'zbek tili fonemalar tizimida paydo bo'lishiga arab va fors tillari va ulardan «f» tovushi mavjud so'zlarning o'zlashishi ham sabab bo'lgan, albatta. Biroq rus tili ta'sirida vujudga kelgan «f» bilan arab va

fors tillari ta'sirida vujudga kelgan «f» tovushi talaffuzida qisman farq borligini unutmasligimiz kerak, albatta: *fartuk, sharf, shkaf, fabrika, filosofiya; farishta, fuqaro, fason, sarf, sharaf, shaftoli, sifat, safar* va sh.k.

Interferensiyaning nutq tovushlari va ularning o'zga til talaffuzi ta'sirida o'zgarishi *d i a f o n i k* o'zgarish, o'zga til talaffuziga «ko'chirilgan» tovushlar esa *d i a f o n e m a* deyiladi.

Tilning lug'aviy-semantik sathiga xos interferensiyaga nisbatan esa, *d i a s e m i y a* yoki *d i a l e k s i y a* atamaları ishlatiladi. Bu terminlar umumfanga D.Djounz tomonidan nolingvistik tavsifdagi boshqa tushunchalar ifodasi uchun olib kiritilgan. E.I. Xaugen uni sotsiolingvistik tushuncha sifatida tilshunoslik faniga ham ham tatbiq etgan.

Interferensiyaning bir qator ko'rinishlari mavjud. Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) o'zga til tovushlari o'z til tovushlari o'rnini egallaydi. Masalan, Tojikiston o'zbeklari nutqida unlilar talaffuzi tojikcha unlilar talaffuzi bilan almashgan: o'zbek tili tovushlari o'rnini tojik tili unlilari «egallagan»;

2) so'z ma'nolarida torayish hisobiga o'zgarish yuz beradi. Masalan, rus tiliga turkiy tillardan «балык» («baliq») so'zi o'zlashgan. Biroq bu so'z turkiy tillardagi «baliq va uning turlari» ma'nosini bildirmaydi, balki u rus tilida «dudlab quritilgan baliq» ma'nosida lisoniy «rasmiylashgan»;

3) o'zga til o'zlashmalari o'z tilning grammatik qonun-qoidalariga bo'ysunadi. Masalan, turkiy tillarda rod (grammatik jins) kategoriyasi yo'q. Shuning uchun turkiy so'zlar rod bilan turlanmaydi. Biroq rus tiliga o'zlashgan turkcha va forscha o'zlashgan «lapsha», «arba», «alycha», «surma», «syuzma», «paranja» singari so'zlar «jenskiy rod»ga, «buran», «uryuk», «saksaul», «barxan», «utyug», «karpich» singari so'zlar «mujskoy rod»ga kiritiladi. Shuningdek, rus tilidan yoki u orqali Evropaning boshqa tillaridan o'zlashgan so'zlar o'zbek tilining grammatik qonun-qoidalariga bo'ysunadi. Rus tilidan o'zlashgan *zavod, shkaf, fabrika, auditoriya, klass* singari so'zlar o'z tilda kelishiklar bilan turlanganda, kelishik shakllariga *v, s, k, pod, za* va h.k. predloglar «hamrohlik» qiladi. Keltirilgan bu tip so'zlar o'zbek tilida kelishik qo'shimchalarini predlogsiz olib turlanadi: «v shkafe» «shkafda», «v auditoriyu» «auditoriyaga» kabi.

4) badiiy ijodda, ayniqsa, sharq nazmining «shir-u shakar» janrida o‘z tilda yozilgan she’rda o‘zga tilga xos so‘z va so‘z shakllari, hatto gaplar kiritiladiki, bu interferensiyaning badiiy nutqqa xos xususiyati sanaladi.

Badiiy matnlarda boshqa til lisoniy unsurlarining ishtirok etishi maqsadli bilingvizmning uslubiy xarakterdagi ko‘rinishlaridan biridir. Masalan, taniqli bolalar shoiri Sultonmurod Hojiboevning «Tojik do‘stim» she’rida shu holni ko‘rish mumkin:

*Mening tojik do‘stim bor,
Uning bilan o‘sgim bor.
Dilash chashma barin sof,
Yuzi-ko‘zida oftob.
Hamroh bozi mekunem,
Aspbozū mekunem.
Lola tergani qirga
Chiqamiz birga-birga.
Dars tayyorlash, o‘qishda,
Hamkordirmiz har ishda.
Eh, qisqasi, bu do‘stim
Bachayi dono-yu nag‘z,
Bizni ahil ko‘rgan der,
Bir danakda qo‘sha mag‘z.*

Ijtimoiy-nolingvistik va sof lingvistik nuqtai nazardan qaraganda, interferensiya va uning jarayoni ikki yo‘l bilan amalga oshadi. Birinchisi, muayyan til jamoalari yoki ularning ayrim ijtimoiy qatlamlarining o‘zaro kontaktdagi aloqasi natijasida interferensiya uchun sharoit vujudga keladi. Ikkinchisi, o‘zga tilni maqsadli o‘rganish jarayonida o‘z va o‘zga til tizimlariaro vujudga kelgan lisoniy munosabatlar natijasida interferensiya uchun imkoniyat paydo bo‘ladi.

Interferensiya, funktsional amali doirasiga ko‘ra ham, uch xil bo‘ladi:

1) har xil etnik jamoalarga xos mustaqil tillar doirasida vujudga keladi (masalan, o‘zbek va tojik yoki o‘zbek va rus tillari doirasidagi interferensiya);

2) bir tilga qarashli lahja va shevalar doirasida vujudga keladi. Interferensiyaning bu xususiyati adabiy til va uning

rivojlanishi uchun muhim emas. U til fanining dialektologiya tarmog'iga aloqador ijtimoiy-lisoniy hodisa hisoblanadi.

3) adabiy til bilan uning mahalliy lahja yoki shevalari doirasida vujudga keladi. Bu xususiyat odatda adabiy til ta'sirida lahja va shevalar tizimida yuz beruvchi lisoniy o'zgarishlar bilan xarakterlanadi. Biroq nafaol tarzda buning aksi ham bo'lishi mumkin. Bu odatda tilning lug'aviy sathiga xos bo'ladi.

Tilni chet lisoniy unsurlardan «tozalashda», inkor etilgan chet so'zlar o'rniga lahja yoxud shevalardan ularga muvofiq muqobillar tanlanadi. O'zbek tilida ruscha «ostanovka», «ikra» so'zlari o'rniga shevalardan «bekat», «uvildiriq» so'zlarining olinganligi bunga misol bo'ladi.

Interferensiyaning mazkur xususiyati asosida bu atamaning ifoda ko'lamini belgilanadi, ya'ni «interferensiya» tor va keng ma'nolarda qo'llanuvchi sotsiolingvistik atama hisoblanadi.

Interferensiya tor ma'noda «har xil etnik jamoaga qarashli mustaqil tillardan birining boshqasiga ta'siri tufayli sodir bo'luvchi lisoniy o'zgarish»ni bildiradi.

Bu atama keng ma'noda «adabiy tilning ta'siri tufayli uning lahja yoki shevalarida paydo bo'lgan o'zgarish» hamda «bir til doirasidagi lahja yoki sheva ta'sirida shu tilning boshqa lahja yoki shevasida sodir bo'lgan lisoniy o'zgarish»larga nisbatan ham ishlatilaveradi. Masalan, shevalarda mavjud-u, lekin adabiy tilda o'sha tushunchani ifodalovchi so'z bo'lmasligi mumkin. Buni o'zbek tili qarindoshlik nomlari tizimida ham ko'rsa bo'ladi. Chunonchi, o'zbek adabiy tilida «nabira – evara – chevara»dan keyingi avlodni atovchi so'zlar yo'q. Biroq ular «zuvola – uvora – begona» tartibida shevalarda uchraydi. Agar keyingi 5-, 6- va 7-avlod nomlarini bildiruvchi yuqoridagi so'zlar (zuvola, uvora, begona) adabiy tilga qabul qilinsa va ular ommalashib, lisoniy rasmiylashsa, sheva va adabiy til munosabatidagi ijobiy interferensiyaga ishonchli misol bo'la oladi.

Xullas, interferensiya keng ko'lamli murakkab ham ijtimoiy-nolinii va ham sotsial-lisoniy hodisadirki, u bir qator monografik rejalarda jiddiy o'rganilishi zarur.

1.8. O‘zbek va tojik ikki tilligi va uning o‘ziga xos xususiyatlari

O‘zbek va tojik ikki tilliligi Tojikistonda yashovchi mahalliy aholi uchungina xos bo‘lmay, u O‘zbekistonning turli hududlarida yashovchi mahalliy aholi uchun ham xosdir. Buning tarixiy ildizlari uzoq o‘tmishga – XI asrga borib taqaladi. Mashhur qomusiy olim Mahmud Koshg‘ariy turkiy tillarni dastlab ikki guruhga ajratadi. Ularning birini sof turkiy tillar, boshqasini sof bo‘lmagan turkiy tillar deb ataydi. Sof bo‘lmagan turkiy tilga Sharqiy Turkistonning Janubiy hududlari, Chuv hamda Talas vodiylari aholisining tilini kiritadi. Bu hududlarda so‘g‘diylar qaramog‘idagi shaharlar aholisi yashagan. Ular ikki tilda gaplashar edilar. Sof turkiy bo‘lmagan til egalari Bolosog‘un, Talas (Avliyoota, hozirgi Janbul shahri) va Oqshahar (Isfijob, Sayram) shaharlari aholisi bo‘lib, ular so‘g‘d (eroniy) va turk tillarida barobar so‘zlasha olganlar.

O‘zbek va tojik ikki tilliligi (bilingvizmi) nutqning og‘zaki va yozma kabi ikki xil shakli orqali amalga oshgan. Shu bois ham o‘zbek va tojik ikki tilliligi ikki tillilikning boshqa ko‘rinishlaridan o‘z faolliligi va keng hududliligi bilan alohida ajralib turadi. Masalan, o‘zbek va arab, o‘zbek va rus, tojik va arab, tojik va rus va boshqa ikkitilliliklar o‘zbek va tojik ikki tilliligi darajasida faol emas, shuningdek, ularning amaliy hududi ham keng emas.

O‘zbek va tojik ikki tilliliginiing ta‘siri natijasi bo‘lsa kerak, o‘zbek tili lug‘at tarkibining o‘n foizdan ortiqrog‘ini tojik tilidan o‘zlashgan lug‘aviy birliklar tashkil qiladi. Tojik tilining lug‘at tarkibida ham o‘zbek tilidan o‘zlashgan lug‘aviy birliklar miqdori kam emas. Bulardan tashqari, o‘zbek tilining morfem va so‘z yasalishi tizimlarida ham tojik tilning samarali ta‘sirini sezish qiyin emas. Tojik tiliga qarashli grammatik ko‘rsatkichlar o‘zbek tilining so‘z va shakl yasovchi vositalari sifatida faol qatnashadi. Bularning barchasi yuqorida tilga olingan interferensiya hodisasining ko‘rinishlaridir.

O‘zbek va tojik ikki tilliligi (bilingvizmi) o‘zining uzoq tarixiga ega. O‘zbekiston hududida yashovchi xalqlar, jumladan, o‘zbeklar orasida ikkitillilik qadimdan mavjud. O‘z ona tilidan tashqari, o‘z tili uchun qardosh bo‘lmagan arab va tojik tillarida

soʻzlasha olish qobiliyati hamma xalqda ham bir xil boʻlavermaydi.

Ikki til – oʻzbek va tojik tillarida gaplasha oluvchi aholi VI asrdan boshlab Movarounnahrda (Amudaryo va Sirdaryo oraligʻida) istiqomat qila boshlagan. Shuningdek bunday aholi Shosh viloyati (qadimgi Binkent – hozirgi Toshkent atroflari)da yashagan. Ular oʻzbekcha-turkiy va tojikcha-forsiy tillarda bir xil soʻzlasha olgan. Bunday ikki tillilik fors-tojik va eski oʻzbek adabiy til kontaktlarning amali sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Oʻzbek va tojik ikki tilliligining samarali amali natijasida oʻzbek va arab ikki tilliligi barham topdi. Somoniylar dinastiyasi davrida (IX-X asrlar) fors-tojik mumtoz adabiy tili keng tarqala boshladi. Fors-tojik adabiy tili bu davrda (VII-VIII asrlar) fan va adabiyot sohasida, shuningdek, yuridik sohada hukmronlik qilgan arab tilini siqib chiqara boshlaydi. Bunday kurash dastlab XI asrda fors-tojik tili taʼsirida arab tilining sheʼriyatdan siqib chiqarilishiga sabab boʻladi³¹. Navoiy davriga kelib, oʻzbek va tojik ikki tilliligi keng tarqalgan hodisaga aylandi. Bu davrda oʻzbek va tojik ikki tilliligi xalq tili jabhasi (aspekti)da ham, adabiy til jabhasida ham mustahkam mavqeni qoʻlga kiritgan edi.

Oʻzbek va tojik ikki tilliligi oʻzbek va tojik boʻlmagan boshqa ikki tilliliklardan oʻziga xos sifatli va miqdoriy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Oʻzbek va tojik ikki tilliligi oʻzaro kontaktli ikki tillilikdir. Kontaktli ikki tillilik hodisasining siyrak uchrovchi noyob turiga kiradi. Bunday xarakterdagi ikki tillilikka sabab boʻlgan til kontaktini proksimal kontakt deyiladi. Proksimal kontakt taʼsirida vujudga kelgan ikki tillilikda bir tilga xos lisoniy xususiyatlar u bilan aloqadagi boshqa tildan koʻproq va sezilarli oʻrin oladi. Shu jihatdan qaraganda, oʻzbek va tojik ikki tilliligi proksimal til kontaktining samarasi sifatida faqat bir tildan boshqa tilga soʻz oʻzlashishi bilan cheklanuvchi distal xarakterdagi til kontaktiga xos ikki tillilik (shartli ravishda)dan farqqiladi.

Oʻzbek va tojik ikki tilliligi Oʻzbekiston va Tojikiston respublikalari aholisi orasida hamon mavjud. Samarqand, Buxoro, Surxondaryo viloyatlari, Fargʻona vodiysining baʼzi

---

³¹ Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламалари. – Тошкент: Фан, 1985, 108-б

tumanlari aholisi hozir ham o'zbek va tojik tillarida bir xil so'zlasha oladi. Tojikistonning So'g'd, Qo'rg'onteppa viloyatlari, Dushanbe shahrining atrof tumanlarida istiqomat qiluvchi aholi ham tojik va o'zbek tillarida gaplasha oladi.

Ilmiy manbalarda e'tirof etilishga qaraganda, tojik (eroniy) tilining o'zbek (turkiy) tilga ta'siri ikki bosqich (davr)ni o'z ichiga oladi. Bu ta'sirning birinchi bosqichi o'zbek tilining xalq tili maqomida shakllanishigacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Bu davrda o'zbek (turkiy) tili O'rta Osiyo va O'zbekiston hududidagi eroniy qabila va xalq (so'g'dlar, xorazmiylar, toxarlar, saklar, massagetlar va h.)larning tillaridan bahramand bo'lgan. Tojik (eroniy) tilining o'zbek (turkiy) tiliga ta'siri bilan bog'liq ikkinchi bosqich somoniylar davriga to'g'ri keladi. Bu davrda o'zbek (turkiy) tili tojik xalq va adabiy tilidan, shuningdek, uning shevalari lug'aviy birliklaridan barakali oziqlangan.

XV-XVI asrlarga kelib, tojik tili Buxoro, Qo'qon xonliklarining rasmiylashgan davlat tili sifatida shuhrat topgan. Bu xonliklarning hujjat ishlari ana shu tilda rasmiylashtirilgan³².

O'zbek va tojik tillari asosida vujudga kelgan ikki tillilik yozma adabiyot – badiiy asarlarda ham o'z aksini topgan. Qarshi shahrida topilgan va taxminan temuriylar davrida tarjima qilingan «Qo'rg'on» tafsirida ham bu hol ko'zga tashlanadi. O'zbek va tojik ikki tilliligiga doir dalillar, ayniqsa, badiiy adabiyotda yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. Bu jarayonni badiiy adabiyotning ham yozma, ham og'zaki shakllarida bir xil me'yorda uchratish mumkin. Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy singari mumtoz adiblarimizning ijodida o'zbek va tojik ikki tilliligining yorqin namunalari berilgan. Bu jarayon an'anaviy tus olib, keyinchalik Gulxaniy, Maxmur, Muqimiy, Sadriddin Ayniy, Boqi Rahimzoda, Mirzo Tursunzoda, G'afur G'ulom, O'lmas Jamol kabi o'zbek va tojik shoirlarining ijodini bezagan. Xullas, o'zbek va tojik ikki tilliligi o'zbek va tojik adabiy aloqalarining muhim shakli sifatida yuksak qimmatga ega.

1.9. O'zbek tili va uning shakllanishi haqida.

O'zbek tili Markaziy Osiyodagi mahalliy aholilardan birining aloqa aralashuv vositasi hisoblanadi. U turkiy tillarning G'arbiy

---

³² Абдурахмонов Д. Ўзбек шевалярнинг тараққиёт манбалари ва улардаги лексик фарқлар//Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1991.

xunn tarmog'iga qarashli. O'zbek tili shu tarmoq (G'arbiy-xunn)ning Janubiy-Sharqiy shahobchasi (areali)ga mansub bo'lib, uyg'ur tili bilan bir guruhni tashkil qiladi. Turkiy tillarga kiruvchi bu shoxobcha qarluq guruhi deb ham nomlanadi³³.

O'zbek atamasi o'zi bek, o'zimizning bek, o'ziga mustaqil – o'zi xon, ma'nolari bilan paydo bo'lgan. O'zbek so'zining bu ma'nolari ko'pchilik tilshunos va tarixchi (masalan, Bo'riboy Ahmedov) olimlar tomondan e'tirof etilgan. Ular o'zbek so'zining lug'aviy ma'nosi sifatida tan olingan. Professor Xudoyberdi Doniyorovning yozishiga qaraganda, o'zbek so'zi, ayrim tarixchi olimlar e'tirof etganidek, XVI yoki XIV asrdan emas, bilki XI asrdan, hatto undan oldinroq qo'llana boshlangan, turkiy xalqlarning katta bir qismini tashkil etuvchi el nomiga nisbalangan.

O'zbek atamasining kishi ismiga nisbatlanishi V.V.Bartold, V.I.Masamskiy singari mashhur sharqshunoslarning e'tirofi mavjud. Uni Oltin O'rda xoni O'zbekxon (1312-1342) nomi bilan bog'laydilar.

Mashhur «Devonu lug'otit turk» asarida Mahmud Qoshg'ariy o'zbek atamasini ishlatmagan bo'lsa-da, keyinchalik shu nom bilan ataluvchi xalqni qipchoqlarning katta bir guruhi sifatida qaragan. Professor X.Doniyorovning qat'iy ishonch bilan aytishiga qaraganda, o'zbek atamasi kishi nomi sifatida ham, xalq nomi sifatida ham XI asrda yuzaga kelgan³⁴.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, bugungi kunda yer kurrasida o'zbeklarning umumiy soni 50 millionga yaqin kishini tashkil qiladi. Ularning aksariyati O'zbekistonning asosiy aholisi hisoblangan. O'zbek millatiga mansub aholi Tojikiston, Qazoqiston, Qirg'iziston, Turkmaniston Respublikalarida ham mavjud. Bundan tashqari Afg'oniston, Xitoy Xalq Respublikasi (Sintszyan-Uyg'ur avtonom viloyati) aholining ma'lum bir qismini o'zbeklar tashkil qiladi. O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining yagona davlat tili hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek tilining shakllanishi uch yirik – qarluq, qipchoq va o'g'iz lahjalariga asoslanadi. Bu lahjalarning har biri ko'pgina shevalarni o'z ichiga oladi.

---

³³ Баксаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение. – М.: Наука, 1981, 48-б.

³⁴ Х.Дониёров. Ўз тарихимизни биламизми? «Ўзбекистон», 15 июль, №114

O'zbek tili tarixini davrlashtirish masalasida har xil qarashlar mavjud. Shular ichida nisbatan ishonarlisi quyidagi to'rt davrni o'z ichiga oladi: 1) eski o'zbek tili (XII-XIV asrlar); 2) oraliq davr o'zbek tili (XIV-XVI asrlar, A.Navoiy asarlari tili shu davrga to'g'ri keladi); 3) yangi davr o'zbek tili (XIX asrdan – XX asr boshlari); 4) hozirgi o'zbek adabiy tili³⁵.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyoti jarayonida Eron tillari guruhiga mansub tojik tili va uning lahja hamda shevalari bilan yaqin aloqada bo'lgan. Shu bois hozirgi o'zbek tilining lug'aviy va morfem tizimida tojik tilidan o'zlashgan ko'plab leksik va morfem unsurlarni uchratish mumkin. Bundan tashqari, o'zbek tili arab, rus tillari bilan sezilarli kontaktda bo'lgan. Bularning barchasi o'zbek tilining rivojlanishida tashqi omil vazifasini o'tagan.

O'zbek tili bilan tojik tilining aloqasi o'zbek tilining tojik bo'lmagan boshqa tillar bilan aloqasiga nisbatan muhim ahamiyat kasb etadi. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, o'zbek xalqi bilan tojik xalqi O'rta Osiyoning eng qadimgi mahalliy xalqlari sanaladi. Bu ikki xalqning turmush sharoiti bir xil va ular umumiy hududga ega bo'lganligi sababli, ijtimoiy hayotning turli sohalarida hamkorlik qilib kelganlar. Bu hamkorlik o'zbek va tojik xalqlarining tillarida, uning fonetika, grammatika va lug'at tarkibi qurilishida o'z aksini topgan³⁶.

O'zbek tili qadimiy turkiy qabila va urug' tili davrida oltoy-mo'g'ul tillari bilan ham aloqada bo'ldi. Hozirgi o'zbek tili leksikasida uchrovchi bir qator mo'g'ulcha so'zlar yoki turk va mongol tillari uchun umumiy bo'lgan lug'aviy qatlam shu aloqalar natijasidir³⁷.

O'zbek tilining xorijiy tillar bilan bo'lgan aloqasi turli daraja va sifatli ko'rinishlarga ega. Professor A.K.Borovkovning ta'kidlashicha fors-tojik tilidan qabul qilingan so'zlar o'zbek tilining lug'at tarkibidan mustahkam o'rin olgan, chunki ular muayyan narsa va predmet nomi sifatida faol ishlatiladi³⁸.

---

³⁵ Хожиев А.П. Ўзбекский язык // Языки Мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997. –с. 426

³⁶ Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент, 1981, 78-82-б.

³⁷ Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари. – Тошкент: Фан, 1987.

³⁸ Боровков А.К. Таджикско-ўзбекское двуязычие и вопросы взаимовлияния ўзбекского и таджикского языков // Ученые записки Института востоковедения. Том IV.–М., 1952., 188-б.

Tojik-fors va arab tillaridan o'zlashgan so'zlar o'zbek tili taraqqiyotining ichki omili jarayonida ham muhim lisoniy ahamiyat kasb etadi. Ular o'zbek tilining o'z mulki darajasida singishib, uning lug'aviy va morfem tizimini kengaytirgan, ayrimlarining xorijiy tilga mansubligi mutlaqo unutilgan. Birgina bajarmoq so'zining o'zbek tilidagi amali bunga ishonarlidalil bo'la oladi. Bu so'z aslida tojik tiliga, aniqrog'i uning sintaktik qurilishiga daxldor *ba jo ovardan* iborasining qisqargan shaklidir. Hozirgi davrda o'zbekcha bajarmoq fe'lining tojik tiliga xos lisoniy xususiyatlari barham topgan.

Tojik-fors o'zlashmalarining o'ziga xos lisoniy ahamiyati shundaki, ular o'zbek tilining so'z yasalishi tizimida faol qatnashadi. Tojik-fors so'zlarining ko'pi o'zbek tilida affiks morfemalar maqomiga kirib, o'zbek tilining so'z yasovchi vositalari tizimini boyitgan. Shunindek, bunday fikrni o'zbek tili frazeologiyasi tizimiga nisbatan ham aytish mumkin. O'zbek tili frazeologik iboralarining salmoqli bir qismi tojik-fors lug'aviy o'zlashmalarining ishtirokida vujudga kelgan. Bular haqida darslikning keyingi qismlarida alohida so'z yuritiladi.

1.10. Tojik tili va uning shakllanishi haqida.

Tojik tili ham Markaziy Osiyodagi mahalliy aholilardan birining aloqa-aralashuv vositasi hisoblanadi. Uning genetik asosi o'zbek tiliniki kabi oltoy tillar oilasiga borib taqalmaydi. Tojik tili Hind-Evropa tillari oilasiga mansubdir. U shu til oilasining eroniy tillar tarmog'iga kiradi. Eroniy tillar tarmog'i eski eroniy va yangi eroniy kabi ikki guruhdan iborat. Yangi eroniy guruhini fors, dari, pushtu, beludj, kurd, tot, talish, gilyan, mazandaron, osetin, yag'nob va pomir tillari tashkil etadi. Ana shu yangi eroniy tillar guruhida tojik tili ham mavjud. Tojik tilining fonetik-fonologik, leksik va grammatik tizimlari yangi eroniy tillar guruhiga qarashli yuqoridagi barcha tillarning fonetik-fonologik, leksik va grammatik tizimlari bilan yaqinlikka ega.

Tojik tili o'zining paradigmatic va sintagmatik xususiyatlariga ko'ra jahon tillarining analitik-flektiv qurilishli guruhiga mansubdir. Shu bois ham tojik tilida so'z turkumlarining guruhlanishi eng avvalo uning lug'aviy-

grammatik xususiyatlariga, shuningdek, soʻz va frazalar hosil boʻlishidagi jihatlarga asoslanadi (Rubinchik Yu.A. – s. 10).

Tojik tilining amaliy faoliyati asosan Tojikiston Respublikasi bilan bogʻlanadi. Bundan tashqari, tojik tili Oʻzbekiston, Qirgʻiziston, Qozoqiston, Eron, Afgʻoniston, Pokiston, hatto Shimoliy Afrikada ham mavjud. Hammasini qoʻshib hisoblaganida jahon aholisining oʻttiz milliondan ortiqrogʻi tojik tilida soʻzlashadi. Shundan sakkiz yarim milliondan koʻprogʻi Tojikiston aholisi hisoblandi.

Hozirgi tojik adabiy tili toʻrt lahja (dialekt) asosida tarkib topgan: 1) Shimoliy lahja (Samarqand va Buxoro; Fargʻona vodiysi; Istaravshan va Panjakent); 2) Markaziy lahja (Yuqori Zarafshon); 3) Janubiy lahja (Qorategin, Koʻlob, Rogʻun va Badaxshon); 4) Janubiy-Sharqiy (Darvoz) lahja³⁹.

Tarixiy asarlarda berilgan maʼlumotlarga koʻra, hozirgi tojik xalqining eng qadimgi ajdodi soʻgʻdlar boʻlgan. Soʻgʻdlar Sharqiy Turkistonda, Pomir va Tyan-Shan togʻlari etaklarida yashaganlar va shu yerlardan Fargʻona vodiysi, qadimgi Choch (hozirgi Toshken viloyati) hududi, Chu daryosi va Balxash koʻli boʻylariga tarqalganlar. Davrlar oʻtishi bilan, soʻgʻdlarning bir qismi baktriylar bilan qoʻshilib, hozirgi tojik xalqini shakllantirgan. Soʻgʻdlarning boshqa qismlari turkiy xalqlar bilan qoʻshilib, oʻzbek xalqini shakllantirgan.

Demak, tojik xalqining tarixiy shakllanishida oʻzbek xalqining ajdodlari muhim rol oʻynaganidek, oʻzbek xalqining shakllanishida ham tojik xalqining ajdodlari muhim rol oʻynagan. Diqqatingizni shu masalaga oid bir dalilga qaratamiz. Masalan, Fargʻona vodiysining eng qadimiy shahrlaridan biri Margʻilondir. Unda hozirgi oʻzbek millatiga mansub aholi yashaydi. SHU aholining XV asrgacha boʻlgan ajdodlari asli tojik (sart)lar boʻlgan. Tojikistonning Janubiy hududlarida yashovchi hozirgi tojiklarning tarixiy-etnik tarkibida, soʻgʻdlardan tashqari, baktri tozar va turkiy xalqlar ham boʻlgan⁴⁰.

Har bir millat, xalq shu millat, shu xalqqa nisbatlanuvchi nomga (etnonimga) ega boʻladi. Muayyan millat yoki xalqqa nisbatlanuvchi bunday nom (atama)lar muayyan bir etnik

---

³⁹ Керимова А.А. Таджикский язык //Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990, 502-6

⁴⁰ Ўзбек халқлари тарихи, 1- том, Тошкент, 1947, 10-б.

qatlam (guruh) shakllangach, paydo bo'ladi. O'zbek etnonimining qaysi ma'nodagi so'zdan paydo bo'lishi yuqorida aytilgan edi.

Tojik so'zining etnonim sifatida vujudga kelishida ham har xil fikrlar mavjud. I.I.Zarubin bu atama (nom)ni o'troqlashib islom diniga kirgan nomusulmon xalqlarga nisbatan ishlatadi. Akademik V.V.Bartold esa tojik etnonimini badaviy qabilalarga mansub va III asrda yashagan tay qabilasining nomi sifatida qaraydi. Tay qabilasi ham mansub bu guruh Eron davlatiga qarashli bo'lgan. Tojik so'zi dastlab tazik shaklida ham ishlatilgan. Tojik so'zining tay qabilasi bilan bog'lanishi haqidagi fikr haqiqatga ancha yaqin. Chunki tazikning tojik shaklida o'zgarishi til qonun-qoidalariga zid emas.

Aytish joizki, tojik etnonim ma'nosida sart so'zi ham ishlatilgan. *Sart* so'zini qaysi xalq nomi sifatida qo'llanishi masalasida ham har xil fikrlar mavjud. V.V.Radlov, V.V.Bartold kabi akademik sharqshunoslar bu so'zni hind tilida savdogar ma'nosida qo'llanuvchi *sart* leksemasi bilan bog'laydi. *Sart* nomi bilan ataluvchi joy nomi ham bo'lgan. *Sart* Chingizxon zabt etgan joylardan biri sifatida Plano Karpinini tomonidan e'tirof etilgan ekan. Professor N.G.Mallitskiyning fikriga qaraganda, *sart* so'zi qadimgi eron tilida hokimiyat, shohlik ma'nolarini anglatgan *xsatra xsarta>sarta>sart* so'zi bilan bog'lanadi, ya'ni uning fonetik jihatidan o'zgarib, ixchamlashgan shaklidir (Reshetov V.V.-s.48). Keyinchalik *sart* so'zi o'zbek xalqi va uning tiliga nisbatan ham ishlatila boshlangan.

Lingvistika va ekstralingvistika oid tarixiy manba va materiallarning guvohlik berishiga qaraganda, o'zbek va tojik tillarining shakllanishi va rivojlanishida har ikki tilning o'zaro bir-biriga ta'siri muhim rol o'ynagan. Xususan, o'zbek tilining shakllanishida «eronlashish» nazariyasi qanday muhim ahamiyat kasb etgan bo'lsa, tojik tilining shakllanishida «turkiylashish» nazariyasi ana shunday muhim ahamiyat kasb etgan. Bu ikki nazariyaning muhimligi, ahamiyati tojik va o'zbek tillarining rivojlanishida ham asosiy omillardan biri sifatida ko'zga tashlanadi. O'zbek va tojik tillarining shakllanishi va rivojlanishi o'ziga xos nolisoniy asoslarga ega, albatta. Bu narsa, eng avvalo, o'zbek va tojik tillarining egasi bo'lmish, o'zbek va tojik xalqlarining tarixi nihoyatda uzoq bo'lgan

do'stligi, qon-qarindoshligi, hamkorligi kabi bir qator ijtimoiy omillar bilan bog'lanadi. Bir umumiy hududda istiqomat qiluvchi o'zbek va tojik xalqlarining o'zaro yaqin aloqasi, hamkorlik eramizning VI asridan boshlangan. Bu hamjihatlik asrlar osha sayqal topdi, mustahkamlandi. O'zbek va tojik tillariaro munosabatdoshlik ham, sho'bhasiz ana shu davrdan boshlangan.

O'zbek va tojik xalqlari, ayniqsa, ularning tillari o'rtasidagi o'zaro munosabatdoshlik juda ko'plab olimlarning e'tiborini o'ziga jalb etgan. E.D.Polivanov, M.Stavrulli, V.Nalivkin va M.Nalivkina, A.K.Borovkov, I.I.Zarubin, V.V.Bartold, V.V.Reshetov, B.Niyozmuhammadov, V.S.Rastorguyeva, S.Usmonov, K.Yusupov, T.Maqsudov, M.S.Andreyev, M.T.Zokirov va boshqa olimlarning ilmiy faoliyatida o'zbek va tojik tillarining o'zaro aloqasi markaziy o'rinda turadi.

IKKINCHI QISM

O‘ZBEK VA TOJIK LISONIY ALOQALARINING TIL SATHLARIGA KO‘RA AMALI

2.1. O‘zbek va tojik tillarining fonetik-fonologik sathga xos aloqasi.

O‘zbek tili ham, tojik tili ham tovush tiliga mansub lisoniy «olam»dir. Tovush tili tushunchasi odatda tabiiy tilga, ya’ni inson tiliga nisbatan ishlatiladi. Har qanday tilning (tabiiy, inson tilining) tarkibi tovushlardan iborat bo‘ladi. Shu bois nutq tovushlari majmuasi muayyan tilning ifoda jabhasini tashkil qiladi, uning real qurilish materialini bajaradi. Tildagi eng kichik ma’noli qism – morfemadan tortib, uning matngacha bo‘lgan birliklari tovushlardan, ularning lisoniy birikuvlaridan tashkil topadi. Tilning ifoda qurilishini tashkil etuvchi bunday tovushlar inson organizmi a’zolaridan birining amaliy faoliyati tufayli vujudga keladi. Bu organ til deb yuritiladi. U nutq apparatining eng faol a’zosi (organi) hisoblanadi. Nutq apparatida tilning faoliyatiga ko‘maklashuvchi boshqa a’zolar ham bor, albatta. Tovush va ularning tizimi nutq organlarining fiziologik amali natijasida hosil bo‘ladi. Tovush hosil bo‘lish jarayoni tabiiy hodisalarga daxldor bo‘lganligi uchun ham, inson tiliga nisbatan tabiiy lison, tabiiy til atamasi ishlatiladi.

Tilning ifoda jabhasini tashkil etuvchi, uni shakllantiruvchi tovushlar fiziologik jihatdan tashqari, fizik va ruhiy-psixik jihatlarga ham ega. Shu bois tovushlar fizika va ruhshunoslik fanlari tomonidan ham o‘rganiladi. Tilshunoslik fani tovushlarning o‘zidan yirik boshqa lisoniy birliklarini hosil qilish tomonlari bilan shug‘ullanadi.

Tovushlarning o‘ziga xos muhim tomonlaridan biri ularning inson xotirasida saqlanish xususiyatidir. Ularning ruhiy-psixik hodisa sifatida qaralishida ana shu xususiyat nazarda tutiladi. Tovushlarning xotirada saqlanuvchi izlari, simvollari fonema (fonemalar) deb ataladi. Fonemalar tilning ijtimoiy hodisa ekanligini belgilovchi lisoniy birliklar hisoblanadi, shu bois ular zimmasiga ijtimoiylik vazifasi yuklanadi. Fonemalar orqali so‘z va morfemalarning ma’nosi farqlanadi.

Nutq tovushlari, fonemalar yozuvda ham o‘z aksini topadi. Ularning yozuvdagi shakli harf deyiladi, harflarni muayyan

tizimga xos majmuasiga nisbatan alifbo atamasi ishlatiladi. Alifboda aniq (real) ko'rinishlari bilan ishtirok etuvchi harfiy shakllarning umumlashgan tiplari, belgilari (simvollari) beriladi. Harflarning alifboda aks etgan tipik shakllari grafema atamasi bilan nomlanadi. Harf va grafemalar tizimi tilshunoslikning grafika deb ataluvchi bo'limida o'rganiladi. Grafika tilshunoslikning fonetika (fonologiya) bo'limi bilan aloqadordir. Fonetika (fonologiya) ham tovush va ular tizimini o'rganadi, grafika esa tovushlarning yozuvdagi shakllarini o'rganadi. Xullas, fonetikaning ham, grafikaning ham o'rganish ob'ektida tovush va ularning tizimi muhim rol o'ynaydi.

Harfiy birliklar tovushlarga nisbatan ikkilamchi va shartli hodisalardir. Harfiy birliklarning ikkilamchilik xususiyati shundaki, ular tovushlardan keyin sun'iy yo'sinda paydo bo'lgan. Ularning shartli hodisalar ekanligi shundaki, muayyan bir tovush har xil shakllarda harfiy tusga kirishi mumkin. Masalan, [s] tovushi (fonemasi) bir tilning grafik tizimida [s] shaklida, boshqa tillarning grafik tizimida [c] shakllarida qo'llanadi. [S] fonemasining tovush sifatidagi qiymati esa, ayrim individual-prosodik xususiyatlarini hisobga olmaganda, barcha tillarda bir xil namoyon bo'ladi.

Yuqorida tovush, fonema atamaları bilan nomlanuvchi tushunchalar haqida ham qisqacha fikr yuritiladi. Bu atamalar ilmiy-lisoniy tushunchalar bildiradi. Shuning uchun ular (tovush, fonema) o'zaro farq qiladi. Tovushlar aniq (real) tarzda aytiladi, eshitiladi. Ularning tizimi fonetikada o'rganiladi. Fonemalar aniq (real) tarzda aytilmaydi. Fonemalar bilan bog'liq barcha lisoniy xususiyatlar hamda ularning yaxlit tizimi fonologiyada o'rganiladi. Fonetika o'rganadigan lisoniy birliklar (tovushlar) nutqqa tegishli bo'ladi. Fonologiya o'rganadigan lisoniy birliklar – fonemalar tilga qarashli bo'ladi: til va nutq farqlanadi. Bunday farqli xususiyatlar, shubhasiz, harf va grafema tushunchalari munosabatida ham ko'zga tashlanadi.

Bu aytilganlarning barchasi fonetika va fonologiya haqida qisqacha ma'lumot bo'lib, o'zbek va tojik tillariga baravar va bir xil taalluqli xususiyatlardir.

Endi o'zbek va tojik tillari fonetikasi va grafikasi bilan aloqador aniq (real) masalalar xususida fikr yuritamiz. Shunisi muhimki, yaqin vaqtlarga qadar o'zbek yozuvi ham, tojik yozuvi

ham rus alifbosi asosida shakllangan edi. Endilikda o'zbek yozuvi lotin grafikasi asosidagi alfavitga moslashtirildi. Lekin lotin grafikasi asosida shakllantirilgan o'zbek yozuvi faqat O'zbekiston Respublikasi hududida amal qiladi. Unga qo'shni respublikalarda, jumladan, Tojikistonda, hozir ham rus grafikasi asosida vujudga kelgan o'zbek yozuvidan foydalaniladi. Rus grafikasi asosida shakllangan o'zbek va tojik alifbosida «bir tovushga bir harf» yoki, aksincha, «bir harfga bir tovush» mutanosibligi yo'q. Har ikki tilning ham alfavitida *e, ë, ю, я* grafemalari (harflari) mavjud. Bu grafema (harflar) ko'p vazifali. Ularning asosiy vazifasi [-y-] undoshiga tirkalgan [e],[o],[u],[a] fonema (tovush)laridan iborat birikmani ifodalaydi: bir harfiy belgi vositasida undosh va unidan iborat ikki tovush ifodalanadi. *e, ë, ю, я* harflarining yana boshqa vazifasi – so'z tarkibida o'zidan oldin kelgan undoshlarning yumshoqligini bildirishdir.

Alifbo masalasida o'zbek va tojik yozuvidagi farq shundaki, o'zbek tilidagi ikki undosh fonema *jiyda, juda* so'zlaridagi *j*; *jurnal, jirafa, ajdar* so'zlari tarkibidagi *j* bir harf – grafema *j* orqali beriladi. Tojik tilida ham bu ikki fonema bir harfiy shakl orqali ifodalanadi. *Jahon/ҷаҳон, javob/ҷавоб* kabi o'rinlarda esa, bu fonema shakl jihatidan o'zbek tilidagi muqobilidan farq qiladi: *ч* grafemasi bilan yoziladi.

O'zbek va tojik tillarining fonologik (fonemalar) tizimida ham ayrim farqlar ko'zga tashlanadi. Sezilarli farq bu ikki tilning unli fonemalari tizimida mavjud. O'zbek tilining unli fonemalar tizimi olti fonologik birlikdan tashkil topgan: [i], [u], [o'], [a], [o], [e]. Tojik tilning unli fonemalar tizimida ham oltita fonologik birlikdan iborat: [a], [ə], [и//ĩ], [o], [y], [ỹ]. Tojik tilida *i* fonemasi ikki ko'rinish (variant) da qo'llanishi bilan farq qiladi - *u//ũ*, ya'ni odatdagi *u* va cho'ziq *ũ*. Har ikki tilda ham unli fonemalar lablarning ishtiroki, og'izning ochilish darajasi va tilning old va orqa qismi kabi uch xususiyat asosida tasnif qilinadi.

Undosh fonemalar tizimi masalasida o'zbek va tojik tillarida sezilarli farq yo'q. Har ikki tilda undoshlarning artikulyatsion bazasi bir xil, ya'ni farqsiz.

Endi o'zbek va tojik tillari fonetik-fonologik tizimiga xos o'zaro ta'sir masalasidagi ayrim holatlar haqida so'z yuritamiz. Ashyoviy dalillar xarakteridan ma'lum bo'ladiki, tojik tilida o'zbek

fonetik-fonologik tizimiga xos ba'zi xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'z navbatida tojik tilining shu tizimga aloqador ayrim xususiyatlari o'zbek tili fonetik-fonologik tizimidan munosib o'rin olgan. Tojik tilining undosh fonemalar tizimida [q] fonemasi bo'lmagan. Bu fonema *qaburg'a, qabchuq, qovoq, qayroq, qaymoq, qaychi* va h.k. so'zlarning tojik tiliga o'zlashishi va uning lug'at tarkibiga singishishi natijasida tojik tilning undoshlar tizimida [q] undoshi paydo bo'ldi. Bunday ta'sir va uning natijasi urg'u masalasida ham ko'zga tashlanadi. Oldin ham aytilganidek, tojik tili Hind-Evropa tillari oilasiga mansubdir. Shu jihatdan u rus tili bilan genetik yaqinlikka ega. Hind-Evropa oilasiga mansub tillarda so'z urg'usi erkin bo'ladi; so'zning oldimi, o'rtasimi, oxirimi – istalgan pozitsiyadagi bo'g'iniga tushaveradi. Ana shu tillar oilasiga mansub bo'lganligi uchun, tojik tilida ham urg'u so'zning istalgan bo'g'iniga tushishi, ya'ni erkin bo'lishi lozim edi. Lekin tojik tilida urg'u, o'zbek tilida bo'lganidek, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Bu ham, shubhasiz, o'zbek tilining tojik tiliga bo'lgan ta'siridir. Ana shu ta'sir natijasida o'zbek va tojik tillarning fonetik-prosodik tizimida ko'zga tashlanuvchi farq barham topdi.

Bundan tashqari, fonetik sathning diskret birliklari amalida ham o'zbek tilining tojik tiliga o'tkazgan ijobiy ta'sirini ko'rish mumkin. Tojik adabiy tilining undoshlar tizimidan sirg'aluvchi [j] tovushi keyinchalik o'zbek tilidagi portlovchi [j] tovushiga xos prosodik xususiyatlarni kasb etgan, portlovchi [j] tovushiga moyillashgan. Sirg'aluvchi [j]ning portlovchi [j]ga moyillashuvi ayniqsa Shimoliy Tojikiston tojiklari nutqida aniq seziladi.

Endi ikki og'iz so'z tojik tilining o'zbek tili fonetik-prosodik tizimiga ta'siri haqida. O'zbek tilining fonetik va prosodik tizimlarida tojik adabiy tilining ana shunday tizimlariga xos xususiyatlar vujudga kelganki, bu avvalo o'zbek adabiy tilining lug'aviy tizimi va grammatik qurilishida sodir bo'lgan o'zgarishlar bilan bog'lanadi. O'zbek tili fonetik-fonologik tizimiga xos sezilarli va ijobiy o'zgarish mantiqan o'zbek tilining vokalizm tizimidagi evolyutsion jarayonlar natijasidir. O'zbek adabiy tili unlilar tizimida avval (qadimda) unlilar miqdori sakkiz-to'qqiztadan kam bo'lmagan, ular singarmonizmga moil bo'lgan. Tojik tilining ta'sirida o'zbek adabiy tilining unli fonemalari qisqarib, oltitada to'xtagan. Singarmonizm tugal barham topgan.

O'zbek tili unli fonemalari miqdorining qisqarishi til oldi va til orqa unlilarining asta-sekinlik bilan bir-biriga yaqinlashuvi va ayni bir o'rin (pozitsiya)ni egallashi bilan belgilanadi. O'zbek tili fonetik-prosodik tizimidagi bunday ijobiy o'zgarishlar tojik tilining, aniqrog'i, tojik va o'zbek tillari kontaktiga daxldor konvergensiya jarayonining amaliy ta'siri natijasida yuz bergan.

2.2. O'zbek va tojik tillarining lug'aviy sathga xos aloqasi

Oldin ham aytilganidek, o'zbek va tojik xalqlari va ularning ajdodlari bir umumiy hududda qadim-qadimdan birga yashagan. Ularning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy olamlarida hamma vaqt mushtaraklik bo'lgan. Har ikki xalqning turmush tarzi bilan bog'liq bu xususiyatlar, ularning tillarida ham o'z aksini topgan. Zero til, ayniqsa, uning lug'at tarkibi "hayot oynasi" deb bejiz aytilmagan. Darhaqiqat, o'zbek va tojik xalqlarining uzoq o'tmishidan davom etayotgan ibratli hamkorligi o'zbek va tojik tillarining lug'at tarkibida o'chmas iz bo'lib saqlanib qolayotir.

Ma'lumki, leksika va lug'at tarkibi dublet xarakteridagi atamalardir. Ular bir umumiy tushunchalik – tildagi barcha so'zlar majmuasini anglatadi. Har bir tilning boyligi ana shu majmuani tashkil etgan miqdori bilan o'lchanadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida, keyingi yaqin yillarda olti jildda nashr etilgan «O'zbek tilining izohli lug'atida» sakson mingdan ortiq lug'aviy birliklar qayd etilgan. Hozirgi tojik adabiy tili lug'at tarkibining birliklari ham, shubhasiz, bundan kam emas. O'zbek va tojik tillarining lug'at tarkibida ularning (shu xalqlarning) ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, maishiy va ma'naviy olami in'ikosini topgan.

Ilmiy manbalarda har bir tilning leksikasi (lug'at tarkibi) ikki katta guruhga ajratiladi. Bu guruhlar qatlam deb ham ataladi. Lug'at tarkibi (leksika)ning bunday guruhlaridan biri o'z qatlam, boshqasi o'zlashgan qatlam atamallari bilan nomlanadi. Bunday bo'linish o'zbek va tojik tillarining ham lug'at tarkibiga xosdir.

Ayrim olingan muayyan tilning rivojlanishi o'zga qatlamga xos lug'aviy birliklar va ularning o'ziga xos tomonlari bilan bog'lanadi. Chunki o'zga qatlam taraqqiyotining tashqi omili sifatida yuqori baholanadi va munosib qadrlanadi. Til

leksikasining o'zga qatlami orqali shu tilning boshqa tillar bilan aloqasi tasavvur etiladi. Tillar o'zaro aloqada bo'lmasa, aralashmasa, uning lug'at tarkibida bunday qatlam shakllanmaydi. Boshqa qo'shni yoxud qo'shni bo'lmagan tillar bilan aloqada bo'lmagan til hech kimi bo'lmagan, birorta bilan do'stlashmagan shaxsga o'xshab qoladi. Til qancha ko'p boshqa tillar bilan aloqada bo'lsa, uning rivojlanish ko'lami ham keng bo'ladi.

O'zbek tili arab, rus, yunon, hind, xitoy va boshqa bir qator tillar bilan, ayniqsa, tojik tili bilan yaqindan aloqada bo'lgan. Bu aloqaning tarixi nihoyatda uzoq. Yuqorida aytilganidek, bu aloqa zamirida ikki buyuk xalqning aloqasi turadi. Darhaqiqat, o'zbek va tojik tillari leksikasidagi aralashuv o'zbek va tojik xalqlarining ibratli aloqasining lisoniy jabhaga xos aksi, in'ikosidir. O'zbek va tojik tillari leksikasidagi aralashuvning ijobiy tomonlari tojik tilshunosligining yirik namoyandalardan biri, akademik B.Niyozmuhammadov tomonidan ham e'tirof etilgan. U shunday yozadi: «O'zbek tilining lug'at tarkibida ko'plab miqdorda fors-tojik so'zlari bo'lganidek, tojik tili leksikasida ham kelib chiqishi turkiy va o'zbekcha so'zlarni ko'plab uchratish mumkin» (Niyazmuxamedov B.N. s.325).

Tarixiy-ilmiy manbalarning guvohlik berishiga qaraganda, tojik tili leksikasida turkiy (o'zbekcha) so'zlar XI asrgacha paydo bo'la boshlagan. XI-XII asrlardayoq tojik tilida *xon*, *xoqon*, *tamg'a*, *ilik*, *alxon* singari turkiy (o'zbekcha) so'zlar ishlatilgan. Rashiddin Fazlulloning «Jome'-ut-tavorix» asarida *oqo*, *yaroq*, *qadoq*, *qudo*, *anda*, *yarg'u*, *qorovul*, *ega*, *esomishi* singari turkiy so'zlar uchraydi. Turkiy (o'zbekcha) so'zlarning tojik badiiy adabiyotida ishlatilishi keyingi asrlarda yana faollashgan. R.Karimxo'jaevning guvohlik berishiga qaraganda, Muhammad G'iyosiddin Rompuriyning «G'iyos-ul-lug'ot» (XIX asr) asarida kelib chiqishi turkiy (o'zbekcha) bo'lgan 195 so'z qo'llangan.

A.Donishning «Navodir-ul-vaqoe'» asarida ham anchagina so'zlar ishlatilgan. Ularni tematik (mavzuiy) jihatidan quyidagicha guruhlash mumkin: 1) ma'muriy tushunchalarni bildiruvchi so'z va atamalar (*tilchi*, *qorovul*, *yasovul*, *bek*, *mingboshi*, *to'qsabo*); 2) harbiy sohaga oid so'z va atamalar (*sochma*, *yurish*, *o'rdu*, *qo'ndiq* va b.); 3) soliq (moliya) sohasiga oid so'zlar (*olug'*, *soq*); 4) joy ma'nolarini bildiruvchi

soʻzlar (*qishloq, qoʻrgʻon* va b.); 5) uy, xoʻjalik, narsa-buyum sohasiga oid soʻzlar (*oʻtun, qoshuq, choruq* va b.); 6) taom nomlarini bildiruvchi soʻzlar (*qaymoq, qazi, qimiz* va b.).

Oʻzbekcha soʻzlar S.Ayniy, A.Lohutiy, M.Tursunzoda, M.Mirshakar, A.Dehotiy, R.Jalil, J.Ikromiy, M.Rahimiy, S.Ulugʻzoda, F.Niyoziy va boshqa bir qator tojik adiblarining asarlarida ham uchraydi.

Professor N.A.Sharopov tadqiqotlarida ham tojik tili leksikasining boyishida oʻzbek tilining samarali taʼsiri eʼtirof etiladi. Uning «Hozirgi tojik adabiy tili leksikasining taraqqiyot yoʻllari» (Пути развития лексики современного таджикского языка. Душанбе: Дониш, 1988) monografisida tojik tili lugʻat tarkibiga oʻrnashib singishgan oʻzbekcha soʻzlar haqida qimmatli fikrlar aytiladi. Olim tojik tili leksikasidagi oʻzbekcha soʻzlarni dastlab «tojik tilida maʼnodosh (sinonimik) muqobiliga ega boʻlgan oʻzbekcha soʻzlar» va «tojik tilida maʼnodosh (sinonimik) muqobiliga ega boʻlmagan oʻzbekcha soʻzlar» kabi ikki guruhga boʻladi. Birinchi guruhga *qishloq (deha), choʻl (biyobon), oʻymoq (angushtpona), qoʻshun (lashkar), oʻrdak (murgʻobū)* kabi lugʻaviy birliklarni kiritadi. *Yoʻrma, miltiq, avul, qimiz* va sh.k. soʻzlar esa ikkinchi guruhda oʻrganiladi. Soʻngra tojik tili leksikasidagi oʻzbekcha soʻzlarning lisoniy – leksik guruhlari beriladi. Bunday guruhlar sifatida tarixiy soʻzlar (*qushbegi, korvonboshi, toʻqsabo, oqsaqol; toʻpchiboshi, qilich, qalqon, yuzboshi; chaqirim; botman, qadoq; koʻmoch, yorma; yorgich, yorgʻuchoq, yogʻlogʻu; boʻz; telpak, chakmon* va b.), antroponimlar (*Toshboy, Toʻxta, Qulbek, Boʻri, Ulugʻbek, Oʻgʻuloy, Yoʻldosh, Temur, Ergash, Berdiboy* va b.), toponimlar (*Qayroqqum, Qoratogʻ, Qoʻrgʻontepa; Konsoy, Qipchoq, Laqaybegi, Uzun* va b.), gidronimlar (*Oqsunon, Yashilkoʻl, Qizil Suv* va b.) ajratiladi.

Oʻzbek lugʻaviy oʻzlashmalari tojik tilining shevalarida ham koʻp uchraydi va ular shu shevalarning lugʻat tarkibidan munosib oʻrin ishgʻol etadi. Fikrimizni tojik tilining isfara shevasida uchrovchi oʻzbekcha lugʻaviy birliklar ham tasdiqlaydi. Isfara shevasida uchrovchi oʻzbek lugʻaviy birliklari filologiya fanlari nomzodi T.Maqsudov tomonidan quyidagicha guruhlarga ajratiladi: 1) tojik adabiy tiliga ham oʻzlashgan oʻzbek lugʻaviy birliklari (*yosh, qaymoq, biqin, qatiq, qaychi, chet,*

qavurg'a); 2) So'g'd viloyati tojik shevalarida uchrovchi o'zbek lug'aviy o'zlashmalari (*oqsaqol, es, yuvosh, og'ayni, qayno, o'tkur, buzuq* va b.); 3) faqat Isfara, shevasida uchrovchi o'zbek lug'aviy o'zlashmalari (*ishey «ziyoli», tilgak, jun, xakeiz, beshak, qarosovuq, jumza* va b.).

O'zbek tilining rivojlanishida, uning lug'at tarkibining boyishida tojik (tojik-fors) tilidan o'zlashgan lug'aviy birliklarning ahamiyati cheksiz kattadir. Ular o'zbek tili leksikasining o'zlashgan qatlamidan munosib o'rin olgan. O'zbek tili lug'at tarkibining o'zlashgan qatlamini ularsiz tasavvur etish qiyin. Bu hol o'zbek leksikasini unga qardosh bo'lgan boshqa turkiy tillar leksikasidan farqlash uchun xizmat qiladi. Negaki tojik-fors lug'aviy o'zlashmalari boshqa turkiy tillar leksikasida, o'zbek tilinikida bo'lgani kabi, katta salmoqqa ega emas. Masalan, o'zbek tilida *chorva* va undan yasalgan *chorvachi* so'zlarning ma'nosi qazoq tilida *mol* va *molchi*; *paxta, paxtazor* so'zlarining ma'nosi ozarboyjon tilida *pamuq, pamuqchi*; tatar tilida *mamik, mamikchi* so'zlarni orqali ifodalanadi. O'zbek tilidagi tojikcha-forscha *bahor, barg, qahramon* so'zlari o'rnida tatar tilida *yaz/yoz, yaprak, geroy* singari lug'aviy birliklar ishlatiladi. Bu kabi ashyoviy dalillar tojik tilining o'zbek tili va uning lug'at tarkibiga samarali ta'sirini sezish qiyin emas.

Tojik-fors tiliga mansub lug'aviy birliklarning o'zbek tiliga o'zlashishi ham yozma badiiy adabiyot, ham og'zaki nutq vositasida amalga oshgan. Tojik-fors so'zlarining o'zbek tiliga nutqning og'zaki shakli orqali o'zlashishida, tojik tili amalda bo'lgan hududga yaqin shevalari muhim rol o'ynagan. Ayni shu fikr taniqli shevashunos olim, akademik Sh.Shoabdurahmonov tomonidan ham e'tirof etilgan.

O'zbek tili lug'at tarkibidan mustahkam o'rin olgan tojikcha-forscha so'zlarning lug'aviy-mazmuniy ko'lami nihoyatda keng. Bu holat ularning o'zbek tilidagi tematik guruhlanishida ham yaqqol seziladi. O'zbek tili leksikasidagi tojikcha-forscha so'zlarni tematik jihatdan quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Binokorlik va maishiy turmushga oid so'z va atamalar: *poydevor, devor, paxsa, darvoza; ganj, ship, ohak, mix, narvon, zina, palos, panjara; dasturxon, parda, xokandoz, borkash, obdasta, xum, chiroq, gugurt, poyondo, taxta, shisha, g'alvir, kapkir* va b.;

2. Diniy-mifologik tushunchalarni atovchi soʻz va atamalar: *firdavs, bihisht, paygʻambar, xudo, parvardigor, roʻza, salla, par, pari, namoz* va b.;

3. Hayvonot va parrandalar olamiga oid soʻzlar: *sher, jonivor, fil, nor, bulbul, kaptar, zogʻcha, bedona, pashsha, parvona* va b.;

4. Oʻsimlik va uning qismlarini bildiruvchi soʻzlar: *daraxt, chinor, gilos, anjir, paxta, mosh, noʻxat, tok, poliz, piyoz, sabzi, shalgʻam, sholi, shona, don, shox, bodom, meva, shaftolu, gul, barg, tarvuz, turp, murch, kanop, zigʻir* va b.;

5. Yil, fasl, oy, hafta va ularning qismlarini bildiruvchi soʻzlar: *Navroʻz, chilla, saraton, bahor, hafta, yakshanba, dushanba, seshanba, chorshanba, panjshanba, juma, shanba, peshin, asr, bomdod, xuftan, choshgoh* va b.;

6. Musiqa sanʼati sohasiga oid soʻzlar: *soz, gʻijjak, karnay, nay, rubob, tor, dutor, sozanda, tarona, ohang, nagʻma, bastakor, shashmaqom, dugoh, segoh* va b.;

7. Gavda va uning aʼzolarini atovchi soʻzlar: *tana, gardan, jigar, dil, lab, peshona* va b.;

8. Gazlama va kiyim nomlari: *adras, las, movut, shoyi, beqasam, doka, sarpo, yaktak, paytova, dakana* va b.;

9. Qarindoshlik maʼnosini bildiruvchi nomlar: *padar, nabira, farzand* va b.;

10. Mavhum hodisa va tushunchalarni bildiruvchi soʻzlar: *obroʻ, baho, vijdon, gunoh, gumon, hunar, pushaymon, mehr, kirdikor, andisha, armon, orzu* va b.;

11. Savdo-sotiq sohasiga oid soʻz va atamalar: *savdo, rasta, sarmoya, pul, moya, daromad, xarid, xaridor* va b.;

12. Shirinlik va taom nomlari: *shira, navvot, qand, oʻrik, non, shirgurunch* va b.;

13. Shaxs maʼnolarini anglatuvchi soʻzlar: *doʻst, dushman, birodar, oina, yor* va b.;

14. Qimmatbaho tosh va bezak nomlarini bildiruvchi soʻzlar: *gavhar, feruza, yoqut, tilla, zar* va b.

Tojik-fors tilidan oʻzlashgan soʻzlarning aksariyati ot turqumiga mansub lugʻaviy birliklardir. Miqdori nisbatan kam boʻlsa-da, ular orasida sifat: *pok, pokiza, xunuk, vazmin, shod, xurram, xursand, yakka, mayda, sust, soxta, arzon, sof, mard, nomard, nodon, puxta, puch, ximcha, xomush, xira, dagʻal* va

b.; olmosh: *har, hamma, hech, ravish kam, hamon, asta, hanuz* turkumlariga mansub soʻzlar ham bor. *Balki, zero, chunonchi, agar, garchi, magar, yoxud, na, toki* singari yordamchi soʻzlar ham oʻzbek tiliga tojik-fors tilidan oʻzlashgan.

Tojik tilidan oʻzlashgan ayrim lugʻaviy birliklar oʻzbek tilida nihoyatda faollashgan. Bu hol oʻzbek tilidagi baʼzi soʻzlar isteʼmolining cheklanishiga sabab boʻlgan. Masalan, tojik tilidan oʻzlashgan *gʻisht, behi, dazmol* soʻzlari isteʼmolining faollashuvi tufayli, ularning oʻzbek tilidagi *kirpich, ayva, utyug* singari umumturkiy muqobillarining isteʼmoli barham topgan. *Barg, daraxt, gul, meva, darvoza, zahar, pul, goʻsht, peshona, mehmon, dushman* kabi tojik-fors oʻzlashmalarning oʻzbek tilidagi amali tufayli yana boshqa lisoniy holat vujudga kelgan. Ana shu lugʻaviy oʻzlashmalarning oʻzbek tilidagi *yaproq, ogʻoch, chechak, yemish, qopqa, ogʻu, aqcha, et, manglay, qoʻnoq, yov* singari muqobillari boshqa uslubiy qiymat kasb etgan. Ularning qoʻllanishi badiiy uslubga moyillashib, isteʼmol doirasi cheklangan. Misollarga eʼtibor bering. *Ogʻochlarda sadaf yaproqlar koʻngillarga nishta taqadi (Uygʻun).*

Bahor kulib, chechaklar sochmish,

Qiz qalbi gul ekan, yaproqlar sochmish (Uygʻun).

Tojik-fors lugʻaviy oʻzlashmalarning ayrimlari oʻzbek tili ixtiyoriga oʻtgach, tojik tilida boʻlmagan boshqa maʼnolar kasb etgan, ayrimlarning esa maʼno koʻlamida qisqarish sodir boʻlgan. Masalan, *xunuk* soʻzi tojik tilida *sovuq, salqin, yoqimsiz* maʼnolarida ishlatilgan. U oʻzbek tilida *chiroyi yoʻq, koʻrimsiz, noxush* maʼnolarda qoʻllanadi. *Dumbul* soʻzining maʼno koʻlamida ham bu xususiyatni koʻrish mumkin. Mazkur soʻz tojik tilida *pishgan, tayyor, toza, pishirilgan tuxum, mevaning yaxshi pishgani* maʼnolarini anglatgan. *Dumbul* soʻzi oʻzbek tilida *yaxshi pishmagan don, yetilib pishmagan meva, aqli kam odam* maʼnolarida qoʻllanadi. Misollar: *Hali dumbul shaftolilarning shoxlari yerda. (Oybek.) Yusufbek hoji chala dumbul tabiatli xotinning feʼlini yaxshi bilgani uchun, kelin va qudalarning kelishlaridan xabar berishini lozim topdi. (A. Qodiriy.)*

Tojik tilida bir necha maʼnolarda ishlatiluvchi ayrim soʻzlar oʻzbek tiliga oʻsha maʼnolardan birini saqlagan holda oʻzlashgan. *Partov, magʻiz, darmon, pastkash* singari tojik lugʻaviy oʻzlashmalar ana shunday xarakterga ega.

O'zbek va tojik tillarining ikki tomonlama o'zaro aloqasi shu tillarning lug'aviy sathi bilan cheklanib qolmaydi. Bu ta'sirdoshlik o'zbek va tojik tillarining frazeologik tizimida ham ko'zga tashlanadi. O'zbek frazeologik tizimida tojik tilidan o'zlashgan so'zlar ishtirok etmagan iboralar juda kam. Birgina *jon* so'zi ishtirok etgan o'zbekcha frazeologik iboralar miqdori etmishga yaqin: *jon achchig'ida, jon bermaslik, jon demoq, joni achidi, jonidan to'ymoq, jon fido qilmoq, jon talashmoq, jonini jabborga bermoq* va sh.k. O'zbek lug'aviy birliklari ishtirokida hosil bo'lgan frazeologik iboralar tojik tilida ham mavjud.

Shunisi muhimki, o'zbek va tojik tillari frazeologik tizimidan ko'plab ibora (frazema)lar biri boshqasining tarjimasiga yoxud kalkasiga o'xshaydi: *ko'zingga qarab yur* – *ба чашми худ нигоҳ карда роҳгард*; *biror kishidan ko'ngli qolmoq* – *аз кесе ранчидан*; *dimog'i kuymoq* – *димоғаш сўхтан*; *g'am emoq* – *ғам хўрдан*; *afsus emoq* – *афсус хўрдан*; *jon berib jon olmoq* – *чон дода чон гурифтан*; *burni osmonda* – *фўкаш дар осмон*; *yoqasidan ushlamoq* – *аз гуребонаш доштан, sharti ketib, parti qolmoq* – *шарташ рафта, парташ мондагў*; *oyoq'i osmonda* – *пой дар ҳаво/ осмон*; *to'rt kishi ko'rgudek* – *чор кас меидагў*; *yomon ko'z* – *чашми бад*; *oyoq'ini qo'lga olib chortoq* – *пояшро ба даст гурифта давидан*; *tomog'ini yog'lamoq* – *гулўяшро равған кардан*; *taqdirga tan bermoq* – *ба тақдир тан додан*; *og'zi katta* – *даҳон калон*; *ikki qo'li burunda* – *ду даст дар бинў*; *bir yostiqaqa bosh qo'ymoq* – *ба як болишт сар мондан*; *qaysi shamol uchirdi* – *кадом шамол парронд* va b. Bunday xususiyat o'zbek va tojik maqollari va aforizmlari tizimida ham uchraydi. Masalan: *pashshadan fil yasamoq* – *аз пашша фил сохтан*; *odamgarchilikdan chiqmoq* – *аз одамгарў баромадан*; *o'z do'stim deb sir aytma, do'stingning ham do'sti bor* – *сирратро ба ошноят нагў, ошноят ошно дорад*; *ahmoq do'stdan aqlli dushman yaxshi* – *аз дўсти нодон душмани доно беҳ*; *bosh qashishga ham vaqt yo'q* – *ба сар хоридан вақт надорад*; *hech narsadan har narsa* – *аз ҳеч чиз ҳар чиз*; *to'ydan keyin nag'ora* – *баъд аз тўй нағора*; *bolaga ish buyuru orqasidan chor* – *бачаро кор фармову аз пасаш/ақибаш дав/рав*; *farzand aziz, odobi undan ham aziz* – *фарзанд азиз, одобаш аз вай азизтар*; *ilonning bolasi ilondir* – *бачаи мор мор аст*; *halvo deyish bilan*

og'iz shirin bo'lmas – az xalvo g'uftan daxon shirin nameshavad va h.

Tarjima yoxud kalkaga o'xshash frazeologik ibora, maqol va aforizmlar o'zbek va tojik tillarida juda ko'p va ularga xohlagancha misollar keltirish mumkin.

Xullas, o'zbek va tojik tillarining lug'aviy va frazeologik sathlarga xos aloqasi tufayli har ikki til mutanosib yo'sinda rivojlangan, ularning lug'at tarkibi va frazemalar tizimi kengaygan.

2.3. O'zbek va tojik tillarining morfem sathga xos aloqalari

Morfemika – tilshunoslikning fonetika va fonologiya, leksikologiya va frazeologiya, morfologiya va sintaksis kabi mustaqil sohalaridan biri. Bu soha tilning morfemika sathini, uning birliklarini o'rganadi. Morfemikaning asosiy birligi morfemadir. Morfema tilning eng kichik ma'noli birligi sifatida so'z tarkibida mavjud bo'ladi. Har qanday lug'aviy birlik (so'z) tovushlardan tarkib topganidek, ular morfemalardan ham tarkib topadi. So'z tarkibining tovush qobig'i – tovushlardan iborat bo'lishi fonetika (fonologiya)da o'rganilsa, ularning morfemalardan tashkil topishi morfemikada o'rganiladi. So'z tarkibidagi fonetik birlik (tovush)lar va morfem birlik (morfema)lar lisoniy jihatdan farq qiladi: so'z tarkibining fonetik birliklari ma'nosiz, ma'noga ega bo'lmaydi; ularning morfem tarkibiga xos birliklari ma'noga ega bo'ladi. Demak, so'z tarkibining morfem birliklari (morfemalari)ga ifoda va mazmun planlari xosdir. Morfemalarning ifoda planlarini ham tovush va ularning birikmasi tashkil qiladi. Tovush va ularning birikuvini ham morfemalarni, ham yaxlit so'zlarni shakllantiradi, ularning har ikkisi uchun ifoda plani vazifasini bajaradi. Masalan, *maktabdosh* so'zi *m, a, k, t, a, b, d, o, sh* tovushlarining birikuvidan tarkib topgan. Fonema nuqtai nazaridan yondoshilganda, *maktabdosh* so'zining tarkibida [m], [a], [k], [t], [b], [d], [o], [sh] fonemalari mavjud. *Maktabdosh* so'zining morfem tarkibida ikki vazifadosh (funktional) qism mavjud: *maktab* va *-dosh*. Ayni shu tovush va fonemalar *maktab* va *-dosh* morfemalarini ham shakllantirgan.

Soʻzning fonetik tarkibiga xos tovush (va fonema)lar biri boshqasidan farq qilganidek, uning morfem tarkibiga xos birliklar ham oʻzaro farqqiladi. Yuqorida keltirilgan *maktabdosh* soʻzining *maktab* va *-dosh* morfemalari munosabatida ham bu narsani sezish qiyin emas. *Maktab* - *maktabdosh* soʻzining lugʻaviy maʼnoga ega boʻlgan qismidir, u oʻzak morfema ham deyiladi; *-dosh* qismi esa soʻzning lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmagan morfemasidir, u affiks morfema deyiladi. Soʻzning yaxlit lugʻaviy maʼnosi oʻzak morfemaning maʼnosiga asoslanadi (*maktabdosh – ayni bir maktabda taʼlim olgan shaxslar*).

Oʻzak morfemaning lugʻaviy maʼnoga ega boʻlishi affiks morfemalarga xos maʼnolarni inkor etmaydi, albatta. Affiks morfemalar ham maʼnoga ega boʻladi. Lekin ularga xos maʼnolar lugʻaviy qiymat kasb etmaydi.

Affiks morfema, vazifasiga koʻra ikki xildir: soʻz yasovchi affiks, shakl yasovchi affiks. Soʻz yasovchi morfemalar yangi soʻz – yangi lugʻaviy birlik hosil qiladi. Ularning tizimi tilshunoslikning soʻz yasalishi boʻlimida oʻrganiladi. Shakl yasovchi affiks morfemalar yangi lugʻaviy birlik hosil qilmaydi, ular soʻzning grammatik (aniqrogʻi, morfologik) shakllarini hosil qiladi. Ularning tizimi morfologiyada oʻrganiladi. Masalan, *borliq* soʻzini olaylik. Bu soʻz tarkibida ikki morfema mavjud: *bor* va *-liq*. *-liq* affiks morfemadir, soʻz yasash vazifasida. Modal soʻz (*bor*)dan ot yasalgan. *Borliq* soʻzini, *-ni* affiksini qoʻshib, kengaytirsak, *borliqni* shakli hosil boʻladi. Endi bu soʻz tarkibida uch morfema bor. Ularning keyingi ikkitasi (*-liq*, *-ni*) affiks morfemadir. *-ni* affiksi (morfema) yangi lugʻaviy birlik yasamagan, balki *borliq* soʻzining tushum kelishigi shaklini hosil qilgan.

Yuqorida ham aytilganidek, morfemalar tizimida oʻzak morfema asliy sanaladi, affiks morfemalar oʻzak morfemaga qoʻshiluvchi yordamchi shakli koʻrsatkichlardir. Tilda koʻmakchi feʼllar, yordamchi soʻzlarning ayrim turlari ham affiks morfemalarga vazifadosh boʻlib, ular tizimini kengaytiradi.

Oʻzbek va tojik tilshunosligida morfema va uning talqinida aytarli farq yoʻq. Farqli xususiyatlar oʻzbek tili morfemalari bilan tojik tili morfemalarning ayrim koʻrinishlarida koʻzga tashlanadi, xolos. Oʻzbek tili morfem tizimida morfemalarning prefiks va, ayniqsa, infiks xarakteridagi turlari boʻlmagan. Shunga

qaramay, prefiks xarakteridagi affiks morfemalarning o'zbek tilidagi amali anchagina faol. Ular o'zbek tiliga tojik tilidan o'zlashgan.

Prefiks xarakteridagi affiks morfemalarning o'zbek tiliga o'zlashishi ikki yo'sinida amalga oshgan:

a) yasama so'z tarkibida derivat orqali o'zlashgan;

b) analogiya qonuniyati ta'sirida yakka holda o'zlashib, o'zbekcha lug'aviy birliklarga qo'shilgan: *notinch*, *noo'rin*, *beish* kabi.

O'zbek tilining morfem tizimida infiks (qo'shma so'zlar hosil bo'lishida ikki o'zak morfemani, ular o'rtasida kelib, qo'shuvchi affiks morfema turi: *sar-o-sar*, *dar ba dar* kabi) xarakteridagi affiks morfemalar umuman yo'q.

O'zbek va tojik tillarining morfem sathga ko'ra aloqasi masalasida shuni aytish joizki, o'zbek tili morfemalar tizimining shakllanishida tojik tili benazir va samarali ta'sir ko'rsatgan. O'zbek tili uchun azaldan xos bo'lmagan prefiks tavsifidagi morfemalar tojik tilidan o'zlashgan. Hozirgi o'zbek tilida prefiks xarakteridagi affiks morfemalar amali o'zbek tili morfem tizimidagi odatdagi hodisaga aylangan. Shu bois o'zbek tilida so'zlarning tarkibi «o'zak morfema + affiks morfema» tartibidagi andozaga ega bo'lgan bo'lsa, endilikda ular «prefiks + o'zak morfema»//«affiks + o'zak morfema» ko'rinishidagi andozani ham qo'lga kiritdi. O'zbek tili morfemalarining «*affiks//prefiks morfema + o'zak morfema*» andozasidagi tarkibi tojik tilining o'zbek tili morfem qurilishiga bo'lgan ijobiy ta'siri natijasida vujudga keldi. Bulardan tashqari, tojik tilidan o'zlashgan son-sanoqsiz holat ham tojik tilining o'zbek tili morfemalar tizimining boyishi, kengayishidagi ijobiy ta'siridir.

Tojik lug'aviy birliklari o'zbek tilining morfem qurilishida o'zak morfemalar vazifasida faol ishtirok etadi. Tojik tilining samarali ta'siri, ayniqsa, o'zbek tili affiks morfemalari tizimida yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Tojik tilidan o'zlashgan suffiks xarakteridagi affiks morfemalarning o'zbek tilidagi faol amali buning yorqin dalilidir *-bon*, *-kor*, *-boz*, *-paz*, *-xo'r*, *-do'z*, *-soz*, *-xon*, *-shunos*, *-dor*, *-furush* va b. Yana muhimi shundaki, tojik tilida mustaqil lug'aviy birlik sifatida ishlatiluvchi ayrim so'zlar o'zbek tiliga o'zlashib, affiks morfema sifatida ham vazifa bajaradi. Masalan, *-xon* yordamida yasalgan *gazetxon*,

kitobxon; *-vachcha* yordamida *amakivachcha*, *xolavachcha*; *-xona* yordamida *ishxona*, *emxona*, *omborxona*; *-furus* yordamida *choponfurus*, *o'tinfurus* hokazolar bunga misol bo'la oladi.

Bundan tashqari, tojik tilidan o'zlashgan affiks morfemalar o'zbek tilining ayrim affikslari bilan qo'shib, murakkab tarkibli yangi affiksial morfemalarning vujudga kelishida faol ishtirok etib, o'zbek tilining affiksial morfemalar tizimini boyitishda muhim rol o'ynadi. Masalan, tojikcha-forscha *-gar* affiksi yordamida *-garlik* (*tayyorgarlik*, *sipohigarlik*); *-garchilik* yordamida (*odamgarchilik*, *ahmoqgarchilik*, *tayyorgarchilik*); *-dor* affiksi ishtirokida *-dorlik*, *-dorchilik* (*dimog'dorlik*, *mehmondorchilik*, *do'kondorchilik*); *-voz* affiksi ishtirokida *-vozlik* (*diqqatvozlik*, *maynavozlik*, *masxaravozlik*); *-soz* affiksi ishtirokida *-sozlik* (*mashinasozlik*, *avtomobilsozlik*); *-xon* affiksi ishtirokida *-xonlik* (*bedilxonlik*, *she'rxonlik*, *gazetxonlik*); *-go'y* affiksi ishtirokida *-go'ylik* (*latifago'ylik*) singari va h. qo'shma affikslar vujudga kelgan.

2.4. O'zbek va tojik tillarining so'z yasalihi sathiga xos aloqasi

So'z yasalihi ham tilshunoslikning morfemika va leksikologiya oralig'idagi mustaqil sohalardan biridir. So'z yasalihi til taraqqiyotining ichki omillaridan biri sifatida qaraladi. Bu soha yangi so'z hosil qilish jarayonini o'rganadi. So'z yasalihi tilshunoslikning alohida mustaqil sohasi sifatida keyin ajratilgan. Bu soha bilan aloqador masalalar asosan morfologiyada qaralgan. Ot, sifat, fe'l, ravish singari leksikogrammatik kategoriyalarni o'rganishga bag'ishlangan bobda so'z yasalihi - otlarning yasalihi, sifatlarning yasalihi, fe'l yasalihi, ravishlarning yasalihi kabi mavzusi ham bo'lgan. Shuningdek, morfemika ham morfologiyaning «So'z tarkibi» deb ataluvchi bo'limida o'rganilgan.

So'z yasalihi morfemika va leksikologiya oralig'idagi mustaqil soha ekanligi qisqacha sharh talab qiladi. Bunda so'z yasalihi morfemikaga ham, leksikologiyaga ham daxldor tomonlari nazarda tutiladi.

So'z yasalihi morfemikaga daxldor tomoni shundaki, morfemikada uning asosiy birligi sifatida o'rganiladigan

hodicalarni, ya'ni morfema va uning turlari so'z yasalishi jarayonida ham ishtirok etadi. Shu bois so'z yasalishida morfemalar (o'zak morfema ham, affiks morfema ham) o'zgacha lisoniy qiymat bilan o'rganiladi. So'z yasalishida so'z tarkibidagi vazifadosh qismlar (morfemalar) yangi so'z hosil qiluvchi vositalar sifatida qaraladi. Mazkur qo'llanmaning (qo'lingizdagi kitobning) oldingi bobida so'z tarkibidagi morfemalarning tavsiflash maqsadida *maktabdosh* so'zi va uning tarkibiga murojaat qilingan edi. Unda so'zning *maktab* qismi o'zak morfema, *-dosh* qismi esa affiks morfema tarzida baholangandi. *Maktabdosh* tipidagi so'zlarning andoza (model)lari so'z yasalishi jarayoni uchun ham taalluqli. So'z yasalishi nuqtai nazaridan, bu so'zning *maktab* qismi yasovchi asos, *-dosh* qismi esa yasovchi vosita deb yuritiladi. So'z yasalishining morfemikaga aloqador tomonlari ana shunday xarakterda bo'ladi.

So'z yasalishining leksikologiya bilan bog'liq tomonlari ham o'ziga xos xususiyatiga ega. Ma'lumki, leksikologiya til leksikasini, lug'at tarkibini o'rganadi. Leksika yoxud lug'at tarkibi deyilganda, muayyan tildagi barcha so'zlar majmuasi tushuniladi. Har qanday yangi so'z eng avvalo lug'at tarkibiga – leksikaga yangi lug'aviy birlik sifatida qo'shiladi, uni kengaytiradi. So'z yasalishi va uning jarayonlari tufayli tilda yangi so'zlar paydo bo'ladi. So'z yasalishi bilan bog'liq yangi so'zlarning paydo bo'lishi tilning ichki qonun-qoidalariga asoslanadi.

Tildagi har bir sath o'z birligiga ega bo'ladi. Bunday birlikka ega bo'lishlik so'z yasalishi uchun ham tegishli. So'z yasalishining asosiy birligi yangi so'z (derivat)ni hosil qiluvchi unsurlardir. Bu unsurlar yasovchi asos va yasovchi vosita kabi ikki turga ajraladi: yasovchi asos va yasovchi vositaning mantiqiy-lisoniy munosabatidan yangi so'z, yangi lug'aviy birlik vujudga keladi. Yasovchi asos tushunchasiga nisbatan motivlovchi asos, yasovchi vositaga tushunchasiga nisbatan motivlovchi vosita atamallari ham qo'llanadi. So'z yasash jarayonining hosilasi – yangi so'zga nisbatan yasalma, motivlangan birlik, derivat atamallari ishlatiladi. So'z yasalishi ayrim ilmiy manbalarda derivatologiya deb ham ataladi.

Soʻz yasalishi sathida yasovchi asos (motivlovchi asos), yasovchi vosita (motivlovchi vosita) tushunchalaridan tashqari, soʻz yasash usullari ham oʻrganiladi. Bu tushunchalarning majmuasidan tilning soʻz yasalishi tizimi hosil boʻladi.

Oʻzbek tilida ham, tojik tilida ham soʻz yasashning ikki asosiy usuli yordamida yangi soʻzlar hosil qilinadi. Ular affiksial (morfologik) va noaffiksial (sintaktik, kompozitsion) usullar deb yuritiladi. Bu ikki usul soʻz yasash tizimida eng faol hisoblanadi va soʻz yasashning sinxron jabhasiga tegishli boʻladi.

Tilning boshqa sathlarida kuzatilganidek, oʻzbek va tojik tillarining soʻz yasash tizimida oʻxshash jihatlar bilan bir qatorda, qiyosan oʻrganilayotgan har bir tilning xos tomonlarini boʻrttiruvchi farqli jihatlar ham yoʻq emas. Xususan, tojik tilida, oʻzbek tilidan farqli oʻlaroq, affiksial (morfologik) usulda soʻz yasashning prefiksli va infiksli turlari mavjud. Oʻzbek tilida affiksial soʻz yasashning faqat suffiksli koʻrinishi amal qiladi, xolos. Tojik tiliga xos prefiksli usulda soʻz yasalganda, yasama soʻz (derivat) yasovchi vosita + yasovchi asos andozasida hosil boʻladi.

Yasovchi vosita mavqeida prefiks qoʻllanadi: *хамроҳ, ҳамсоя, ҳамчинс, ҳамхона; ҳамнишин, ҳамнишаст; бамаъни, бофаҳм, босавод; беоб, безабон; ношод, ношинос, даргузар; баровардан, баркашидан; даромадан, даррасидан; боздоштан, бозхостан; вохӯрдан, нонамудан, фууромадан* va boshqalar. Keltirilgan misollar xarakteridan prefikslar yordamida ot (*хам-*) sifat (*бо-, бе-, но-, дар-*) va feʼl (*бар-, дар-, боз-, но-, фуур-*) yasalishi haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

Tojik tilining ot turkumiga xos *сарулибос* (сар-у-либос), *сарутан* (сар-у-тан), *обуранг* (об-у-ранг); sifat turkumiga xos *чоночон* (чон-о-чон), *дуродур* (дур-о-дур), *пурпечутоб* (пурпеч-у-тоб); ravish turkumiga xos *саросар* (сар-о-сар), *саропой* (сар-о-пой), *сар ба сар* (сар-ба-сар) singari soʻzlarning yasalishi *-у-, -о-, -у-, -ба-* singari infikslar yordamida amalga oshgan.

Oʻzbek va tojik tillarining soʻz yasalishi sathiga xos aloqalari ham oʻziga xos xususiyatlariga ega. Bu sohadagi aloqadorlik ham oʻzbek va tojik tillarining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Oʻzbek va tojik tillarining soʻz yasalishi sathiga xos

aloqa bu tillarning rivojlanish manbai sifatida ularning lug'aviy sathga xos aloqalaridan keyingi ikkinchi o'rnida turadi. O'zbek tilining ta'sirida tojik tili so'z yasalishi tizimida, tojik tilining ta'sirida o'zbek tili so'z yasalishi tizimida ijobiy o'zgarishlar yuz bergan. So'z yasalishi sathiga xos aloqa tufayli tojik tiliga o'zbek tilidan ayrim so'z yasovchi qo'shimchalar (suffikslar) o'zlashgan. O'zbek tilidan o'zlashgan affikslar tufayli tojik tilida so'z yasashning o'zbekcha qolip (andoza)lari vujudga kelgan. Masalan, o'zbek tilidan so'z yasovchi *-chi*, *-loq*, *-chak* affikslarining o'zlashishi natijasida tojik tilida yasovchi asos + *chi*, yasovchi asos + *loq*, yasovchi asos + *chak*, andoza (qolip, model)sidagi so'z yasash tipi vujudga kelgan: *амадчи//солчи*, *анбарчи//омборчи*, *андовачи//андавачи*, *чойхоначи*, *доторчи*, *дуруғчи*; *санглоқ//тошлоқ*, *пўстлоқ*; *келинчак*, *бузичак* va b.

O'zbek tilida shakl yasovchi vazifasida otlarning kichraytish, erkalash ma'nolarini hosil qiluvchi *-cha* affiksi (suffiksi) tojik tilida so'z yasovchi affiks xarakterini kasb etgan. Professor sh.Rustamov ham bu affiks (*-cha*)ning shakl yasovchi morfemadan so'z yasovchi morfemaga aylanganligini alohida qayd etadi. Shuningdek, *-cha* affiksi yordamida tojik tilida *олуча*, *мўрча*, *ҳиссача*, *тоқча*, *остинча*, *думча*, *буғча*; *алоча*, *сурхча* singari bir qator so'zlar yasalganligi e'tirof etiladi.

O'zbek tili so'z yasalishi sohasida ham tojik tilining ijobiy ta'siridan katta va cheksiz bahramand bo'lgan. Tojik tilining ta'sirida o'zbek tili so'z yasalishi tizimida kutilmagan o'zgarish yuz berdiki, bu hol o'zbek tilining tashqi omillar ta'sirida rivojlanishida katta voqea hisoblanadi. Bu ta'sir natijasida o'zbek tilida ham affiksali so'z yasashning prefiksli usuli vujudga keldi. Tojik-fors tiliga mansub prefikslar o'zbek tiliga lug'aviy o'zlashmalar tarkibida (alohida mustaqil yo'sinda o'zlashmagan) o'tgan bo'lsa-da, keyinchalik ular analogiya qonuniyati asosida o'zbek tiliga xos so'z hosil qilish imkoniyatiga ham ega bo'ldi (*be-ish*, *no-tinch* kabilar).

Tojik tilidan o'zlashgan affikslar va ularning amali haqida professor J.Muxtorov shunday fikr bildiradi: «So'z yasovchi affikslarning asosiy qismini o'zbek tilining o'z affikslari tashkil qiladi. Shu bilan birga, o'zbek tilida boshqa tillardan o'zlashgan affikslar ham qo'llanadi. Masalan, *-don*, *-dor*, *ba-*, *no-*, *-kor*, *-zor*

kabi affikslar tojik tilidan o'zlashtirilgan. Bu yasovchi affikslar dastlabki vaqtlarda tojik tilidan qabul qilingan so'zlar tarkibida bo'lib, keyinchalik so'z yasash vositasi sifatida, o'zbek tilidagi so'zlarga ham qo'shib, yangi so'z yasash vazifasini o'tay boshladi. Masalan, *tuzdon, kuldon, salmoqdor, paxtakor, sersuv, noo'rin* va b.

Tojik tilining suffiks xarakteridagi so'z yasovchi affikslarining o'zbek tili so'z yasalishi tizimidagi amali alohida va muhim ahamiyatga ega. Suffiks xarakteridagi tojikcha so'z yasovchi affikslarning o'zbek tili so'z yasalishi jabhasidagi faolligi o'zbek tilining o'ziga tegishli bo'lgan suffiks xarakteridagi so'z yasovchi affikslaridan qolishmaydi.

Tojik tilidan o'zlashib, o'zbek tili so'z yasalishi jarayonlarida faol ishtirok etuvchi so'z yasovchi affikslar ikki guruhga ajraladi: 1) prefiks xarakteridagi so'z yasovchilar; 2) suffiks xarakteridagi so'z yasovchilar.

Prefiks va prefiksoid xarakteridagi so'z yasovchi affikslarga quyidagilar kiradi: *be-* (*bebosh, beiz, beto'xtov, beo'xshov* va b.); *no-* (*nokerak, notekis, notanish, notinch, noo'rin* va b.). Professor E.Begmatovning hisobiga qaraganda, o'zbek tili tarkibida *no-* prefiksi ishtirok etgan to'rt yuzdan ortiq so'z bor); *ser-* (*sersuv, serbutoq, serbola, seryog', serquyosh* va b.); *nim-* (*nimrang, nimqora, nimko'k* va b.); *kam-* prefiksoidi (*kamyog'in, kamgap, kamunum* va b.); *ham-* prefiksoidi (*hamtavoq, hamyurt, hamgap, hamqishloq, hamkurs* va b.); *xush-* prefiksoidi (*xushovoz, xushfe'l, xushbichim, xushyoqmas, xushxulq* va b.). Professor E.Begmatovning yozishiga qaraganda, o'zbek tilida *xush-* prefiksoidli so'zlar miqdori yuz ellikdan ortadi).

Suffiks va suffiksoid xarakteridagi so'z yasovchi affikslar quyidagilardan iborat: *-zor* (*o'tzor, tutzor, ko'kalamzor, to'qayzor* va b.); *-don* (*bilimdon, qalamdon, suvdon, kuldon, tuzdon* va b.); *-dor* (*unumdor, chiqimdor, yarador, bo'ydor, etdor* va b.); *-vor* (*ulug'vor, inivor* va b.); *-soz* (*uysoz, yo'lsoz, kemasoz, aravaso, ko'priksoz* va b.); *-kor* (*o'ymakor, tariqkor, bug'doykor* va b.); *-do'z* (*etikdo'z, yo'rmado'z, do'ppido'z* va b.); *-kash* (*tuyakash, belkash, chizmakash* va b.); *-bop* (*kiyimbop, ko'ylakbop, ishbop* va b.); *-xo'r* (*emxo'r, salqitxo'r, tekinxo'r* va b.); *-paz* (*baliqpaz, dimlamapaz* va b.); *-simon* (*yulduzsimon, oysimon,*

qalqonsimon, o'tsimon va b.); *-shunos//shinos* (*tilshunos, o'lkashunos, yershunos* va b.); *-ona* (*botirona, turkona, sharqona* va b.); *-bon//von* (*tuyabon, qo'ybon, yetimbon* va b.); *-parvar* (*bolaparvar, tinchlikparvar, yurtparvar* va b.); *-furush* (*olmafurush, o'rikfurush, tovuqfurush, o'rdakfurush, ko'katfurush, qaymoqfurush* va b.); *-noma* (*so'roqnoma, buyruqnoma, tilaknoma, ishonchnoma* va b.); *-xona* (*o'tinxona, suvxona, quyonxona, qo'yxona, qo'riqxonona* va b.); *-vachcha//bachcha* (*boyvachcha, o'g'rivachcha, itvachcha, qulbachcha* va b.).

Pofessor Yo.Tojiev «O'zbek tilida affiksial sinonimiya» deb nomlanuvchi doktorlik risolasida (Toshkent, 1991) hamda shu mavzuda yozilgan alohida ishlarida tojik tilidan o'zlashgan so'z yasovchi affiks va affiksoidlarning o'zaro va o'zbekcha affikslar bilan ma'nodoshligi (sinonimligi) haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Masalan, tojik tilidan o'zlashgan *-kor, -kash, -shunos, -furush, -soz, -paz, -do'z* affikslari o'zbek tilidagi *-chi* affiksi bilan ma'nodoshlikka ega: *paxtakor-paxtachi, xizmatkor-xizmatchi; gazetafurush-gazetachi; tilshunos-tilchi; soatsoz-soatchi* va b.

Tojik tilida kichraytish, erkalash ma'nosidagi so'z shakllarini hosil qiluvchi *-ak* affiksi o'zbek tiliga so'z yasovchi affiks sifatida o'zlashib, yasama (derivat)ning tarkibiga singishib ketgan: *ichak (ich-ak//oq), ipak (ip-ak//oq), yo'lak (yo'l-ak)*. Hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan (ya'ni sinxronik jihatidan), *ipak, ichak, yo'lak* tipidagi so'zlarning tarkibi morfem jihatidan ham, so'z yasalishi jihatidan ham tahlil qilinmaydi. Bu so'zlar tarkibi bilan bog'liq morfem va so'z yasovchi qismlar tilning soddalashish deb ataluvchi qonuniyati ta'sirida tub so'zlar xarakterini kasb etgan.

Tojik tilidan o'zlashgan affikslarning nisbatan ko'pini ot yasovchilar tashkil etadi. Shuningdek, ularning ayrimlari sifat (*ser-, be-, ba-, no-* kabilar) va ravish (*-ona* affiksi) yasashda ham ishtirok etadi.

O'zbek tilining so'z yasalishi jarayonida tojik-fors lug'aviy o'zlashmalari ham faol qatnashadi. Tojik lug'aviy o'zlashmalari yangi so'z - yasalmaning yasovchi asos (motivlovchi asos) mavqeidagi qismi sifatida ishtirok etadi. Bu jarayonda fe'l turkumiga oid so'zlar hosil bo'ladi. Yasalma yangi so'z tarkibining yasovchi vosita xarakteridagi qismida o'zbek tiliga xos affiks yoki ko'makchi fe'llar qatnashadi: *donlamoq (don-la)*,

lablangan (lab-lan) unli, qadrdonlashmoq (qadrdon-lash); bas bo'lmoq, paydo qilmoq, tor-mor etmoq, vayron bo'lmoq, nobud qilmoq, pushaymon bo'lmoq, farmon bermoq va h.k.

So'z yasashning noaffixsal usuli amalida ham tojik-fors lug'aviy o'zlashmalarning munosib o'rni bor. Noaffixsal usul vositasida qo'shma va juft so'zlar yasaladi. Bunday jarayonda qo'shma yoki juft so'z tavsifidagi yasalmaning (motivlovchi) vositalaridan biri sifatida tojik tilidan o'zlashgan lug'aviy birliklar ishtirok etadi: *yer-zamin, tuz-namak, hiyla-nayrang, tilka-pora, es-hush, cho'p-xas, yor-birodar, yor-do'st, labi-lunji* va b.

Tojik-fors lug'aviy o'zlashmalari ishtirokida hosil bo'lgan qo'shma so'zlar masalasiga kelsak, o'zbek tilida bunday so'zlarning son-sanog'i yo'q.

2.5. O'zbek va tojik tillarining grammatik sathga xos aloqasi

Tilning amalida grammatik qurilishi va uning lug'aviy qurilishi kabi hodisalar muhim rol o'ynaydi. Chunki leksikaning harakati grammatik qurilishi orqali amalga oshadi. Lug'aviy birliklar grammatika va uning qonun-qoidalari ta'sirida aloqalarlashuv (kommunikativ) jarayonda ishtirok etadi, gapdagi fikrni reallashtiradi. Kopengagen glossematika tilshunosligi maktabining asoschilaridan biri Lui Blumfildt ta'biri bilan aytganda, leksika (lug'at takibi) tilning tanasi bo'lsa, grammatik qurilish (morfologiya va sintaksis) uning jonidir. Jonsiz tana va uning a'zolari harakatdan to'xtaganidek, grammatik qurilishsiz leksikaning harakati ham barham topadi. Chunki leksika va uning lug'aviy birliklari nutq ixtiyoriga (kommunikatsiya jarayoniga) faqat grammatik qurilish vositasida o'tadi.

Tilning grammatik qurilishi atamasi ostida morfologiya va sintaksisni o'z ichiga olgan murakkab lisoniy tizim (sistema) tushuniladi. Grammatik qurilish yoxud grammatika tilshunoslikning eng yirik bo'limlaridan biri hisoblanadi.

Tillar grammatik qurilishining xarakteriga ko'ra farq qiladi. Ana shunday farq, qisman bo'lsa-da, o'zbek va tojik tillari munosabatida ham ko'zga tashlanadi. O'zbek tili agglyutinativ tillar guruhiga mansub bo'lsa, tojik tili flektiv tillar guruhiga kiradi. Lekin o'zbek tili agglyutinativ tilning suffiksli va sintetik guruhiga qarashli bo'lsa, tojik tili flektiv tillarning prefiksli, infiksli

va analitik guruhiga kiradi. O'zbek va tojik tillarini farqlashda agglyutinativ tillar qurilishiga xos bunday tillarning ta'siri kuchsiz, albatta. Negaki suffikslashgan tilga xos xususiyatlar tojik tilining grammatik qurilishida ham (garchand u yetakchi moya sanalmasa ham) mavjud. Shuningdek, agglyutinativ qurilishning prefiksli tipiga xos xususiyatlar, keyinchalik tojik tilining ta'siri tufayli, o'zbek tilida ham paydo bo'la boshladi (bular haqida morfemika va so'z yasalishi bobida qisqacha ma'lumot berilgan).

O'zbek va tojik tillarining keskin farqi ularning genealogik xususiyatiga ko'radir: o'zbek tili oltoy tillari oilasiga mansub bo'lsa, tojik tili Hind-Evropa tillari oilasiga qarashlidir. Bunday genealogik farqdan qat'iy nazar, o'zbek va tojik tillarining o'zaro ta'siri va uning natijasi bu tillarning grammatik qurilishida ham aniq ko'zga tashlanadi.

Shunisi ham borki, o'zbek va tojik tillarining grammatik qurilishidagi ta'sirini ularning leksika sohasida ko'zga tashlanadigan ta'siri darajasida faol deb bo'lmaydi. Chunki til grammatik qurilishiga xos o'zgarishlar anchayin uzoq davrlar mahsulidir. Zero, grammatik qurilish til yaxlit tizimining yopiq turiga, lug'at tarkibi (leksika) esa uning ochiq turiga tegishli bo'ladi. Til tizimining ochiq xarakterdagi turi elastik tavsifda bo'lib, undagi har qanday o'zgarish tez va izchil amalga oshadi, til tizimining yopiq xarakterdagi tipiga xos o'zgarish esa, aksincha, juda sust va sekinlik bilan sodir bo'ladi.

2.5.1. O'zbek va tojik tillarining morfologik sathga xos aloqasi

O'zbek va tojik tillari, yuqorida aytilganidek, tipologik jihatdan farq qiladi. O'zbek tilining grammatik qurilishiga ko'proq agglyutinativ tillarga xos sintetiklik xususiyati xos bo'lsa, tojik tilining grammatik qurilishiga analitik-flektivlik xususiyati xosdir. Bundan tashqari, o'zbek tili suffiksli til sanalsa, tojik tili prefiksli tillar guruhiga kiradi. Yordamchi so'z xarakteridagi formal-grammatik kategoriyalarning amaliga ko'ra ham o'zbek va tojik tillari o'zaro farq qiladi. Chunonchi, o'zbek tilida so'zlararo grammatik munosabatlar ko'makchilar orqali ham ifodalanadi, ya'ni o'zbek tili ko'makchili tildir. Tojik tilida bunday emas: so'zlararo grammatik munosabatlar old ko'makchilar

(predloglar) yordamida ifodalanadi, ya'ni u old ko'makchili (predlogli) tillar guruhiga mansubdir.

Ayrim grammatik kategoriyalarning mavjudligi yoki mavjud emasligi jihatidan ham bu ikki til o'zaro farq qiladi. O'zbek tilida kelishik mustaqil grammatik kategoriya xarakterida bo'lsa, bu kategoriya o'ziga xos grammatik ko'rsatgichlar tizimiga ega. Tojik tilida esa kelishik kategoriyasi mavjud emas, shuningdek, bu kategoriyaning shakliy grammatik ko'rsatgichlar tizimi ham shakllamangan. Bu tilda kelishiklar vositasida ifodalanadigan grammatik munosabatlar predloglar zimmasiga yuklatilgan: *ба пеш* – *oldinga*, *дар хона* – *uyda*, *ба мактаб* – *maktabga*, *аз китоб* – *kitobdan* va boshqalar. Seziladiki, o'zbek tilida jo'nalish kelishigi orqali ifodalanadigan grammatik munosabat tojik tilida *ba*, o'zbek tilida o'rin-payt kelishigi yordamida ifodalanadigan grammatik munosabat tojik tilida *dar*, o'zbek tilida chiqish kelishigi vositasida ifodalanadigan grammatik munosabat tojik tilida *az* old ko'makchilari (predloglari) yordamida ifodalangan. O'zbek tilida qaratqich kelishigi orqali ifodalanadigan grammatik munosabat tojik tilida izofali shaklda (*mening kitobim* – *китоб-у ман*, *dugonamning maktubi* – *мактуб-у дугонау ман*) yuzaga chiqadi. O'zbek tilida tushum kelishigi vositasida ro'yobga chiqadigan grammatik munosabat tojik tilida *ro* ko'makchisi orqali ifodalanadi.

Tojik tilida grammatik munosabatlarni ro'yobga chiqaruvchi kelishik kategoriyasining yo'qligi A.Semyonov, R.A.Nemyonova, V.S.Rastorguyeva kabi tilshunoslar tomonidan ham e'tirof etilgan.

O'zbek va tojik tillari grammatik qurilishida ayrim umumiy tomonlar ham yo'q emas. Bu har ikki tilning grammatik qurilishida albatta, *ehtimol*, *darkor*, *zarur*, *aftidan*, *axir//oxir*, *ilohi*, *koshki*, *qani*, *balki* tipidagi modal so'zlar; *tanho*, *magar*, *mabodo*, *faqat*, *hatto*, *ham*, *go'yo*, *go'yoki*; *-chi*, *-mi* singari yordamchi so'z va morfemalar bir xil lisoniy qiymat kasb etadi. Akademik B.N.Niyozmuhammadovning e'tirof etishicha, tojik tilidagi *заб-зард*, *суп-сурх*, *сип-сиёҳ*, *сап-сафед*, *кап-кабуд*, *тип-торик*, *каппа-калон* tipidagi takroriy shakllar o'zbek tilidagi *sap-sariq*, *qip-qizil*, *qop-qora*, *kap-katta*, *qop-qorong'i*, *kuppa-kunduz* va h.k. so'zlarining kalkasi sifatida paydo

bo'lgan. Bundan tashqari tojik tilidagi so'roq yuklamasi –*mi* ham aslida o'zbek tilidan o'zlashgan: *Гўёдчу, ҳамин таър нему?*

Akademik B.N.Niyozmuhammadov yana e'tirof etishiga qaraganda, o'zbek va tojik tillari har xil grammatik qurilishli tillar bo'lishiga qaramay, ularda kelib chiqishi arab yoki fors tillariga borib taqaluvchi *yo, yoki, lekin//lokin, ammo, -ki, chunki* bog'lovchilari mushtarak ma'no va vazifada ishlatiladi. O'zbek va tojik tillarining undov so'zlar tizimida ham bunday o'xshashlik mavjud: *eh, e-he, oh, uh, voy, voy-dod, beh-beh, chuh-chuh* va b.

O'zbek tilining morfologik qurilishida tojik tilining morfologik qurilishiga xos ba'zi jihatlarning amalini sezish qiyin emas. O'zbek tilida otlarning erkalash va hurmat shakllarini hosil qiluvchi *-xon, -jon* kabi affiksoidlar tojik tilidan o'zlashgan: *oyijon, akajon, dugonajon, otajon, onaxon, Azizaxon, Jo'raxon, Habibaxon* va b.

O'zbek tilining takroriy so'zlar tizimida ham tojik tilining sezilarli ta'siri bor. O'zbek tilida *uyma-uy, ko'chama-ko'cha, eshikma-eshik, boshma-bosh, shaharma-shahar* ko'rinishida uchraydigan takroriy so'zlar tojik tilining *ba-* unsurli takroriy so'zlari andozasida paydo bo'lgan: o'zbekcha takroriy so'zlar oralig'ida ishlatiluvchi *-ma-* tojik tili takroriy so'zlarini hosil qiluvchi *-ba-* unsurining o'zbek tili uchun rasmiylangan muqobilidir.

O'z navbatida tojik tilining morfologik qurilishida ham o'zbek tili morfologik qurilishiga xos ba'zi jihatlari ko'zga tashlanadi. Tojik tilida ham otlarning kichraytish va erkalash shakllarini hosil qiluvchi *-cha* affiksi ishlatiladi (*дегча, суфача, писарча, духтарча*). Bu qo'shimcha tojik tiliga o'zbek tilidan o'zlashgan. Tojik tilida, o'zbek tilining ta'siri tufayli, otlarning kelishikli, ko'makchili shakllari ham vujudga kelgan. Masalan, *зимистонанда – qishda, баҳоранда – bahorda, мактабанда – maktabda, бозоранда – bozorda, хонаба//хонава – uuga, манба – menqa; модарам кату//қату – onam bilan, бародарам кату//қату – akam bilan* va b.

O'zbek tilining tojik tili morfologik tizimiga ta'sirini tojik tilida keyinchalik paydo bo'lgan ba'zi fe'l shakllarida ham ko'rish mumkin. Masalan, *istodan* fe'lining yordamchi so'zga (ko'makchi fe'lga) aylanishi o'zbek tilidagi *tur//ish, tur//moq*

fe'lining ko'makchi fe'lga aylanishi andozasida ro'y bergan: *duḍa ucmoda byḍam* – ko'rib turgan edim, *kor kapḍa ucmoda byḍam* – ishlab turgan edim, *paḍma ucmoda byḍam*

2.5.2. O'zbek va tojik tillarining sintaktik sathiga xos aloqasi

O'zbek va tojik tillariga xos mushtaraklik va farqlar bu tillarning sintaktik sathida ham mavjud.

O'zbek va tojik tillarining sintaktik sathidagi mushtaraklik eng avvalo shundan iboratki, o'zbek tilining sintaktik tizimida qanday lisoniy hodisalar bo'lsa, bunday lisoniy hodisalar tojik tilining sintaktik tizimi uchun ham xosdir. Xususan, sintaktik aloqaning teng va tobe tavsifidagi ikki turi, so'z tizmasi, so'z birikmasi, sodda va qo'shma gaplar, matn singari hodisalar o'zbek tilining ham, tojik tilining ham sintaktik tizimini tashkil qiladi. Bulardan tashqari, gap bo'laklari va ularning turlari, gap bo'laklari bilan aloqador barcha sintaktik hodisalar, har ikki tilning sintaktik qurilishida mavjud. Sintaksisga daxldor bunday hodisalarning ilmiy-nazariy talqinida ham aytarli farq yo'q.

O'zbek va tojik tillarining sintaktik qurilishidagi asosiy farq sintaktik hodisalarning ifoda planida ko'zga tashlanadi: sintaktik qurilishlarning voqelanish andozalari (modellari) o'zbek va tojik tillarida bir xil emas.

O'zbek tilining sintaktik qurilishida ular tizimiga xos sintaktik butunliklar turkiy tillarning sintaktik qurilishiga xos odatiy ko'rinishga muvofiq tarzda hosil qilinadi: bu odatiy ko'rinish keng ma'nodagi aniqlovchi+aniqlanmish xarakterida bo'ladi. Bu mushtarak andoza (model) asosida qismlari tobe aloqaga tayanuvchi kommunikativ va nokommunikativ xarakterdagi butunliklar hosil bo'ladi. Masalan, gap tarkibida to'ldiruvchi va holning kesimdan oldin kelishi (to'ldiruvchi+kesim, hol+kesim); aniqlovchining ot orqali ifodalangan bo'lakdan oldin kelishi (aniqlovchi+ega//aniqlanmish, aniqlovchi+kesim//aniqlanmish, aniqlovchi+to'ldiruvchi//aniqlanmish, aniqlovchi + hol//aniqlanmish, aniqlovchi+aniqlovchi//aniqlanmish). Keyingi yillarda hukm surayotgan sintaktik qarashlarga ko'ra, ega, garchand gapda mutlaq hokim bo'lak sanalsa-da, kesimga tobe, uni kengaytiruvchi gap bo'lagi sifatida talqin etilayotir. Shunga ko'ra, o'zbek tilida ega va kesim munosabatida ham

aniqlovchi+aniqlanmish tartibi bor deyish mumkin. Sintaktik hodisalar tabiatiga xos an'anaviy (traditsion) qarashlarda gapning grammatik asosini tashkil etuvchi ega va kesim birikuvi aniqlanmish-aniqlovchi tartibida vujudga kelgan deb qaraladi (*Qush sayradi. Ukam – talaba.*) va h.k.

Tojik tilida sintaksisning nokommunikativ xarakteridagi ayrim birliklarining hosil bo'lish andozalari o'zbek tilinikidan farq qiladi. Ularning hammasi ham, o'zbek tilinikida bo'lganidek, keng ma'nodagi aniqlovchi+aniqlanmish andozasida voqelanavermaydi. Xususan, aniqlovchili birikmalar aniqlanmish+aniqlovchi tartibidagi andozaga muvofiq, vujudga keladi. Masalan, *хонаи нав – yangi uy, мактаби ултуди – boshlang'ich maktab, шароити қулай – qulay sharoit* va b. Aniqlovchili birikmalarining qaratqichli ko'rinishida ham bu tartib hukmrondir: *китоби бародарам – ukamning kitobi, сўхбату устодон – ustozlarning suhbat* va b.

Sodda gaplar va ularning grammatik asosining qurilishi jihatidan o'zbek va tojik tillari farqlanmaydi. Nutq talabi bilan ko'zga tashlanuvchi inversiya holati bu ikki tilning sodda gaplari qurilishida deyarli bir xil. O'zbek va tojik tillarida sodda gaplarning odatdagi me'yoriy tizimida kesim egadan keyin keladi. Inversiya holatida bu tartib kesim+ega ko'rinishiga ega bo'ladi. *Keldi bahor, gul bahor.*

Sodda va qo'shma gaplarning vazifaviy qismlariaro sintaktik munosabatlar so'zning turli xil morfologik shakllari va yordamchi so'zlar orqali ifodalanadi, ularga tobe ohang hamrohlik qiladi. Bu masalada ham o'zbek va tojik tillarining sintaktik qurilishida mushtaraklik mavjud. O'zbek tilida ham, tojik tilida ham sodda gapning uyushgan bo'laklari, bog'langan (parataktik) qo'shma gaplarining predikativ qismlari teng bog'lovchilar yordamida birikadi.

O'zbek va tojik tillarining farqlanishini sodda gap qismlarining tobe aloqali (tobelangan) vazifaviy unsurlari (bo'laklari) va ularning shakllanishi masalasida ko'rish mumkin. O'zbek tilida sodda gap tarkibining tobelangan unsurlari, ayniqsa, to'ldiruvchi va hol tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari yordamida shakllanadi. Bundan tashqari, ular so'zlarning analitik shakllari vositasida ham ifodalanadi. To'ldiruvchi va hol kabi vazifaviy unsurlarning, so'zlarning

analitik shakllari yordamida ifodalanishida ko'makchilar muhim o'rin egallaydi.

Tojik tilida esa, sodda gap tarkibining to'ldiruvchi va hol tavsifidagi vazifaviy unsurlari, o'zbek tilinikidan farqli o'laroq, so'zlarning old ko'makchili (predlogli) analitik shakllari yordamida ifodalanadi: *Ба об омадам – Suvga (suv uchun) keldim. Аҳмад маҳдум ба ин чо барои дамгурӯ меомад (С.Айнӯ) – Ahmad maxdum bu erga dam olish uchun kelardi. Аз Урганҷ то Тахиятош дар масофаи бештар аз ду сад километр роҳи оҳан кашуда шудааст (А.Деҳотӯ) – Urganchdan Taxiyatoshgacha ikki yuz kilometrdan ko'proq temir yo'l qurildi.*

O'zbek tilida ko'makchilar orqali ifodalanadigan sintaktik munosabatlar tojik tilida mustaqil so'zlarning yordamchi so'zlarga (predlog, peshoyand) aylangan *aqib, bolo, ba'd, bayn, berun, darun, pesh, taraf, so'y, tag, gird, nazd, qarib, zer, miyon, pahu, bar, ro', dast, sar, lab* singari birliklari vositasida ifodalanadi. Misollar: *Роҳи оҳан аз болои кўпрук мегузарад – Temir yo'l ko'prik ustidan o'tadi. Дар пеши Чамила ягон кас набуд – Jamilaning oldida hech kim yo'q edi. Сўҳбат асосан байни Қорӯ-ака ва мезбон мегузашт (Ф.Муҳаммадиев) – Suhbat asosan Qoriaka va mezbon o'rtasida bo'lib o'tdi. Он ба тарафи Тахиятоши кўҳна омад (А.Деҳотӯ) – U eski Taxiyatosh tarafiga keldi va b.*

Tojik tilida, garchand predlog (peshoyand)lar kabi ko'p va faol bo'lmasa-da, ko'makchi (pasoyand)lar xarakteridagi yordamchi so'zlar ham mavjud. Bunday yordamchi vositalarga -*ro, kati//qati, barin, boz* kabilar kiradi. Bular sodda gaplarning to'ldiruvchi va hol singari bo'laklarini shakllantiradi, ular bilan bog'liq sintaktik munosabatlarni ifodalaydi: *Гулрӯ кўзаро гурифт – Gulru ko'zani oldi. Ман бародарам кати омадам – Men akam bilan keldim. Ман шумо барин шуданро мехоҳам – Men sizday bo'lishni istayman. Ман як ҳафта боз аз дарс маҳрум шудам – Men bir haftadan bo'yon darsdan mahrumman.* Misol uchun keltirilgan gaplarning birinchisida -*ro* yordamchisi (pasoyand) o'zbek tilidagi tushum kelishigi qo'shimchasining vazifasini bajargan. Keyingi gapda ishlatilgan *kati* yordamchisi o'zbek tilidagi *bilan* ko'makchisiga vazifadosh. Uchinchi gap tarkibida kelgan *barin* yordamchisi o'zbek tilida

shakl yasovchi sanaluvchi *-day//dek* qo'shimchalarining vazifasida kelgan. Eng oxirgi gap tarkibidagi *boz* yordamchisining vazifasi va ma'nosi o'zbek tilidagi *buyon* ko'makchisining vazifasi va ma'nosiga tenglashadi.

Bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplarning tasnifi va tuzilishi jihatidan o'zbek va tojik tillarining sintaktik qurilishi farq qilmaydi. *Ham, ammo, lekin, goho, goh-goh, xoh-xoh, na-na, yo-yo* bog'lovchilari yordamida o'zbek tilida ham, tojik tilida ham bog'langan (parataktik) qo'shma gaplar hosil bo'ladi. *Дар он наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт, на киштзор (С.Айнӯ) – Бу yaqin o'rtada na qishloq bor edi, na devor, na daraxt, na ekinzor. Дар ҳамин вақт асп аз дастам ҷудо шуд, лекин дастам сўзиш мекард (С.Айнӯ) – Shu vaqt ot qo'limdan chiqib ketdi, lekin qo'lim og'rirdi* va b.

Ana shu xususiyatni ergash gapli qo'shma gaplarning hosil bo'lishida ham ko'rsa bo'ladi. O'zbek tilida ham, tojik tilida ham ergash gapli qo'shma gaplarning katta bir qismi *-ki, zero, zeroki, chunki, toki, chunonki, go'yoki, agar, agarchi* singari ergashtiruvchi bog'lovchilar ishtirokida hocil bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplarni hosil qilishda faol bo'lgan bu bog'lovchilar o'zbek tiliga tojik tilidan o'zlashgan. Ular hozirgi vaqtda o'zbek tili sintaktik qurilishining o'z shakliy-grammatik vositalari sifatida qaraladi. Ularning ba'zilar aslan arab tiliga qarashli bo'lgan, o'zbek tiliga esa tojik tili vositasida o'zlashgan.

Xulosa tarzida aytish mumkinki, ayrim lahja yoki sheva materiallarini nazarda tutmaganda, o'zbek va tojik tillarining sintaktik qurilishiga xos ta'sirdoshligi ularning sintaksisdan boshqa sathlariga xos ta'sirdoshligiga nisbatan ancha kuchsiz va nofaoldir.

ҚИСМИ АВВАЛ

МАСЪАЛАҲОИ УМУМИИ МУОШИРАТИ ЗАБОН

1.1. Мавзӯъ, ҳадаф ва вазифаҳои курси “Робитаи забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ”

Гарчанде, ки таҷрибаҳо оид ба омӯзиши муқоисавии забонҳо аз замонҳои қадим оғоз шуда бошанд ҳам, забоншиносон дар забоншиносии ҷаҳонӣ ба ҳалли мушкилоти робитаҳои забон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX шурӯъ карданд. Аз ҷумла Г.Шухардт, И.А.Бодуэн де Куртенэ мустақилона ба забоншиносӣ мафҳуми «омехтаи забонҳоро» ворид карданд.

Тибқи гуфтаи Г.Шухардт имкониятҳои даҳолати забон ҳудуд надоранд; он метавонад ба фарқиятҳои максималӣ ва минималии забонҳо оварда расонад. Бодуэн де Куртенэ тавсифи забонҳои аз ҷиҳати иртиботӣ, аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ва иҷтимоӣ - таърихӣ алоқамандро ҳамчун вазифаи асосии назарияи забон, инчунин тавсифи забонҳои марбутро дар асоси усули муқоисавӣ –таърихӣ баррасӣ кард.

Г.Паул инчунин истилоҳи даҳолати забонро истифода мебарад. Дар доираи ин истилоҳ, ӯ чунин падидаҳоро мефаҳмад ба монанди таъсири як забон ба забони дигар, таъсири як лаҳҷа ба лаҳҷаи дигар инчунин аз нав ассимилятсия дар забони маводи дар марҳилаҳои қаблии рушд мефаҳмад. Г.Паул дар бораи ғояҳо, ҳамкориҳои забонҳо дар навбати худ дар бораи раванди пайдоиши дузабонӣ сабабҳо ва оқибатҳои он дараҷаи таъсир муфассал сухан ронд.

Бояд гуфт, ки ӯ ба сатҳи луғавии забон таваҷҷӯҳ зоҳир кард. Он танҳо бо додани ғояҳои умумӣ дар бораи таъсири мушоирати забонӣ ба сатҳҳои дигар маҳдуд аст.

Л.Блумфилд ба мисли Г.Паул таваҷҷӯхро ба истилоҳот дар заминаи дузабонӣ равона мекунад. Нуқтаҳои танқидиро дар бораи падидаи асоси шарҳ медиҳад, яъне сустии ғояҳоро дар бораи таъсири беруна ба системаи фонетикӣ таъкид мекунад .

Аммо далелҳои объективии забон нишон медиҳанд, ки назарияи Л.Блумфилд дуруст нест. Л.Блумфилд бе ягон сабаб ба масъалаҳои монанди табиат ва намудҳои

дузабонӣ таваҷҷӯҳ зоҳир намекунад. *Истилоҳи даҳолати забон аз ҷониби бисёр забоншиносон барои таҷрид танқид шудааст.*

Дар забоншиносии ҷаҳонии муосир ба ҷои истилоҳи даҳолати забон маҷмӯи алоқаҳои забонӣ васеъ истифода мешавад. Истилохро бори аввал А.Л.Мартин ба забоншиносӣ ворид намуда, аз ҷониби У.Вайнрайх маълум гаштааст.

Л.В.Шчерба дар асари назариявии худ оид ба робитаҳои забон, аҳамияти омӯзиши муқоисавии забонҳо, ҷанбаҳои умумии назариявии дузабонӣ, моҳият, намуди зоҳирӣ, хусусиятҳои мушаххас дар минтақаҳои гуногун, аҳамияти дузабонӣ шахсро баён мекунад. Дар ин асарҳо забонҳои русӣ ва фаронсавӣ ҳамчун объекти таҳқиқот таҳлил карда шудаанд.

Омӯзиши муқоисавии забонҳо дар Туркология, аз ҷумла забоншиносии ўзбек, аз асри XI бо асари «Девону луғотит турк»и Маҳмуд Қошғарӣ ва дар асри XV бо асари Алишери Навоӣ бо номи «Муҳокаматул луғатайн» оғоз ёфт. Дар ҳоле, ки Маҳмуд Қошғарӣ забонҳои туркиро, ки ба як хонавода тааллуқ доранд, муқоиса намуда умумиятҳо ва тафовутҳои онҳоро нишон додааст.

Мир Алишери Навоӣ забонҳои туркӣ ва форсиро, ки ба оилаҳои забонҳои гуногун ва системаҳои гуногуни забон тааллуқ доранд омӯхтааст. Дар дидгоҳҳои худ А.Нурмонов Алишери Навоиро падари забоншиносии муқоисавӣ ва Маҳмуд Қошғариро асосгузори забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ мешиносанд.

М.Ставролли, Е.Д.Поливанов, В.В.Решетов, А.К.Боровков ва як қатор забоншиносон дар бораи ҳамбастагӣ ва таъсири забонҳои ўзбеку тоҷик дар туркология шарҳи мухтасар додаанд.

Е.Д.Поливанов ин масаларо аз лиҳози таъсири забони тоҷикӣ ба шиваҳои ўзбеки омӯхта бошад, М.Ставролли бар акси ин аз лиҳози таъсири забони ўзбекӣ ба шиваҳои тоҷикӣ таҳлил карда буд.

А.К.Боровков гуфта аст, ки рушт ёфтани забонҳо мутааллиқ ба имкониятҳои даруни мебошад.

Дар забоншиносии тоҷикӣ забоншуносони, ки номашон дар назар гирифта мешавад чанд китобҳо навештаанд, ки ин асарҳо мутаалиқ ба масалаи робитаи забонҳо мебошад. Аз ҷумла:

Забоншиносони ўзбеки асари зиёди мутаалиқ ба робитаи забонҳо навештаанд. Аз ҷумла:

1. Юсупов К. Ўзбек ва тоҷик тилларининг ўзаро таъсири.
2. Раҳмонбердиев К. Ўзбек тили контактлари.
3. Нурмонов А. Танланган асарлар.
4. Бердиалиев А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфемика. Сўз ясалиши. Морфонология.
5. Бердиалиев А., Зокиров М. Ўзбек ва тоҷик лисоний алоқаси асослари.
6. Зокирова С. Тиллар тадқиқида контрастив лингвистика илмий парадигмасининг ўрни

Дар забони ўзбекӣ М.Миртожиев, Ҳ.Неъматов, А.Абдуазизов, А.Ҳожиев, Ш.Раҳматуллаев, Э.Бегматов, Б.Бафоев, Н.Маҳмудов дар бораи хусусиятҳои лексикӣ, морфологикӣ, семантикии лисон назарияи илмии худро ба забоншиносии ўзбеки ворид карданд.

Чанд нафар аз забоншиносони русӣ ҳам бо масалаи робитаи забонҳо машғул шудаанд. Аз ҷумла:

И. Зарубин, Л.П.Якубинский, А.Баранников,
Л.С.Пейсиков, Р.А.Будагон, И.К.Овчинникова,
Н.З.Гаджиева, В.И.Абаев, М.Н.Боголюбов, В.С.Расторгуева,
Э.Ф. Володарская, Г.Гайсина, Л.И.Жирков, Г.А.Казакбаева.

1.2. Маълумоти умумӣ дар бораи робитаи забон.

Яке аз масъалаҳои асосии омӯзиши сотсиолингвистика мафҳуми “контакти (тамос) забонӣ” мебошад. Контакт аз калимаи латинии “contactiss” гирифта шудааст, ки маънои “тамоси мустақим”, “пайвасти мустақим” ро дорад.

Муносибат ва робитаи зобонҳое, ки ба сохтори фонетикӣ, лексикӣ-семантикӣ ва синтаксисии ду ва ё зиёда забонҳо таъсир мерасонанд, тамоси (контакти) забонӣ маҳсуб мешавад.

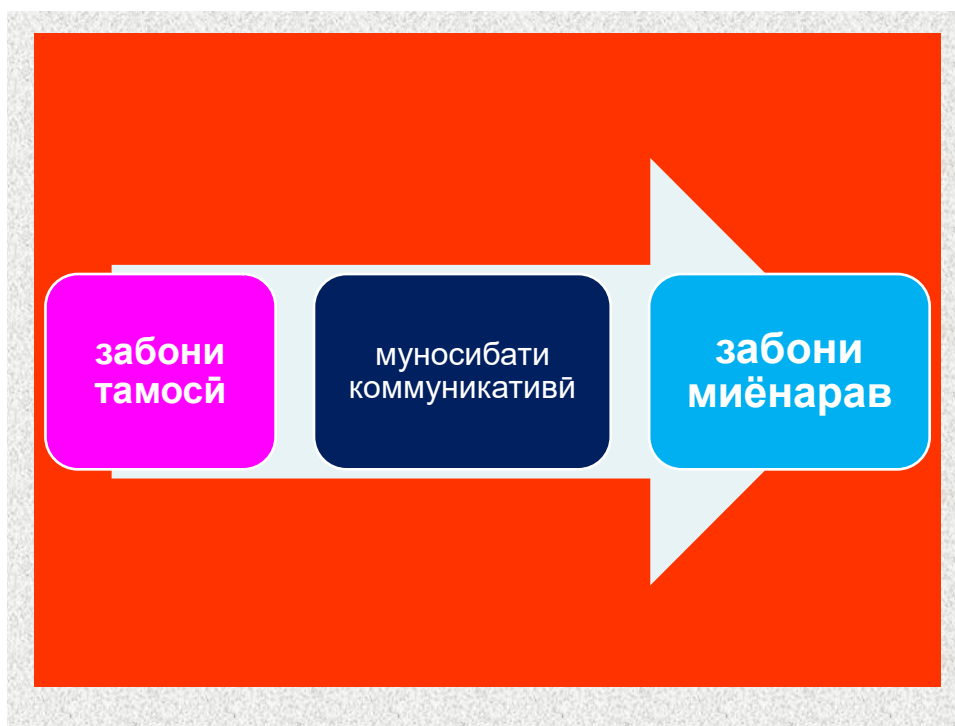

Дар ин замина, дар зери мафҳуми робита ва таъсири байни ҳамдигарии сатҳи забонии ду ва ё зиёда забонҳо мафҳумҳое, ки муносибатҳои забонӣ ифода мекунанд, дарк карда мешавад. Дар ин лаҳза, бояд истилоҳоти тамоси (контакти) забонӣ ва забони тамосӣ-ро фарқ кард.

Забоне, ки муносибати лингвистикии коммуникат ва коммуникантро ба вуҷуд меорад, забони тамосӣ ҳисобида мешавад. Дар инҷо ду тафовут мавҷуданд:

Забони тамосӣ забони яке аз миллатҳои, ки бо ҳам тамос гирифта шуда. Аз лиҳози вазъи лингвокоммуникативии ҷомеаи мазкур ин ҳолат метавонад дар забони миллати яқум ё дуюм бошад.

Забони ду миллати мутақобила забони тамоси нашуданашон ҳам мумкин. Дар ин ҳолат, муносибати коммуникативӣ тавассути забони сеюм сурат мегирад. Дар чунин ҳолатҳо, забони тамосӣ забони миёнарав номида мешавад.

Истилоҳи "тамоси забон" ро забоншиноси фаронсавӣ Андре Мартин ба илм ворид кардааст. Уриел Вайнрайх онро ҳамчун истилоҳи сотсиолингвистӣ маъмул кардааст. Тамоси (робитаи) забонӣ мафҳуме мебошад, ки ба амалияи забон марбут аст.

Пайвасти тамоси забонӣ бо амали забон дар он аст, ки он дар раванди нутқ рух медиҳад. Маълум аст, ки асоси раванди нутқ муошират мебошад. Муошират табодули афкор дар байни ду нафар аст.

Яке аз иштирокчиёни раванди муошират гўянда ва дигаре шунаванда номида мешавад. Гўяндаро дар забони илмӣ адресант ва шунавандаро адресат меноманд. Суханро гўянда-адресант тавассути объектҳои забон интиқол медиҳад. Он (андешаро) аз ҷониби шунаванда-адресат қабул карда мешавад. Ин равандро муошират меноманд. Ин раванд характери индивидуал-психики дорад.

Табиати падидаи рӯҳии забонро инчунин фаъолияти нутқ муайян мекунад. Агар гўянда-адресант ва шунаванда-адресат намояндагони як забонҳо бошанд, дар муошират тамоси забонӣ ба амал намеояд. Барои ба амал омадани тамоси забонӣ, гўянда-адресант ва шунаванда-адресат бояд ба ҷомеаҳои гуногуни забон тааллуқ дошта бошанд. Ғайр аз ин, зарур аст, ки гўянда-адресант забони шунаванда-адресат ва шунаванда-адресат забони гўянда-адресантро мукамал донад. Дар акси ҳол, тамоси забон ба амал намеояд. Масалан, агар шахсе, ки ба ҷамъияти забонҳои тоҷикӣ тааллуқ дорад, бо шахсе, ки ба ҷамъияти забони ўзбекӣ тааллуқ дорад, муошират кунад, бояд забони ўзбекӣ ё забони тоҷикӣ ҳамчун воситаи муошират амал кунад. Аз ин рӯ, агар гўянда-адресант ба ҷомеаи забонҳои ўзбекӣ тааллуқ дошта бошад, бояд забони тоҷикиро низ хуб донад.

Агар гўянда-адресант ба ҷамъияти забонҳои тоҷикӣ тааллуқ дошта бошад, ӯ бояд инчунин забони ўзбекиро хуб донад. Аз ин рӯ, барои он ки муошират дар асоси тамоси забонӣ бошад, коммуникаторон бояд на танҳо забони худро, балки забони воситаи муоширатро низ донанд. Забоне, ки ҳамчун воситаи муошират амал мекунад, забони тамосӣ номида мешавад. Агар ду нафаре, ки ба ҷамъиятҳои забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ тааллуқ дошта, бо забони ўзбекӣ муошират кунанд, забони ўзбекӣ забони тамосӣ аст. Вақте, ки бо забони тоҷикӣ гузаронида мешавад, забони тоҷикӣ ҳамчун забони тамосӣ амал мекунад.

Агар гўянда-адресант забони шунаванда-адресат ва шунаванда-адресат забони гўянда-адресантро надонад, пас вазифаи забони воситаи алоқа ба забони сеюми дигар

вогузор карда мешавад. Забони сеюм, ки ҳамчун воситаи муошират амал мекунад ва ҳам ба гӯянда-адресант ва ҳам ба шунаванда-адресат тааллуқ надорад, забони миёнарав номида мешавад. Масалан, агар ду нафаре, ки ба ҷамъиятҳои забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ тааллуқ доранд, бо забонҳои русӣ ё англисӣ муошират кунанд, забони русӣ ё англисӣ забони миёнарав аст.

Барои тамоси забонӣ дар як минтақаи муштарак зиндагӣ кардани ду ё се ҷомеаи гуногуни забон зарур нест. Тамоси забоние, ки бар асоси он, ки ду ё се ҷамъияти забонҳо дар як минтақаи муштарак зиндагӣ мекунанд, мустақиман сурат мегирад. Тамоси забонии байни ҷомеаҳои забон, ки аз ҷиҳати ҳудудӣ ба якдигар наздик нестанд, одатан тавассути омӯхтани ҳама гуна забони хориҷӣ аз ҷониби донишҷӯён ва омӯзгорон дар равандҳои таҳсилоти миёна, миёнаи махсус ва олий ба амал меояд.

Масалан, тамоси забонии дар сатҳҳои гуногуни таҳсил, ки донишҷӯе, ки яке аз забонҳои англисӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, испанӣ, арабӣ ё чиниро меомӯзад, дар асоси ҳамин қоида ба вуҷуд меоварад. Инчунин: тамоси ўзбекӣ-арабӣ аз ҳисоби миқдори зиёди калимаҳое, ки аз арабӣ ба ўзбекӣ гирифта шудаанд, ба вуҷуд омадааст. Ин тамоси забонӣ инчунин тавассути таълими динӣ ва забони форсӣ-тоҷикӣ ба вуҷуд омадааст.

Маълум аст, ки дусти байни халқҳои ўзбек ва тоҷик аз замони қадим рушд ёфтааст. Раиси ҷумҳури Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев дар бораи дусти байни ду халқ гуфтааст: “Халқҳои ўзбек ва тоҷик мисли ду шохи як дарахт ҳастанд. Зеро, ки мо як дин, як замини муқаддас дорим. Мо бояд ин дусти қадимии худро таҳким бахшем ва ҳифз кунем”.

1.3. Намудҳои муоширати забони

Хусусиятҳои, ки падидаҳои мураккаби иҷтимоӣ ба табиқи забонҳои гуногун ба воситаи муошират алоқаманданд, инчунин падидаҳои мураккаби иҷтимоӣ мебошанд. Дар ин раванд, як забон ба дараҷаи гуногун ба забони дигар таъсир мерасонад (ё "ҳамкориҳои мутақобилаи" ду забон). Бинобар, аз ин рӯ тамоси забонҳо, натиҷаҳои хусусияти гуногун ба назар мерасанд. Дар асоси ин хусусият, намудҳо ва намудҳои гуногуни алоқа бо забон муайян карда мешаванд.

Сарчашмаҳои илмии табиати иҷтимоӣю лингвистӣ ду намуди асосии алоқаи забониро қайд мекунанд:

1) Алоқаи прогсималии забон

2) Алоқаи дисталии забон

1. Алоқаи прогсималии забон.

Шакли прогсималии забон одатан дар як кишвари сермиллат ё давлатҳои ба амал меояд, ки ҷамъиятҳои гуногуни ҷамъии забонро ташкил мекунанд. Чунин кишвар ё давлатҳо дузабона (дузабонӣ) ё бисёрзабона (полилингвизм) мебошанд. Дар алоқаи прогсималии забон намоёндагони ду ва ё зиёда забонҳои дорои системаҳои гуногуни фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикӣ забони миллати

ҳамсоияи худ ва инчунин забони модарии худро азхуд хоҳанд кард. Муошират тавассути забони модарии шахс ва бо забони дигар сурат мегирад. Намунаҳои алоқаи прогсималии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ, тоҷикӣ ва ўзбекӣ, русӣ ва тоҷикӣ, тоҷикӣ ва русӣ, ўзбекӣ ва русӣ, русӣ ва ўзбекӣ, инчунин дигар шаклҳои муоширати дузабонаи якхела дар Ўзбекистон ва Тоҷикистон мебошанд.

Ғайр аз ба даст овардани воҳидҳои забонӣ аз як забон ба забони дигар бо сабаби алоқаи прогсималии забон, таҳти таъсири як забон метавонад ҳолати тағирёбанда дар сохтори фонетикӣ, грамматикӣ забони дигар ва ҳатто системаи сифатан фарқкунандаи забон ба амал ояд.

2. Алоқаи дисталии забон.

Шакли алоқаи дисталии забон, одатан ба муносибати забонҳои ҷамъиятҳои ғайримарказии этникӣ асос меёбад. Ин шакли алоқаи забонӣ дар ҳолатҳои татбиқ мешавад, ки забонҳои мухталифи ҷамъиятии этникӣ робитаи мустақим надоранд. Аз ин рӯ, алоқаи дурафши забон хусусияти хоси контексти лингвистӣ мебошад. Дар ин раванд танҳо воҳидҳои забонӣ (одатан калимаҳо) аз як забон ба забони дигар омӯхта мешаванд. Масалан, дар муносибатҳои ўзбекӣ ва арабӣ, ўзбекӣ ва чинӣ, ўзбекӣ ва муғулӣ шакли дисталии робитаи забон вучуд дошт. Зеро дар луғати забони ўзбекӣ азхудкунии луғавии хоси чинӣ, муғулӣ, арабӣ мавҷуд аст. Аз ҷумла, азхудкунии луғавии арабӣ дар лексикаи забони ўзбекӣ як қабати калонро ташкил медиҳад. Бисёре аз онҳо моликияти лингвистии забони муосири ўзбекӣ шудаанд.

Азхудкунии луғавии арабӣ низ дар раванди ташаккули калимаҳои забони ўзбекӣ фаъолона ширкат варзида, бори дуввум ба ғайр гардонидани луғати луғавии забони ўзбек саҳми босазо дорад. Аммо, дар Ўзбекистон ва ё дар Тоҷикистон, Қирғизистон ё Қазоқистон, ки дуввумин аҳолии таҳҷой ўзбеканд, дузабонаи "ўзбекӣ ва арабӣ" ё "арабӣ ва ўзбекӣ" вучуд надора.

Ба ғайр аз ин ду намуди робитаи забон, боз ду намуди дигар мавҷуданд, ки бо вақт ва фазои муштаракӣ худ фарқ мекунанд. Онҳо:

а) алоқаи бевоситаи забон

б) алоқаи билвоситаи забон.

1. Алоқаи бевоситаи забон.

Алоқаи бевоситаи забон ба муоширати рӯ ба рӯ ба афроди мансуб ба ҷомеаҳои гуногуни забон асос ёфтааст. Муоширате, ки дар раванди муоширати рӯ ба рӯ сурат мегирад, фазо ва вақти муштарак дорад: адресат ва адресат дар муоширати рӯ ба рӯ мебошанд. Алоқаи бевоситаи забон танҳо дар шакли шифоҳии сухан асос ёфтааст.

2. Алоқаи билвоситаи забон.

Даралоқаи билвоситаи забон, муошират байни ду нафаре, ки ба ҷамъиятҳои гуногуни забонҳо тааллуқ доранд, ё тавассути телефон ё тавассути компютере, ки ба Интернет пайваст шудааст, сурат мегирад. Дар ин ҳолат, забони яке аз коммуникаторон ҳамчун забони алоқа амал мекунад. Афроде, ки ба сӯҳбат ворид мешаванд, умумияти умумӣ нахоҳанд дошт.

Алоқаи билвоситаи забон ду шакл дорад:

а) шакли шифоҳӣ;

б) шакли хаттӣ.

Шакли шифоҳии тавассути телефон ё Интернет сурат мегирад. Шакли хаттӣ дар шакли мактубҳо, барқияҳо, телефаксҳо, "огоҳиномаҳо" дар Интернет аст. Дар муоширати хаттӣ, адресатсия (нависанда) мактубро истифода мебарад, агар ӯ хоҳад ҳадафи худро муфассалтар баён кунад. Агар он танҳо хусусияти паём бошад, он тавассути телеграмм, факс ё телефон анҷом дода мешавад.

Дар айни замон, шакли шифоҳии муоширати билвосита фаъолтар аст, асосан телефонҳои мобилӣ васеъ истифода мешаванд. Дар ин ҳолат, вазифаи забони миёнаро бо забоне, ки ба он яке аз шахсони муошират тааллуқ дорад, иҷро карда метавонад.

1.4. Падидаҳои лингвистикаи иҷтимоӣ, ки аз робитаи забон бармеоянд

Чун амалияи пайдарпайи забонҳои гуногуни ҷамъияти этникӣ дар раванди муошират барои бо забон шароит фароҳам меорад, ки дар натиҷа дар забонҳои ҷомеаи этникӣ тағироти гуногуни сифатӣ ба амал меоянд. Чунин тағироти сифатӣ, ки дар забонҳои ҷамъияти этникӣ ба амал меоянд, яке аз масъалаҳои муҳим дар омӯзиши иҷтимоӣю лингвистика мебошад. Дар натиҷаи робитаи лингвистӣ, забонҳои марбут метавонанд ба ҳамдигар дур ё наздик шаванд. Масофаи дуршавии забонҳои робитавиро "дивергенсия" ва наздикшавиро "конвергенсия" меноманд.

Дар натиҷаи конвергенсия дар яке аз забонҳои робитавӣ, як забон метавонад ба забони дигар фарқ шуда, вазифаи коммуникатсионии онро заиф ва нобуд кунад. Ин равандро дар забони илм ассимилятсия меноманд.

Ба сабаби ассимилятсия, яке аз забонҳои робитавӣ дигарашро фарқ карда, «фурӯ бурда» метавонад. Далели он, яке аз забонҳо дар робита бо ҳамдигар чунин ҳолатро аз ҳисоби конвергенсия ба вучуд меорад. Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ, дар Хоразми бостонӣ як ҷамъияти этникӣ (мардуме) вучуд дошт, ки бо забони эронӣ ҳарф мезаданд. Забони ин ҷамъиятро бо номи ин минтақа "хоразмӣ" меноманд. Ҳоло ин забон дар Хоразм вучуд надорад. Вай бо забони ўзбекӣ робита гирифт, тадриҷан аз таркиби луғавӣ ва грамматикӣ дур шуда, ба таркиби забони ўзбекӣ ҳамроҳ шуд. Ин дар осори Абурайҳони Берунӣ низ зикр шудааст.

Конвергенсия, яъне "ассимилатсияшавии" яке аз забонҳои робитавӣ бо забони дигар, дар забонҳои славянӣ низ рух медиҳад. Масалан, дар замонҳои қадим дар байни русҳо, белорусҳо ва украинҳо гурӯҳҳои хурде мавҷуд буданд, ба монанди Мурома, Чуд, Торк, Сиёҳ Клобук, ки забони мустақили худро доштанд. Дар натиҷаи зиндагӣ дар як қаламрав ва муошират бо ин халқҳо, забонҳои онҳо ба забонҳои русӣ, беларусӣ ва украинӣ азхуд карда шуданд.

Бо назардошти конвергенсия, тавре ки дар боло қайд кардем, баъзе хусусиятҳои забонии ду ва ё зиёда забонҳои

ба ҳам алоқаманд ва ғайримустақим ба ҳам мувофиқанд, баъзе хусусиятҳои забони ҳар яки онҳо «нобуд» ва безарар карда шудаанд. Охир, мафҳуми конвергенсия аз калимаи латинии «конверго» гирифта шудааст, ки маънояш «наздиқ шудан», «шабоҳат кардан» аст.

Ду намуни конвергенсия мавҷуд аст, ба монанди 'глоттогоник' ва 'структурӣ-диахронӣ'. Дар конвергенсияи глоттогоникӣ, баъзе умумиятҳои системаи фонологии ду забони гуногун мавҷуданд. Масалан, пасвандҳои монанди "ов", "-ов", "-ова", "-ева", ки ҷинси афродро фарқ мекунад, ба системаи аффиксии ўзбекӣ аз забони русӣ ворид шудаанд. Дар системаи фонемаҳои забони ўзбекӣ дар ин пасвандҳо талаффузи русии фонемаи "-в-" вуҷуд нашофт. Вақте ки ин аффиксҳо ба воҳиди расмии лингвистӣ табдил ёфтанд, талаффузи фонемаи ўзбекии "-в-" ба талаффузи фонемаи "-в-" дар забони русӣ мутобиқ карда шуд. Талаффузи фонемаи ўзбекии "-ф-" инчунин ба талаффузи русии "-ф-" дар калимаҳои фабрика, феврал, навъи фарфор мутобиқ карда шудааст.

Яке аз мафҳумҳои муосири иҷтимои лингвистика атраксия мебошад. Атраксия ба маънои "ҷалб кардан", "нишон додани қудрати таъсир" мебошад. Субстрате, ки бо ҳамкориҳои забонҳо, атраксия алоқаманд аст, дар тафсири падидаҳои суперстрат нақши муҳим мебошад. Масалан, вақте ки норманҳо дар соли 1066 ба Англия ҳуҷум карданд, байни се забон - англисӣ, фаронсавӣ ва латинӣ рақобат буд. Дар ин раванд, таъсири забони англисӣ бартарӣ дорад ва ҳамчун атракторӣ амал мекунад. Инчунин, ҳамчун забони байналмилалӣ дар таърих, арабӣ дар кишварҳои мусулмонӣ, ки латинӣ дар ҷаҳони масеҳӣ таъсири назаррас дошт, нақши ҷолиб дошт. Дар давраи ҳозираи ҷаҳонишавӣ таъсири забони англисӣ атракторӣ мегардад.

1.5. Контакти (алоқа) забон ва дузабонӣ (билингвизм)

Контакт(алоқа) аз калимаи латинии contactiss гирифта шудааст. Алоқаи мустақим ва маънои пайвасти мустақимро дорад. Ин истилоҳ ба қобилияти як шахс барои пай дар пай истифода бурдани ду ва ё зиёда забонҳои гуногун ишора мекунад. Истилоҳи алоқа низ дар амалияи забон яке аз

мафҳумҳои асосӣ номида мешавад. Ин мафҳум, ки хоси амалияи забон аст, бо раванди муошират, яъне лаҳзаи суханронӣ дар асоси ҳолати (вазъияте) муайян иртибот дорад. Маълум аст, ки муоширати нутқ дар як нуқтаи муайян бо даҳолати шахси дорои ду табиати мухталиф сурат мегирад. Яке аз онҳо ғоянда ё адресант ва дигаре шунаванда ё адресат номида мешаванд. Агар ғоянда - адресант ва шунаванда-адресат намояндагони як ҷомеаи забонҳо бошанд, пас дар бораи алоқаи забон(контакт) сӯҳбат кардан зиёдтаре. Алоқаи забонро шахсони алоҳида, ки ба ҷамъиятҳои гуногуни забонҳо мансубанд, ҳамчун як имконияти хоси лингвистӣ нутқ амалӣ мекунанд. Ҳамкориҳои шахсони алоҳида ба ҷомеаҳои гуногуни забон дар заминаи алоқаи забон сурат мегирад.

Алоқаи забонӣ мафҳумест, ки ба маънои васеъ ва танг истифода мешавад. Вақте ки он ба маънои танг истифода мешавад, муошират байни намояндагони ду забони мустақил ва ҳангоми ба маънои васеъ истифода бурдан, алоқаи намояндагони ду лаҳча ё лаҳҷаи як забон низ фаҳмида мешавад. Масалан, ҳамкориҳои ду нафар аз миллатҳои ўзбеку тоҷикро метавон ба як тамоси васеи лингвистӣ шомил кард. Дар ин раванд муошират бо забони ўзбекӣ ё тоҷикӣ (ба яке аз ду забон) сурат мегирад. Муоширати шахсони мансуб ба ду лаҳҷаи як забон як тамоси лингвистӣ ба маънои васеъ мебошад.

Забоне, ки дар он муоширати коммуникатсионӣ сурат мегирад, забони алоқа номида мешавад. Функсияи забони алоқаро инчунин забони дигар (сеюм) иҷро карда метавонад, ки ғоянда (адресант) ва шунаванда (адресат) ба он тааллуқ надоранд. Масалан, муоширати байни ду нафар (ғоянда ва шунаванда) мансуб ба ҷамъиятҳои ўзбеку тоҷик низ метавонад бо забонҳои русӣ ё англисӣ сурат гирад. Дар чунин ҳолатҳо, забони русӣ ё англисӣ ҳамчун забони алоқа баромад мекунанд. Ин забон инчунин забони миёнарав номида мешавад.

Азбаски алоқаҳои забонӣ (контакт), забонҳо метавонанд ба ҳам наздик шаванд ё дур шаванд. Ҷудоии забонҳоро дар натиҷаи алоқаи забонӣ дивергенсия (раванди ҷудошавӣ) меноманд. Дар чунин равандҳо

истилоҳи конвергенсия (раванди конвергенсия) нисбат ба конвергенсияи мутақобилаи забонҳо истифода мешавад.

Барои он ки алоқаи забонӣ ба амал ояд, одамоне, ки лаҳзаи коммуникатсияро ташкил медиҳанд (гӯянда - адресант ва шунаванда - адресат) ё яке аз онҳо, илова бар забони худ, бояд забони дигареро, ки воситаи муошират шудааст, бидонад. Агар муошират бо забони дигари сеюм сурат гирад, ки на гӯянда ва на шунаванда ба он тааллуқ надорад, яъне бо забони миёнарав, ҳам аз гӯянда ва ҳам шунаванда донистани забони миёнарав талаб карда мешавад. Дар акси ҳол, раванди робита сурат намегирад.

Алоқаи забон (контакт) бо мафҳумҳое, ки истилоҳоти билингв, билингвизм, полилингв, полилингвизм маъно доранд, зич алоқаманд аст. Далели он, ки муошират бо ду забони гуногун сурат мегирад, билингвизм меноманд. Билингвизм маънои дугоникист. Билингвизм аз латинӣ гирифта шуда, маънояш *bi* - ду, *lingua*- забон аст. Истилоҳи билингв (дузабона) барои шахсе истифода мешавад, ки бо ду забон ҳарф зада метавонад. Мафҳумҳои билингвизм (дузабонӣ) ва билингв (дузабона, донандаи ду забон), (моноглоссия (юнонӣ *monos* - як, *glossa* - сухан, забон) ва диглоссия (юнонӣ *di* - ду, *glossa* - забон, сухан) -ро, ки ба падидаи алоқаи забон марбутанд, фарқ кардан лозим аст. Мафҳуми моноглоссия муқобили мафҳуми билингвизм мебошад, ки ба амалияи нутқи забон ишора мекунад. Истилоҳи диглоссия ба амалияи нутқ, ки ба шаклҳои гуногуни функционалӣ ё ҳудудии забон хос аст, ишора мекунад. Масалан, баъзе шахсони алоҳида метавонанд ҳам шакли адабии забони ўзбекӣ ва ҳам шакли хоси минтақавии он (лаҳҷавӣ) -ро истифода баранд. Чунин имкониятро диглоссия меноманд. Аз ин рӯ, агар истилоҳи моноглоссия дар робита бо амалияи забон ё ягон лаҳҷаи он истифода шавад, истилоҳи диглоссия дар амалияи услубҳо ва зухуроти гуногуни ҳудуди он татбиқ карда мешавад.

1.6.Аз таърихи робитаҳои забони ўзбекӣ

Ўзбекӣ яке аз забонҳои қадимӣ мебошад. Он дар заминаи забони мардумӣ ташаккул ёфта, дар тӯли асрҳо захираи луғавии онро ташаккул ва ғанӣ гардонида, сохтори

фонетикӣ, грамматикӣ ва методологии онро такмил додааст.

Забони ўзбекӣ воситаи муошират барои ҷомеаи этникии ўзбек мебошад. Ин сарвати забоншиносии миллии беш аз сӣ миллион мардуми ўзбек аст.

Халқи ўзбек дар тӯли асрҳо дар натиҷаи муттаҳидшавӣ ва ҷойгиршавии бисёр қабилаҳо ва қабилаҳои туркӣ дар қаламрави Ўзбекистони қадим ташаккул ёфтааст. Дар ҷараёни ин ҷомеаи этникӣ равандҳои хеле мураккаби иҷтимоӣ-таърихӣ аз сар гузаронида шуданд. Ин раванди мураккаб инчунин дар ташаккул ва рушди мустақили лингвистии он ба амал омадааст.

Миллати ўзбек аз нигоҳи забон, омезиши се ҷузъи асосии қавмӣ мебошад.

1) Забони ҷанубу шарқӣ. Инҳо забони аксар ўзбекҳои шахрӣ, лаҳҷаҳои маъруф бо номи "Қарлуқ", ўзбекии қадим ва забони адабии муосири ўзбекро дар бар мегирад;

2) Забони ҷанубу ғарбӣ. Ин шеваи оғузи забони ўзбекиро дар бар мегирад;

3) Забони шимолу ғарбӣ. Ин шеваи қипчоқро дар бар мегирад.

Ин ва ҳамин гуна шароити иҷтимоӣ лингвистӣ боиси ҷудо ва ташаккул ёфтани забони ўзбекӣ ба ҳайси забони мустақил аз оилаи забонҳои туркӣ гардид.

Ҷудоии забони ўзбекӣ аз оилаи забонҳои туркӣ ҳамчун як забони мустақил аз даврае сар мезанад, ки ин ҷамъияти забонҳо ҳамчун як қавми алоҳида аз ҷамъияти туркҳо ҷудо шуда буд. Ин давра, ба гуфтаи донишмандон, қадимтарин давраи забони ўзбекист ва то асри X идома мекунад.

Давраи бостонии забони ўзбекӣ навиштаҷоти урхун, уйғур ва дигар навиштаҷотро дар бар мегирад, ки ба забонҳои дигари туркӣ низ дахл доранд.

Аз дигар касбҳои забонҳои хориҷие, ки дар ин ёддоштҳо зикр шудаанд, маълум аст, ки забони қадимаи туркӣ, ки забони ўзбекӣ ба он тааллуқ дорад, бо забонҳои чинӣ, санскрит ва суғдӣ низ робитаи забонӣ дошт. Дар ин ёддоштҳо мавҷудияти калимаҳои хоси ин забонҳо (чинӣ, санскрит, суғд) шаҳодат медиҳад.

Соли 1969 дар Ленинград луғати қадимаи туркӣ (Drevnetyurksky Slovar) нашр шуд. Он инчунин калимаҳои марбут ба забонҳои дигарро, ки ба забонҳои туркӣ гузаронида шудаанд, дар бар мегирад. Ба инҳо *лучан (тобон)*, *лучанта (тобнок)*, *махараҷ (ҳоким)*, *махарук (як намуди мавҷудоти афсонавӣ)*, *намо (ибодат)*, *прат (дев)* ва даҳҳо мафҳумҳои дигари динӣ дохил мешаванд; Инчунин як қатор калимаҳои санскритӣ, ки ба соҳаи тиб ва олами наботот алоқаманданд, аз қабилӣ *ансмар (эпилепсия)*, *ливанг (мурч)*, *лодур (навъи растанӣ)*, *матулунг (лимӯ)* мавҷуданд.

Ин луғат дорои якчанд даҳҳо калимаҳои чинии марбут ба соҳаҳои гуногун дода шудаанд, ки дар ёддоштҳои қадимаи туркӣ мавҷуданд *ан (парвандаи судӣ)*, *бан (даҳ ҳазор)*, *бан (тахтаи навиштаҷот)*, *тсанг (ганҷина)*, *бузунг (квитансия)*, *буда (ангур)*, *буланг (айвон)*, *бок (девор)*, *боу (пул)*, *чан (коса)*, *хуа (гул)*, *чуан (чашма)*, *чуз (лой)*, *мир (асал)*, *ян (барг)*, *тетса (хонанда)*, *то (атола)*, *чусум (тут)*, *тӯй (номи растанӣ)*.

Девону луғатит-турки маъруфи Маҳмуди Кашғарӣ мегӯяд, ки "гарчанде ки хитой (яъне чинӣ) забонҳои чудогона доранд, аммо аҳолии шаҳр туркиро хуб медонанд", ки ин нишон медиҳад, ки забони қадимаи туркӣ бо забони чинӣ дар иртиботи мустақим буд.

Халқҳои қадимаи турк бо суғдиҳо робитаи зич доштанд. Ин робита, бешубҳа, боиси иртиботи мустақими забони қадимаи туркӣ бо забони суғдӣ шуд. Дар натиҷа, он замон дузабонии туркӣ-суғдӣ ташаккул ёфт ва калимаҳои бешумор аз яке аз ин ду забон ба забони дигар гузаштанд. Масалан, дар забони қадимаи туркӣ *ажун (ҷаҳон)*, *бадир (зарф)*, *маг (моҳ)*, *ваҳшик (хушбахтӣ)*, *руч (рӯз)*, *рушан (нур)*, *сарваг (қаср)*, *канд (шаҳр)*, *шамну (шайтон)* ва ш.к. якчанд даҳҳо сухани дигари суғдӣ ба ин шаҳодат медиҳанд.

Гарчанде ки калимаҳои зиёде аз забони арабӣ ба забонҳои ўзбек ва дигар халқҳои туркӣ гирифта шуда бошанд ҳам, бо баъзе сабабҳои воҳидҳои лингвистии арабӣ дар қадимтарин ёддоштҳои туркӣ дучор наомадаанд. Зеро забонҳои туркӣ он замон бо забони арабӣ мустақиман робита надоштанд.

Робитаи забонҳои туркӣ бо арабӣ аз асри XI оғоз ёфтааст. Дар ин давра иваз кардани забони қадимаи туркӣ бо забони қадимаи туркӣ оғоз ёфт. Дар айни замон, вазъи иҷтимоии забони форсӣ афзуда, ба истиснои забони суғдӣ ҳалал расонд. Дар як муддати кӯтоҳ забони форсӣ комилан ташаккул ёфт ва ба забонҳои дигар, аз ҷумла туркӣ (ӯзбекӣ) таъсир расонд. Дар натиҷа, шароити забонӣ барои тамоси забони туркӣ-форсӣ ба миён меояд.

Турки бостон низ бо забони арабӣ то андозае иртиботи лингвистӣ дошт. Тамос бо забони ӯзбекӣ-арабӣ дар Осиёи Миёна дар давраи ҳукмронии арабҳо пайдо шуд. Дар ин давра арабӣ ҳамчун забони давлат ва илм, забони илм ва мукотибаи расмӣ васеъ паҳн шуд. Ӯзбекӣ, аз як тараф, бо забони оддии гуфтугӯи истилогарон ва аз тарафи дигар, бо забони хаттии адабии арабӣ бархӯрд мекард.

Забони арабӣ ба таври маҷбурӣ ҳамчун забони давлат ва илм, алахусус дин, ба мардуми маҳаллӣ омӯхта ва азхуд карда мешуд. Дар натиҷа, мардуми маҳаллӣ ба навиштан ва гуфтугӯи арабӣ ва инчунин бо забони модариашон шуруъ карданд. Олимони маъруфи Осиёи Миёна Абу Райҳон Берунӣ (973-1048), Хоразмӣ (795-857), Абуалӣ ибни Сино (980-1037), Абунасири Форобӣ (873-950), Аҳмади Фарғонӣ (вафот 861) ва дигарон асарҳои илмии худро ба арабӣ навиштаанд. Ҳамин тариқ, дузабонии ӯзбекӣ-арабӣ, тамоси забони ӯзбекӣ-арабӣ ташаккул ёфт ва калимаҳои арабӣ аз арабӣ ба забони адабии ӯзбекӣ ва қисман ба лаҳҷаҳои маҳаллии он ворид шудан гирифтанд.

Таъсири арабиро ба забони адабии ӯзбек аз вазни калимаҳои арабии осори Алишер Навоӣ дидан мумкин аст. Калимаҳои арабӣ 30-33% забони осори Навоиро ташкил медиҳанд.

Маҳмуди Қашқарӣ "Девону луғотити турк" ва Юсуф Хос Хоҷиб "Қутадғу билик" ("Донише, ки ба саодат мерасонад") хусусиятҳои забони қадимаи туркиро инъикос мекунад. Қутадғу билик калимаҳои зиёди арабии марбут ба мафҳумҳои динӣ, ахлоқӣ ва фалсафиро дар бар мегирад, ки ин амалияи иртиботи забонҳои қадимаи туркӣ ва арабиро нишон медиҳад. Масалан, зулҷалол (нисбат ба Худо: ҷалол), камолот (камолот), абарқудрат (тавоно),

расул (паёмбар), издиҳом (миллатҳо), сулҳ (сулҳ), Малик (подшоҳ), шарқ (шарқ), ганчина (ганҷ), мерос (мерос), ҳоким (файласуф), амирӣ (амирӣ), ҳайрат (ҷолиб), ҷовидӣ (ҷовидонӣ), харобӣ (фасод), райият (аҳолӣ), сано (ситоиш), офият (осонӣ) ва ғ. садҳо вожаҳои арабӣ далели равшани ин буда метавонанд.

Азхудкунии луғавии арабӣ дар забони ўзбекӣ дар асри XV афзоиш ёфт. Дар забони адабии ўзбек қариб дар ҳамаи соҳаҳои илм ва техника азхудкунии луғавии арабӣ дида мешавад. Барои намуна,

1) абадияти фалсафӣ, замон, замон, фазо, маърифат; ташбеҳи мантиқӣ, ташбеҳ, пешгӯӣ, пешгӯӣ, пешгӯӣ;

2) садоқати ахлоқӣ, ахлоқӣ, душманӣ, риёкорӣ;

3) эҳсосоти равонӣ, эҳсосот, ақл, ҳавасмандӣ, ирода;

4) сиёсат, ҷомеа, ҷомеа, кишвар, давлат, таблиғ, таблиғ;

5) маънои забонӣ, мундариҷа, исм, ҷумла, феъл, имло, оҳанг, тарз;

6) назми адабӣ, шоир, байт, наср, рубой, қофия, ғазал, вазн, нола, масал, муболиға, мураббо, маҷоз;

7) осмони астрономӣ, фазо, сайёра, сарв, асад, сунбула, мезон, кронштейн, шамс, моҳ;

8) мактаб, мадраса, таълим, тарбия, савод, муаллим, мураббӣ, дарс ва ғ., Ки ба таҳсилот алоқаманданд.

Бисёре аз онҳо бидуни тағир дар ин соҳаҳои илм ва техника истифода мешаванд.

Мушоҳидаҳои баъзе олимони нишон медиҳанд, ки шумораи калимаҳои арабӣ дар лексикаи забони ўзбекӣ дар арафаи ҳафтодуми асри гузашта боз ҳам афзудааст. Масалан, вақте ки профессор М.Мирзаев шумораи 4-уми рӯзномаи «Кизил Ўзбекистонӣ» -ро, ки солҳои 1947-1948 нашр шудааст, мушоҳида кард, 18,7% калимаҳои он бо арабӣ буданд. Соли 1966 дар мақолае, ки дар рӯзномаи Тошканд Оқшоми таҳти унвони "Сурудҳои фестивалӣ садо дода мешавад" чоп шудааст, 26,9% калимаҳои арабӣ истифода шудаанд. Ҳатто дар матни мақолаҳои техникӣ вазни калимаҳои арабӣ кам набуд. Масалан, 22% луғатномаи мақолаи "Таъмири таҷҳизот", ки дар рӯзномаи

"Советская Ўзбекистон" 18 январи соли 1967 чоп шудааст, калимаҳои арабӣ буданд.

Дар айни замон, таъсири арабӣ ба ўзбекӣ ба таври назаррас коҳиш ёфтааст, зеро алоқаи мустақими байни ўзбекҳо ва арабӣ дигар нест, он аз байн рафтааст.

Робитаи забонҳои ўзбекӣ ва русӣ мавзӯи асосии алоҳида мебошад ва масъалаи таъсири забони русӣ ба забонҳои туркӣ, алахусус забони ўзбекӣ, аҳамияти бузурги лингвистӣ дорад. Робитаи забонҳои туркӣ ва русӣ дар заминаи робитаҳои иқтисодӣ ва фарҳангии Русия ва кишварҳои Осиёи Марказӣ ба вуҷуд омад.

Маълум аст, ки ҳамкориҳои байни халқҳои Русия ва Осиёи Марказӣ таърихи тӯлонӣ дорад. Инро дар забонҳои туркӣ, алахусус, дар калимаҳои русии ба забони ўзбекӣ воридшуда мушоҳида кардан мумкин аст. Баъд аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна робитаи забонҳои русӣ ва ўзбекӣ боз ҳам қавитар шуд. Калимаҳои русӣ, ки дар асарҳои равшанфикрони ўзбек, аз қабилҳои Муқимӣ, Фуркат, Аваз, Ибрат истифода шудаанд, далели равшани ин мебошанд. Дар рӯзномаи музофотии Туркистон, ки пеш аз Инқилоби Октябр дар Туркистон нашр мешуд, инчунин якчанд калимаҳои русӣ мавҷуданд, ки гуфтаҳои болоро тасдиқ мекунанд.

Тибқи гуфтаи профессор А.К.Боровков, пас аз инқилоби якуми русии соли 1905 калимаҳои русӣ ва калимаҳои лотинӣ-юнонӣ ва аврупоӣ ба забони ўзбекӣ ворид шудан гирифтанд. Дар ин давра калимаҳое, ки ба забонҳои русӣ ва дигар забонҳо мансубанд, асосан аз тариқи шифоҳии сухан гузаштаанд. Онҳо бо имлои ҳамон давра навишта шуда, ҳамон шаклҳоро нигоҳ доштанд. Масалан, искалод (анбор), инастран (иностранет), пиракурор (прокурор). Инчунин, баъзе калимаҳое, ки ба забонҳои фаронсавӣ ва итолиёвӣ тааллуқ доранд, аз қабилҳои конгресс (конгресс), кумита (кумита), teatro (театр), суғурта (суғурта), тавассути забони русӣ ба забони ўзбекӣ тарҷума шудаанд.

Калимаҳое, ки пас аз инқилоби якуми русии солҳои 1905-1907 ба забони ўзбекӣ ворид шуданд, дар ҳаёти деҳот ва шаҳрҳо мафҳумҳои навро ифода карданд. Масалан, завод, фабрика, гостиница, конка (трамвай), мошин, қатора,

истгоҳи роҳи оҳан, вагон, почта, манзил. галог, подряд; управа (управление), болис (волость), вилоят, фармоиш, фирма, биржаи фондӣ, ҳакамӣ, бонк, хароҷот, гардиш, ҳизб, митинг, дума ва ғ.

Вуруди калимаҳои русӣ ба забони ўзбекӣ, хусусан пас аз Инқилоби Октябр фаъолтар шуд. Равобити забоншиносии ўзбеку рус ба муносибатҳои дўстонаи ду халқ, наздикии робитаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ва таъсири мусбии ҳам нутқи хаттӣ ва ҳам шифоҳӣ буд (бештар дар ин бора дар мавзӯҳои баъдӣ).

Забони қабिलाҳо ва қабिलाҳои туркӣ бо забонҳои эронӣ, ки аз замонҳои қадим дар Осиёи Миёна мавҷуданд, дар тамос буд. Мардуме, ки дар Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар қаламрави Ўзбекистони муосир зиндагӣ мекунанд, бо лаҳҷаҳои забонҳои маҳаллӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои эронӣ тааллуқ доштанд, ҳарф мезаданд. Ин қабिलाҳо - қабिलाҳо, халқҳо - забони суғдиҳо, сакҳо, массагетҳо, бохтариён, парфиён, парикийён, хоразмиён ва дигарон буданд. Вай инчунин дар подшоҳии қадимаи Бохтар аз забони юнонӣ ва инчунин аз забоне иборат буд, ки аз омезиши забонҳои юнонӣ ва эронӣ иборат буд.

Бо сабабҳои возеҳи таърихӣ, забони тоҷикӣ-форсӣ, алахусус, забони адабии он, дар рушди забони адабии ўзбекӣ аз арабӣ муҳимтар аст. Ин аз он сабаб ба амал омадааст, ки халқи ўзбек ва тоҷик дар тӯли асрҳо дар як қаламрав ва дар як шароити таърихӣ зиндагӣ мекарданд. Дар натиҷа, дар анъанаҳо, ҷаҳонбинӣ, ҳаёти фарҳангии ин ду халқ бисёр унсурҳои умумӣ пайдо шуданд, ба монанди санъат, адабиёт ва мусиқӣ.

Дар адабиёт ва жанрҳои гуногуни он, бо забон ва услуби ҳуҷҷатҳои расмӣ, асарҳои илмӣ, фалсафӣ ва динӣ нуқтаҳои каму беш маъмул ташаккул ёфтаанд. Ин умумият ҳатто дар истифодаи вазни шоирона-орзуҳо мавҷуд буд.

Таъсири забони форсӣ-тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ махсусан дар давраи сулолаи Сомониён мушоҳида мешуд. Дар ин давра забони форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун забони адабӣ бо мақоми давлатӣ паҳн шудан гирифт. Дар натиҷа, мақоми забони арабӣ, ки дар тамоми соҳаи иҷтимоӣ ҳукмфармо буд, коҳиш ёфт ва истеъмоли он кам шудан гирифт. Дар

асрҳои XIV-XV бисёр зиёиён ва шоирони туркӣ (ӯзбекӣ) забони тоҷикиро хуб медонистанд. Онҳо дар як сатҳ ба ҳарду забон эҷод кардаанд. Алишер Навоӣ дар ин робита навиштааст: "Шоирони турк, ба забони форсӣ, шеърӣ рангин ва сухани ширин нишон медиҳанд. Онҳо аз забони сарт ба қадри туркҳои бузург, аз хурд то хурд ва аз хурд то калонтарин лаззат мебаранд."

Таъсири забони тоҷикӣ ба забони ӯзбекӣ ҳам дар шакли хаттӣ ва ҳам шифоҳии забони адабӣ сурат мегирад ва як қабати калимаҳои тоҷикӣ дар лексикаи забони ӯзбекӣ ташаккул меёбад. Ин таъсир ба сохтори грамматикӣ забони ӯзбекӣ низ таъсири мусбат расонд. Таъсири забони тоҷикӣ ба системаи фонетикӣ забони ӯзбекӣ хеле назаррас буд.

1.7. Интерференсия ва алоқаи он дар робитаи забонҳои ӯзбекӣ ва тоҷикӣ.

Интерференсия мафҳуми нисбатан нав дар забоншиносӣ мебошад. Эҳтимол аз ин сабаб аст, ки "Фарҳанги истилоҳоти лингвистӣ" -и О.С.Ахманова дар бораи ин истилоҳ ва концепсияи илмӣ он маълумот дода нашудааст¹.

Истилоҳи "Интерференсия" ва тафсири он дар "Фарҳанги мухтасари калимаҳои хориҷӣ", ки онро С.М.Локшина тартиб додааст, оварда шудааст. Маълум мешавад, ки ин истилоҳ аз калимаҳои латинӣ *inter* ва *ferens* гирифта шудааст, ки "таъсири байниҳамдигарӣ" тарҷума мешавад.

Интерференсия ба маънои васеъ ва танг истифода мешавад. Ба маънои васеъ истифода шуданаш ҷанбаҳои ғайризабонӣ интерференсия мебошад ва барои илми забоншиносӣ муҳим нест.

Тафсири лингвистӣ ва моҳияти интерференсия дар асарҳои У.Вейнрейх, В.В.Алимов, Э.Хауген, Э.М.Верещагин, В.Ю.Розенцвейг, Л.М.Уман, В.В.Климов, Ю.Д.Дешериев, И.Ф.Протченко, В.А.Виноградов, Ю.К.Жлуктенко, Л.И.Баранникова, З.У.Блягоз, Р.К.Миняр-Белоручев, Н.Г.Михайловская, Л.В. Шчерба, М.Т.Зокиров оварда шудааст. Тафсири, ки У.Вайнрайх таҳия кардааст,

муствақиман бо амалияи лингвистии интерференсия робита дорад. Вай " интерференсия " -ро "дур шудани ихтиёрӣ аз меъёрҳои забон дар натиҷаи донишдони якҷанд забон дар гуфтугӯи дузабона (билингвизм)" мешуморад. М.Т.Закиров мегӯяд, ки " интерференсия натиҷаи иҷборан гузаштани малакаҳои забони модарӣ ба забони дуввуми омӯхтаи стода мебошад"ⁱⁱⁱ.

Аз ин рӯ, бояд қайд кард, ки таҷрибаи интерференсия дар падидаҳои хусусияти ғайризабонӣ низ мавҷуд аст. Хусусиятҳои ин мафҳум инчунин дар падидаҳои табиӣ ва ҳамкориҳои онҳо дида мешаванд. Аз ин рӯ, интерференсия инчунин нисбат ба хислати лингвистӣ бештар хусусияти иҷтимоӣю психологӣ пайдо мекунад.

Дар асарҳои чунин олимони, ба мисли Е.М.Ахунзянов, И.А.Зимняя, А.А.Леонтев, Н.М.Курманбоев, А.А.Залевская интерференсия ҳамчун падидаи психологӣ омӯхта шудааст.

Бо як хел малака ва тахассус гузаштани хусусиятҳои як амал ба амали дигар интерференсияном дорад.

Дар забоншиносӣ интерференсия ҳамчун мафҳуми марбут ба самти иҷтимоӣю лингвистии он доништа мешавад. Таъсири забонии хусусияти хоси як забон ба сохтори забони дигар ё зерсистемаи он интерференсия номида мешавад. Ба ибораи дигар, интерференсия ин интиқоли беихтиёронии хусусияти як забон ба сохти забони дигари ё ҳодисаи он мебошад.

Интерференсия як раванди иҷтимоӣю лингвистист, ки бо мафҳумҳои билингв (шахсе, ки метавонад бо ду забони гуногун ҳарф занад) ва билингвизм (дузабонӣ) робитаи муствақкам дошта бошад. Зеро, интерференсия падидаест, ки ба фаъолияти нутқи билингв марбут аст ва дар ҷараёни нутқ ба амал меояд.

Интерференсия забонӣ дар ҳама сатҳҳои системаи забон ба амал меояд. Мутаносибан, намудҳои "фонетикӣ, лексикӣ-семантикӣ, морфологӣ, синтаксисии" он мавҷуд аст.

Дар ҷараёни интерференсия, дар зери таъсири хусусиятҳои хоси сохти фонетикӣ ё грамматикӣ як забон, меъёри ба расмият даровардаи хоси сохтори фонетикӣ ё

грамматикии забони дигар фаромӯш карда мешавад ё сарфи назар карда намешавад, дурусттараш, меъёри фонетикӣ ё грамматикии забони дигар риоя намешавад. Масалан, системаи фонологии ҳар як забон бо системаи фонетикии он ҳамоҳанг карда мешавад. Ҳар фонема, хоҳ садонок ё ҳамсадо бошад, риояи меъёри орфоэпии забони адабӣ талаб карда мешавад. Зеро ҳар фонема оҳанги расмии (интонемаи) хоси нутқи адабӣ дорад. Вақте ки шахсе, ки ба як ҷамъияти забонҳо тааллуқ дорад, матнеро, ки ба забони дигар навишта шудааст, мехонад, фонемаҳои ин забонро бо талаффузи хоси забони худ мехонад. Дар натиҷа, меъёри орфоэпии забони дуввум дар лаҳзаи суҳанронӣ «вайрон» мешавад. Ин яке аз зухуроти маъмулии интерференсия дар сатҳи фонемаҳои забон мебошад. Масалан, вақте ки донишҷӯи ҷамъияти забони ўзбеки матнеро, ки ба забони тоҷикӣ ё русӣ навишта шудааст, мехонад, фонемаҳои ин забонҳоро зери таъсири қоидаҳои орфоэпии фонемаҳои ўзбекӣ мехонад, зеро меъёрҳои орфоэпии забони адабии онҳоро намедонад: вай фонемаҳои тоҷикӣ ё русиро бо садоҳои ўзбекӣ талаффуз мекунад. Директор, коллектор, диктатор, сенатор, , ки аз забони русӣ гузаштаанд, мувофиқи малакаи талаффузи ўзбакӣ талаффуз мекунад (дар талаффузи адабии рус: *директыр, каллектыр, сенатыр, диктатыр, элеватыр*). Дар ин ҷо, талаффузи хоси калимаҳои хориҷии ба забони ўзбекӣ иқтибос шуда, як зухури интерференсия нисбати нутқи русӣ мебошад.

Инчунин шаклҳои ба системаи грамматикии забон хосбудаи интерференсия низ мавҷуданд. Масалан, агар шахсе, ки ба ҷамъияти забонҳои ўзбекӣ ё тоҷикӣ тааллуқ дорад, дар бораи қоидаҳои грамматикии забони русӣ маълумот надошта бошад, ҳангоми бо забони русӣ гап задан ё навиштан ӯ қоидаҳои грамматикии забони ўзбекӣ ё русиро риоя мекунад: "Моя сестра"-ро ба тарзи "Мой сестра"; "Сестра пришла"-ро дар шакли "Сестра пришёл" қоидаҳои категорияи ҷинсии забони русиро ба таври стихиявӣ "поймол мекунад".

Раванди интерференсия вобаста ба хусусияти тағироте, ки дар забони дигар ба амал меояд, ду навъ аст:

а) интерференсия и манфӣ;

б) интерференсия и мусбӣ.

Хусусияти манфии интерференсия дар натиҷаи намояндаи як ҷамъияти забон меъёрҳои забони забони дигарро надониш ба миён меояд. Он меъёри лингвистии хоси сатҳи муайяни забони дуввумро риоя намекунад. Дар ин раванд, дар забоне ки ба ғоянда таалуқ надорад, ғалати нутқ ба миён меояд. Аммо, ин ғалатро худи ғоянда" эҳсос намекунад. Мисолҳои дар боло овардашуда ба яке аз зӯҳуроти интерференсия манфӣнамуна аст.

Дар интерференсия и мусбӣ дар забон баъзе хусусиятҳои забони ба сохтори фонетикӣ ё грамматикӣ забони дуввум хос аст, пайдо мешаванд. Он яке аз омилҳои берунаи рушди забони дуюм мегардад. Ин аст, ки чаро онро "интерференсия и мусбӣ" меноманд.

Аз ҳашт-нӯҳ то ба шашто коҳиш ёфтани шумораи фонемаҳои ўзбекӣ яке аз хусусиятҳои системаи фонемаҳои ўзбекии интерференсия и мусбӣ мебошад. Ин интерференсия дар натиҷаи таъсири забони тоҷикӣ-форсӣ ба забони ўзбекӣ ба вуҷуд омадааст. Бартарафсозии пурраи падидаи сингармонизм дар системаи фонетикӣ забони адабии ўзбек низ намунаи интерференсия и мусбӣ дар зери таъсири забони тоҷикӣ-форсӣ мебошад.

Баъзе унсурҳои системаи фонологии забони русӣ низ дар системаи фонологии забони ўзбекӣ таъсири муайян гузошта, боиси амалияи интерференсияи мусбӣ мегарданд. Забони адабии ўзбек ва ҳамсадои он лабулабии "в", лабу дандонӣ"ф", омехтаи "тс" маҳсулоти интерференсионист, ки дар зери таъсири дузабони ўзбекӣ-русӣ ба вуҷуд омадаанд. Албатта, пайдоиши фонемаи «ф» дар системаи фонемаи ўзбекӣ низ азхудкунии забонҳои арабӣ ва форсӣ ва калимаҳои дорои садои «ф» мебошад. Аммо, мо набояд фаромӯш кунем, ки дар талаффузи "ф", ки дар зери таъсири забони русӣ ба вуҷуд омадааст ва "ф" -и зери таъсири забонҳои арабӣ ва форсӣ ташаккулёфта қисман фарқ дорад: *фартук, шарф, шкаф, фабрика, философия; фаришта, фуқаро, фасон, сарф, шараф, шафтоли, сифат, сафар* ва ш.к.

Овозҳои нутқи ва тағирёбии онҳо дар зери таъсири талаффузи забони дигаршавии интерференсияро дигаршавии диафонетикӣ ва садоҳои ба талаффузи забони дигар интиқолёфтаре диафонема номида мешаванд.

Дар мавриди интерференсияи хоси сатҳи луғавию семантикии забон бошад, истилоҳҳои диасемия ё диалексия истифода мешаванд. Ин истилоҳҳо ба фан Д.Джонс барои ифодаи дигар мафҳумҳои тавсифи ғайрилингвистӣ ворид кардааст. Е.И. Хауген онро инчунин ба забоншиносӣ ҳамчун мафҳуми сотсиологӣ татбиқ намуд.

Як чанд намуди интерференсия вуҷуд дорад, ки асоситарини он инҳоянд:

1) Овозҳои забонҳои дигар овозҳои забони модариро иваз мекунанд. Масалан, дар нутқи ўзбекҳо дар Тоҷикистон талаффузи садонокҳо бо талаффузи садонокҳои тоҷикӣ ивазшудааст.

2) аз сабаби маҳддияти маъноии калимаҳо тағирот ба амал омадааст. Масалан, калимаи "балиқ"-и забонҳои туркӣ ба русӣ ҳамчун (балык) гузаштааст. Аммо, ин вожа дар забонҳои туркӣ маъноии "моҳӣ ва намудҳои он" -ро надорад, балки ба маъноии луғавӣ ба забони русӣ ба маъноии "моҳии хушки дуддодашуда" истифода мешавад;

3) вожаҳои иқтибосии забонҳои дигар ба қоидаҳои грамматикии забони модарӣ тобеъ мешаанд. Масалан, забонҳои туркӣ категорияи ҷинс (ҷинси грамматикӣ) надоранд. Аз ин рӯ, калимаҳои туркӣ бо ҷинс фарқ намекунанд. Аммо калимаҳои чун "лапша", "арба", "алыча", "сурма", "сюзма", "паранча", ки бо забонҳои русӣ, туркӣ ва форсӣ азхуд шудаанд, ба ҷинси занона, чунин калимаҳо, ба монанди "буран", "урюк", "саксаул", "бархан", "утюг", "кирпич" ба "ҷинси мардона" дохил карда шудаанд. Инчунин калимаҳои, ки аз забони русӣ ё ба воситаи он аз дигар забонҳои аврупоӣ ба забони ўзбеки ворид шудаанд, ба қоидаҳои грамматикии забони ўзбек итоат мекунанд. Вақте ки калимаҳои аз қабилҳои *завод*, *шкаф*, *фабрика*, *аудитория*, *класс* ки бо забони русӣ вақтеки бо падежҳои истифода мешаванд, шаклҳои падежии *в*, *с*, *к*, *под*, *за* ва ҳ.к. ва предлогҳои мегиранд. Ин намуди калимаҳо бо забони

ӯзбекӣ бе пешванд истифода мешаванд: «в шкафе» «шкафда», «в аудиторию» «аудиторияга»

4) Дар эҷоди бадеӣ, хусусан дар жанри «шер-шакар» -и шеърӣ шарқӣ, шеърҳои, ки бо забони худ навишта шудаанд, калимаҳо ва ибораҳои забонҳои дигар ва ҳатто истифода мебаранд, ки ин хусусияти хоси нутқи бадеии интерференсия мебошад.

Дар матнҳои бадеӣ мавҷуд будани унсурҳои забони забонҳои дигар яке аз зуҳуроти методологии блингвизми мақсаднок мебошад. Масалан, дар шеърӣ "Дӯсти тоҷикии ман" -и шоири маъруфи бачагона Султонмурод Ҳочибоев чунин мушоҳида мешавад:

Менинг тожик дӯстим бор,

Унинг билан ўсгим бор.

Дилаш чашма барин соф,

Юзи-кўзида офтоб.

Ҳамроҳ бози мекунем,

Аспбозӣ мекунем.

Лола тергани қирга

Чиқамиз бирга-бирга.

Дарс тайёрлаш, ўқишда,

Ҳамкордирмиз ҳар ишда.

Эҳ, қисқаси, бу дӯстим

Бачайи доно-ю нағз,

Бизни аҳил кўрган дер,

Бир данакда қўша мағз.

Аз нуқтаи назари иҷтимоӣ ғайрилингвистикӣ ва лингвистии холис интерференсия ва раванди он бо ду роҳ сурат мегирад. Яқум, дар натиҷаи ба ҳам пайвастанӣ баъзе ҷамъиятҳои забонҳо ё қишрҳои инфиродии иҷтимоӣ онҳо зарурати интерференсия ба вуҷуд меояд. Дуввум, дар натиҷаи муносибатҳои лингвистие, ки дар байни системаҳои забони забони модарӣ ва забони ғайр, ки дар раванди омӯзиши мақсадноки забони дигар ба вуҷуд омадаанд, интерференсия пайдо мешавад.

Вобаста аз доираи татбиқи функционалӣ се намуди интерференсия вуҷуд дорад:

1) дар доираи забонҳои мустақил, ки барои ҷомеаҳои гуногуни этникӣ хосанд (масалан, интерференсияи ӯзбекӣ

ва тоҷикӣ ё дар дохили забонҳои ўзбекӣ ва русӣ) рух медиҳад;

2) дар доираи лаҳҷаҳо ва шеваҳои як забон рух медиҳад. Ин хусусияти интерференсия барои забони адабӣ ва рушди он муҳим нест. Ин падидаи иҷтимоию лингвистии марбут ба соҳаи диалектологияи забоншиносӣ.

3) дар доираи забони адабӣ бо лаҳҷаи маҳаллӣ ё ғуишҳои он ба вучуд меояд. Ин хусусият одатан дар системаи лаҳҷаҳо ва ғуишҳо дар зери таъсири забони адабӣ ба амал меоянд. Аммо ғайрифайол он метавонад баръакс бошад. Ин одатан ба сатҳи луғавии забон хос аст.

Ҳангоми "тоза кардани" забон аз унсурҳои забонҳои хориҷӣ, ба ҷои калимаҳои хориҷии радшуда, аз лаҳҷаҳо ё шеваҳо мувофиқан синонимҳои интиҳоб карда мешаванд. Ивазшавии калимаҳои русии "остановка", "икра" -ро бо калимаҳои ўзбекии "бекат", "увилдирик" намунаи назаррас аст.

Дар асоси ин хусусияти интерференсия, доираи ифодаи ин истилоҳ муайян карда мешавад, яъне "интерференсия" истилоҳи иҷтимоӣ аст, ки ба маънои танг ва васеъ истифода мешавад.

Интерференсия ба маънои танг ба "тағироти забонӣ, ки дар натиҷаи таъсири яке аз забонҳои мустақили ба забони дигар ба амал меояд" мебошад

Ин истилоҳ метавонад ба маънои васеъ барои "тағирот дар лаҳҷа ё шеваҳо дар зери таъсири забони адабӣ" ё "тағироти забонӣ дар лаҳҷаҳо ё ғуишҳои як забон дар зери таъсири лаҳҷаҳо ё ғуишҳои ҳамин забон" истифода шавад. Масалан, калимае дар лаҳҷаҳо мавҷуд аст, аммо дар забони адабӣ шояд калимае набошад, ки ин мафҳумро ифода кунад. Инро дар системаи забонҳои хешовандии забони ўзбекӣ дидан мумкин аст. Масалан, дар забони адабии ўзбек пас аз "набира - эвара - чевара" барои ифодаи насли оянда калимае нест. Аммо, онҳо дар лаҳҷаҳо бо тартиби "зувола - увора - бегона" дучор меоянд. Агар калимаҳои дар боло овардашуда (зувола, увора, бегона), ки номҳои наслҳои навбатии 5, 6 ва 7-ро ифода мекунанд, ба забони адабӣ пазируфта шаванд ва онҳо маъмул ва аз ҷиҳати забонӣ ба расмӣ дароварда шаванд, онҳо

метавонанд намунаи боэътимоди интерфренсияи мусбат ба лаҳча ва муносибатҳои забони адаби бошанд.

Ҳамин тариқ, интерфренсия маҷмӯи бузурги миқёси ҳам падидаҳои иҷтимоию нолингвистӣ ва ҳам сотсиаллингвистӣ мебошад, ки бояд дар як қатор нақшаҳои монографӣ ба таври ҷиддӣ омӯхта шавад.

1.8. Дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ ва хусусиятҳои он

Дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ на танҳо барои аҳолии маҳаллии муқими Тоҷикистон, балки барои аҳолии маҳаллӣ, ки дар ғушаҳои гуногуни Ўзбекистон зиндагӣ мекунанд, хос аст. Решаҳои таърихии он ба гузаштаи дур - асри XI бармегарданд. Энциклопедисти маъруф Маҳмуд Кашғорӣ аввал забонҳои туркиро ба ду ғурӯҳ тақсим мекунад. Вай яке аз онҳоро забонҳои тозаи туркӣ ва дигариро забонҳои нотозаи туркӣ меномад. Забони нотозаи туркӣ забони сокинони минтақаҳои ҷанубии водиҳои Туркистони Шарқӣ, Чув ва Таласро дар бар мегирад. Дар ин минтақаҳо сокинони шаҳрҳои таҳти назорати суғдиён зиндагӣ мекарданд. Онҳо бо ду забон ҳарф мезаданд. Ғайри туркизабонони пок сокинони Болосогун, Талас (Авлиёта, ҳоло Ҷонбул) ва Акшаҳар (Исфиҷоб, Сайрам) буданд, ки ба суғдӣ (тоҷикӣ) ва туркӣ баробар ҳарф мезаданд.

Дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ (билингвизм) тавассути ду шакли гуногуни гуфтор, шифоҳӣ ва хаттӣ сурат гирифт. Ин аст, ки дузабонии ўзбеку тоҷик аз дигар шаклҳои дузабонӣ бо фаъолият ва қаламрави васеъ фарқ мекунад. Масалан, забонҳои ўзбекӣ ва арабӣ, ўзбекӣ ва русӣ, тоҷикӣ ва арабӣ, тоҷикӣ ва русӣ ва ғайра дар сатҳи дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ фаъол нестанд ва доираи амалии онҳо васеъ нест.

Шояд ба туфайли таъсири дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ, зиёда аз даҳ фоизи луғати забони ўзбекӣ аз воҳидҳои луғавии аз забони тоҷикӣ омӯхташуда иборат аст. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ шумораи зиёди воҳидҳои луғавии аз забони ўзбек омӯхташуда низ мавҷуданд. Ғайр аз он, эҳсоси таъсири муассири забони тоҷикӣ дар системаҳои морфемӣ ва калимасозии забони ўзбекӣ

душвор нест. Нишондиҳандаҳои грамматикии забони тоҷикӣ ҳамчун воситаи калима ва калимасозии забони ўзбекӣ фаъолона иштирок мекунад. Ҳамаи ин зухуроти падидаи даҳолат дар боло мебошанд.

Дузабонии ўзбеку тоҷик таърихи дерина дорад. Дузабонӣ дар байни халқҳои, ки дар қаламрави Ўзбекистон, аз ҷумла ўзбекҳо аз қадим вучуд дорад. Гайр аз забони модарӣ, донишани забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ, ки ба забони худ алоқаманд нестанд, дар ҳамаи халқ яқсон нест.

Аҳолие, ки бо ду забон - ўзбекӣ ва тоҷикӣ ҳарф мезанад, дар асри VI дар Мовароуннаҳр (байни Амударё ва Сирдарё) зиндагӣ карданро оғоз кардааст. Ин гуна аҳоли инчунин дар минтақаи Шош (Бинкенти қадим - дар атрофи Тошканд) зиндагӣ мекарданд. Онҳо бо забонҳои ўзбекӣ-туркӣ ва тоҷикӣ-форсӣ ҳарф мезаданд. Чунин дузабонӣ ҳамчун таҷрибаи робитаҳои забони адабии форс-тоҷик ва ўзбеки қадим муҳим аст.

Дар натиҷаи амалияи муассири дузабонии ўзбеку тоҷик, дузабонии ўзбекӣ ва арабӣ аз байн рафтааст. Дар давраи сулолаи Сомониён (асрҳои IX-X) забони адабии классикии форс-тоҷик паҳн шудан гирифт. Забони адабии форс-тоҷик дар ин давра (асрҳои VII-VIII) ба ҷойивазкунии забони арабӣ шурӯъ кард, ки дар соҳаи илм ва адабиёт, инчунин дар соҳаи ҳуқуқ бартарӣ дошт. Чунин мубориза аввалан дар асри XI зери таъсири забони форсӣ-тоҷикӣ сарқуби забони арабӣ аз шеър шуд. Дар замони Навоӣ дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ васеъ паҳн шудааст. Дар ин давра дузабонии ўзбек ва тоҷик ҳам дар соҳаи забони халқӣ ва ҳам дар соҳаи забони адабӣ мавқеи мустаҳкам дошт.

Дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ аз дигар дузабонии ўзбекӣ ва ғайритоҷикӣ бо хусусиятҳои сифатӣ ва миқдорӣ фарқ мекунад. Дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ робитаҳои дузабона мебошанд.

Тамос як намуди нодири падидаи дузабонист. Тамоси забониро, ки боиси дузабонии ин табиат мешавад, тамоси проксималӣ меноманд. Дар дузабонӣ, ки таҳти таъсири алоқаи наздик ба вучуд меояд, аломатҳои забонии хоси як забон нисбат ба забони дигари дар тамос бо он ҷойгоҳи бештар ва намоёнро ишғол мекунад. Аз ин нуқтаи назар,

дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ (шартӣ) аз дузабонии табиати дисталӣ фарқ мекунад, ки танҳо бо ба даст овардани калимаҳо аз як забон ба забони дигар дар натиҷаи тамоси наздикии забон маҳдуд мешавад.

Дузабонии ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар байни аҳолии Ўзбекистон ва Тоҷикистон то ҳол боқӣ мондааст. Сокинони вилоятҳои Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё ва баъзе ноҳияҳои водии Фарғона то ҳол бо забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ ҳарф мезананд. Сокинони атрофи шаҳрҳои Суғд, Қурғонтеппа ва Душанбе низ бо забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ҳарф мезананд.

Тибқи иттилои манбаъҳои илмӣ, таъсири забони тоҷикӣ (эронӣ) ба забони ўзбекӣ (туркӣ) ду марҳиларо дар бар мегирад. Марҳилаи аввали ин таъсир аз ташаккули забони ўзбекӣ ба ҳайси як забони маъмулӣ оғоз меёбад. Дар ин давра забони ўзбекӣ (туркӣ) аз забонҳои қабिलाҳо ва қавмҳои эронӣ (суғдиҳо, хоразмиён, тохорҳо, сакҳо, массагетҳо ва ғ.) Дар Осиёи Миёна ва Ўзбекистон бархурдор буд. Марҳилаи дуввуми марбут ба таъсири забони тоҷикӣ (эронӣ) ба забони ўзбекӣ (туркӣ) аз давраи Сомониён оғоз ёфтааст. Дар он замон забони ўзбекӣ (туркӣ) аз забони халқӣ ва адабии тоҷик ва инчунин воҳидҳои луғавии он серғизо мегирифт.

То асрҳои XV-XVI забони тоҷикӣ ҳамчун забони расмӣ давлатии хонигариҳои Бухоро ва Қўқанд шўҳрат пайдо кард. Ҳуҷҷатҳои ин хониятҳо ба ин забон навишта шудаанд.

Адабиёти хаттии дузабонаи ба забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ асосёфта низ дар асарҳои бадеӣ инъикос ёфтааст. Ин дар тафсири «Қалъа», ки дар шаҳри Қаршиё ёфт шудааст, низ ба назар мерасад, ки тақрибан дар давраи Темуриён тарҷума шудааст. Далелҳои дузабонии ўзбеку тоҷик боз ҳам равшантаранд, алахусус дар адабиёти бадеӣ. Ин равандро дар шакли хаттӣ ва шифоҳии бадеӣ низ ба ҳамон андоза ёфтани мумкин аст. Дар асарҳои нависандагони классики мо, аз қабиле Абдурахмон Чомӣ, Алишер Навоӣ, намунаҳои дурахшони дузабонии ўзбеку тоҷик оварда шудаанд. Ин раванд характери анъанавӣ гирифт ва баъдтар осори шоирони ўзбеку тоҷик, аз қабиле Гулҳонӣ, Махмур, Муқимӣ, Садриддин Айнӣ, Боқӣ

Раҳимзода, Мирзо Турсунзода, Ғафур Ғуллом, Олмас Чамолро оро дод. Ҳамин тариқ, дузабонии ўзбек ва тоҷик ҳамчун шакли муҳими робитаҳои адабии ўзбеку тоҷик арзиши баланд дорад.

1.9. Забони ўзбекӣ ва асосҳои ташаккули он

Забони ўзбекӣ воситаи алоқа барои яке аз мардуми бумии Осиёи Миёна мебошад. Он ба шабакаи ғарбии забонҳои туркӣ мансуб аст. Забони ўзбекӣ ба шоҳаи (минтақаи) ҷанубу шарқии ин шабака (Ғарбӣ-Хунн) тааллуқ дорад ва бо забони уйғур гурӯҳро ташкил медиҳад. Ин шоҳаро, ки ба забонҳои туркӣ тааллуқ дорад, гурӯҳи қарлуқ низ меноманд. Истилоҳи ўзбекӣ аз маъноҳои бек, беки мо, хони мустақили мо сарчашма гирифтааст. Ин маъноҳои калимаи ўзбекиро аксари забоншиносон ва муаррихон эътироф кардаанд (масалан, Борибой Аҳмедов). Онҳо ҳамчун маънои луғавии калимаи ўзбекӣ шинохта шудаанд. Ба гуфтаи профессор Худойбердӣ Дониёров, калимаи ўзбек, тавре ки баъзе муаррихон эътироф мекунанд, на дар асри XVI ё XIV, балки дар асри XI ва ҳатто қабл аз он истифода шуда, қисми зиёди халқҳои туркро ташкил додааст. Робитаи истилоҳи ўзбекиро бо номи шахс аз ҷониби ҷунин шарқшиносони маъруф, ба мисли В.В.Бартольд, В.И.Масамский эътироф мекунанд. Вай бо номи Хони Орди Тиллоӣ Ўзбекхон алоқаманд аст (1312-1342).

Ҳарчанд Маҳмуди Кашғорӣ истилоҳи ўзбекиро дар девони машҳури худ «Девону луғотит турк» истифода набурда бошад ҳам, баъдтар мардуми ҳамномро як гурӯҳи калони қипчакҳо донистааст. Тибқи гуфтаи профессор Ҳ.Дониёров, истилоҳи ўзбекӣ дар асри XI ҳам ҳамчун номи инсонӣ ва ҳам ҳамчун номи халқ пайдо шудааст. Тибқи омор, имрӯз шумораи умумии ўзбекҳо дар сайёра тақрибан 50 миллион нафарро ташкил медиҳад. Аксари онҳо аҳолии асосии Ўзбекистон мебошанд. Аҳолии ўзбек дар Тоҷикистон, Қазоқистон, Қирғизистон ва Туркменистон низ ҳузур доранд. Ғайр аз ин, як қисми муайяни аҳолии Афғонистон, Ҷумҳурии Мардумии Чин (Вилояти Мухтори

Шинчон-Уйғур) ўзбекҳо мебошанд. Ўзбекӣ ягона забони давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Ташаккули забони муосири ўзбекӣ ба се лаҳҷаи асосӣ - қарлуқ, қипчок ва оғуз асос ёфтааст. Ҳар яке аз ин лаҳҷаҳо лаҳҷаҳои зиёдеро дар бар мегирад.

Дар бораи хронологияи таърихи забони ўзбекӣ назарҳои гуногун мавҷуданд. Дар байни онҳо, эътимодноктарин чор давраи зеринро дар бар мегирад: 1) забони қадимаи ўзбекӣ (асрҳои XII-XIV); 2) забони ўзбекии давраи миёна (асрҳои XIV-XVI, забони осори А.Навой ба ин давра мувофиқ аст); 3) забони ўзбекии давраи нав (аз асри XIX - ибтидои асри XX); 4) Забони адабии ўзбекӣ дар ҳоли ҳозир.

Забони ўзбекӣ дар тӯли рушди таърихии худ бо забони тоҷикӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои эронӣ мансуб аст, ва лаҳҷаву лаҳҷаҳои он робитаи зич дошт. Аз ин рӯ, дар системаи лексикӣ ва морфемии забони муосири ўзбек бисёр унсурҳои лексикӣ ва морфемавии аз забони тоҷикӣ гирифташударо ёфтан мумкин аст. Ғайр аз он, забони ўзбекӣ бо забонҳои арабӣ ва русӣ робитаи назаррас дошт. Ҳамаи ин ҳамчун омили беруна дар рушди забони ўзбекӣ хидмат кардааст. Муносибати байни ўзбекӣ ва тоҷикӣ аз муносибати байни ўзбекӣ ва дигар забонҳои ғайритоҷикӣ муҳимтар аст. Яке аз сабабҳои асосии ин дар он аст, ки халқи ўзбек ва халқи тоҷик қадимтарин халқҳои маҳаллии Осиёи Марказӣ мебошанд. Шароити зиндагии ин ду халқ яксон аст ва азбаски қаламрави муштарак доранд, онҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ ҳамкорӣ доранд. Ин ҳамкорӣ дар забонҳои халқҳои ўзбек ва тоҷик, дар сохтани фонетика, грамматика ва луғати он инъикос ёфтааст. Забони ўзбекӣ низ дар замони қabilaҳо ва қabilaҳои қадимаи туркӣ бо забонҳои алтайӣ-муғул робита дошт. Як қатор калимаҳои муғулӣ дар лексикаи муосири ўзбекӣ ё қабати луғавии барои забонҳои туркӣ ва муғулӣ маъмул, натиҷаи ин робитаҳо мебошанд.

Муносибати забони ўзбекӣ бо забонҳои хориҷӣ сатҳу сифатҳои гуногун дорад. Тибқи гуфтаи профессор А.К.Боровков, калимаҳое, ки аз забони форсӣ-тоҷикӣ гирифта шудаанд, дар луғатномаи забони ўзбекӣ мавҷеи

мустаҳкам доранд, зеро онҳо ҳамчун номи ашё ва мавзӯи мушаххас истифода мешаванд. Калимаҳои аз забонҳои тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ омӯхташуда низ дар раванди рушди дохилии забони ўзбекӣ нақши муҳими забонӣ доранд. Онҳо забони ўзбекиро дар сатҳи моликияти худ азхуд карданд, системаи лексикӣ ва морфемавии онро васеъ карданд ва ба забони хориҷӣ тааллуқ доштани баъзеи онҳо тамоман фаромӯш шуд. Далели боэътимоди ин, ки калимаи "баҷармоқ" дар забони ўзбекӣ метавонад истифода шавад. Ин калима дарвоқеъ шакли кӯтоҳшудаи ибораи *ба чо овардан* аст, ки ба забони тоҷикӣ, аниқтараш ба сохтори синтаксисии он ишора мекунад. Дар айни замон, хусусиятҳои забони феъли иҷрои ўзбекӣ аз байн рафтааст. Аҳамияти хоси лингвистии лаҳҷаҳои тоҷикӣ-форсӣ дар он аст, ки онҳо дар системаи калимасозии забони ўзбекӣ фаъолна иштирок мекунанд. Бисёр калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ ба забони ўзбекӣ ба морфемаҳои аффиксӣ табдил ёфта, системаи воситаҳои калимасозии забони ўзбекиро бой мегардонанд. Дар бораи системаи фразеологияи забони ўзбекӣ низ ҳаминро гуфтан мумкин аст. Қисми назарраси ибораҳои фразеологии забони ўзбекӣ бо иштироки ассимилятсияҳои луғавии тоҷикӣ-форсӣ ташаккул ёфтааст. Инҳо дар бобҳои минбаъдаи китоби дарсӣ муҳокама карда мешаванд.

1.10 Забони тоҷикӣ ва асосҳои ташаккули он

Тоҷикӣ инчунин василаи иртибот барои яке аз мардуми бумии Осиёи Миёна мебошад. Асоси генетикии он ба оилаи забонҳои Олтой тааллуқ надорад, мисли он ки ба забони ўзбекӣ тааллуқ дорад. Тоҷикӣ ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ тааллуқ дорад. Он ба шабакаи забонҳои эронии ин оилаи забонҳо тааллуқ дорад. Шабакаи забонҳои эронӣ аз ду гурӯҳ иборат аст, ба монанди эронии қадим ва эронии нав. Гурӯҳи нави эронӣ аз забонҳои форсӣ, дарӣ, пашту, балуч, курдӣ, тот, талиш, гилян, мозандарон, осетин, яғноб ва помирӣ иборат аст. Ин гурӯҳи нави забонҳои эронӣ забони тоҷикиро низ дар бар мегирад. Системаҳои фонетикӣ-фонологӣ, луғавӣ ва грамматикӣ забони тоҷикӣ бо системаҳои фонетикӣ-фонологӣ, лексикӣ ва грамматикӣ

ҳамаи забонҳои дар боло номбаршуда ба гурӯҳи забонҳои нави эронӣ робитаи зич доранд.

Забони тоҷикӣ аз рӯи хусусиятҳои парадигматикӣ ва синтагматикии худ ба гурӯҳи сохторҳои таҳлилии забонҳои ҷаҳонӣ дохил мешавад. Аз ин рӯ, гурӯҳбандии гурӯҳҳои калима дар забони тоҷикӣ пеш аз ҳама ба хусусиятҳои лексикӣ-грамматикии он, инчунин ҷанбаҳои ташаккули калимаҳо ва ибораҳо асос ёфтааст (Рубинчик Ю.А. - саҳ. 10). Фаъолияти амалии забони тоҷикӣ асосан бо Ҷумҳурии Тоҷикистон робита дорад. Ғайр аз он, забони тоҷикӣ дар Ўзбекистон, Қирғизистон, Қазоқистон, Эрон, Афғонистон, Покистон ва ҳатто Африқои Шимолӣ мавҷуд аст. Дар маҷмӯъ, дар ҷаҳон беш аз 40 миллион нафар бо забони тоҷикӣ ҳарф мезананд. Беш аз ҳашту ним миллион нафари онҳо аҳолии Тоҷикистон мебошанд. Забони адабии муосири тоҷик ба чор лаҳҷа асос ёфтааст: 1) лаҳҷаи шимолӣ (Самарқанд ва Бухоро; водии Фарғона; Истаравшан ва Панҷакент); 2) Лаҳҷаи марказӣ (Зарафшони боло); 3) Лаҳҷаи ҷанубӣ (Қаратегин, Кӯлоб, Роғун ва Бадахшон); 4) Лаҳҷаи Ҷанубу Шарқӣ (Дарвоз).

Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ қадимтарин гузаштагони халқи муосири тоҷик сугдиён буданд. Суғдиён дар Туркистони Шарқӣ, дар доманакӯҳҳои Помир ва Тиёншон зиндагӣ мекарданд ва аз он ҷо то водии Фарғона, қаламрави Чочи бостонӣ (вилояти Тошканди ҳозира), қадқади дарёи Чу ва кӯли Балхаш паҳн мешуданд. Бо гузашти вақт, баъзе суғдиён бо бохтариён ҳамроҳ шуда, мардуми муосири тоҷикро ташкил доданд. Қисматҳои дигари суғдиҳо бо халқҳои турк ҳамроҳ шуда, халқи ўзбекро ташкил доданд.

Пас, ҳамон тавре ки гузаштагони халқи ўзбек дар ташаккули таърихии халқи тоҷик нақши муҳим доштанд, инчунин гузаштагони халқи тоҷик дар ташаккули халқи ўзбек нақши муҳим доштанд. Мо диққати шуморо ба як далел дар ин мавзӯъ ҷалб мекунем. Масалан, яке аз қадимтарин шаҳрҳои водии Фарғона Марғилон аст. Дар он ҷо аҳолии муосири ўзбек ҷойгир аст. Гузаштагони ин аҳолий то асри XV аслан тоҷикон (сартҳо) буданд. Ба ҷуз аз суғдиҳо, ба таркиби таърихӣ ва қавмии тоҷикони муосир, ки

дар минтақаҳои ҷанубии Тоҷикистон зиндагӣ мекунад, бохтарӣ ва халқҳои туркӣ низ буданд.

Ҳар миллат, мардум номи хоҳад дошт (этноним), ки ба ин миллат тааллуқ дорад. Чунин номҳо (истилоҳҳо), ки ба миллат ё халқи муайян ишора мекунад, ҳангоми ташаккули як қабати (гурӯҳи) муайяни этникӣ пайдо мешаванд. Дар боло гуфта шуд, ки маънои этноними ўзбек аз ҷӣ сарчашма мегирад. Дар бораи пайдоиши калимаи тоҷик ҳамчун этноним низ андешаҳои гуногун мавҷуданд. И.И.Зарубин ин истилоҳро (ном) дар нисбати халқҳои ғайримусулмон, ки маскан гирифтаанд ва дини исломро қабул кардаанд, истифода мебарад. Академик В.В.Бартольд этноними тоҷикро ҳамчун як қабिलाи тай, ки ба қабिलाҳои бадавӣ тааллуқ дорад ва дар асри III зиндагӣ мекунад, мешуморад. Гурӯҳе, ки ба қабिलाи тай низ тааллуқ дорад, ба давлати Эрон тааллуқ дошт. Калимаи тоҷик аслан дар шакли тозик низ истифода мешуд. Фикри он, ки калимаи тоҷик бо қабिलाи тай алоқаманд аст, ба ҳақиқат хеле наздиктар аст. Зеро иваз шудани тозик дар шакли тоҷик бо қоидаҳои забон муҳолифат намекунад. Бояд гуфт, ки калимаи сарт ба маънои этноними тоҷик низ истифода шудааст. Дар бораи он, ки номи халқии сарт ҳамчун кадом халқ истифода мешавад, низ андешаҳои гуногун мавҷуданд. В.В.Радлов, В.В.Бартольд барин шарҳинос академикҳо ин калимаро бо лексемаи сарт, ки ба маънои тоҷир дар забони ҳиндӣ истифода мешаванд, пайваст мекунад. Инчунин минтақаи бо номи Сарт ҳам вучуд дошт. Сартро Плано Карпини ҳамчун яке аз ҷойҳои, ки Чингизхон забт кардааст, эътироф кардааст. Тибқи гуфтаи профессор Н.Г.Маллитский, калимаи сарт дар эронӣ қадим бо калимаи *xsatra xsarta> sarta> sart* алоқаманд аст, ки маънои қудрат, салтанатро дорад, яъне ин шакли фонетикӣ тағир додашуда ва фишурдашуда мебошад (Решетов В.В.-с.48). Баъдтар, калимаи сарт нисбат ба халқи ўзбек ва забони онҳо ҳам ба кор бурда мешавад. Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ ва мавод оид ба забоншиносӣ ва экстралингвистика, ҳамкориҳои ду забон дар ташаккул ва рушди забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ нақши муҳим дошт. Аз ҷумла, назарияи "эронсозӣ" дар ташаккули забони ўзбекӣ

ва инчунин назарияи "турксоzй" дар ташаккули забони тоҷикӣ нақши муҳим дошт. Аҳамияти ин ду назария яке аз омилҳои асосии рушди забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ мебошад. Ташаккул ва рушди забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ, албатта, заминаи ғайрилингвистикии худро дорад. Ин пеш аз ҳама ба як қатор омилҳои иҷтимоӣ, аз қабилӣ дӯстӣ, ҳешовандӣ, ҳамкориҳои халқҳои ўзбек ва тоҷик, ки таърихи хеле қадимаи доранд, вобаста аст. Робита ва ҳамкориҳои зич байни халқҳои ўзбек ва тоҷик, ки дар як минтақаи муштарак зиндагӣ мекунанд, аз асри VI мелодӣ оғоз ёфтааст. Ин ягонагӣ дар тӯли асрҳо такмил ва мустаҳкам карда шуд. Бешубҳа, равобити забони ўзбекӣ ва тоҷикӣ аз ҳамон вақт оғоз ёфт. Ҳамкориҳои байни халқҳои ўзбек ва тоҷик, хусусан забонҳои онҳо, диққати бисёр олимониро ба худ ҷалб кардааст. Ҳамкориҳои забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар маркази фаъолияти илмии Э.Д. Поливанов, М. Ставрулли, В.Наливкин ва М. Наливкина, А.К. Боровков, И.И. Зарубин, В.В. Бартолд, В.В. Решетов, Б. Ниёзмӯҳаммадов, В.С. Расторгуева, С. Усмонов, К. Юсупов, Т. Мақсудов, М.С. Андреев, М.Т. Зокиров ва дигар олимони мебошад.

ҚИСМИ ДУЮМ

МУНОСИБАТҲОИ ЗАБОНҲОИ ЁЗБЕКӢ ВА ТОҶИКӢ АЗ РӢИ САТҲҲОИ ЗАБОН

2.1.Робитаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳи фонетикӣ-фонологӣ

Забони ўзбекӣ ҳам, забони тоҷикӣ ҳам "олам"и лисонии, ки мансуб ба забони овозӣ мебошанд. Мафҳуми забони овозӣ одатан нисбати забони табиӣ, яъне забони инсон истифода мешавад. Сохтори ҳар як забон (забони табиӣ инсонӣ) аз овозҳо иборат аст. Аз ин рӯ, маҷмӯи овозҳои нутқ шакли ифодаи забони мушаххасро ташкил медиҳанд ва ҳамчун маводи воқеии сохтмони он хидмат мекунад. Қисматҳои маънодори забон - аз морфема то матн - аз овозҳо, аз пайвасти лисонии онҳо ташкил меёбад. Чунин овозҳое, ки сохтори ифодаи забонро ташкил медиҳанд, ба туфайли фаъолияти амалии яке аз узвҳои инсон ба вуҷуд меоянд. Ин узв забон номида мешавад. Он узви фаъоли дастгоҳи нутқ мебошад. Албатта, дар дастгоҳи нутқ дигар узвҳое ҳастанд, ки ба кори забон мусоидат мекунад. Овоз ва системаи онҳо дар натиҷаи амали физиологии узвҳои нутқ ба вуҷуд меоянд. Азбаски раванди ташаккули овоз бо падидаҳои табиӣ рабт доштаниш, ба забони инсон истилоҳи забони табиӣ истифода мешавад.

Овозҳое, ки ифодаи шакли забонро ташкил медиҳанд, на танҳо ҷанбаҳои физиологӣ, балки ҷанбаҳои рӯҳӣ-психикӣ низ доранд. Аз ин рӯ, овозҳоро илмҳои физика ва психология низ меомӯзанд. Забоншиносӣ бо ташаккули воҳидҳои дигари забонии аз ҳуди овозҳо калонтар машғул мешавад.

Яке аз ҷанбаҳои беназири муҳими овозҳо ин дар хотираи инсон маҳфуз шудани онҳо мебошад. Ҳамчун ҳодисаи рӯҳӣ-психикӣ нигошта шудани онҳо ҳамин хусусият дар назар дошта мешавад. Нишонаҳои овозҳое, ки дар хотира маҳфуз мешавад, фонема (фонемаҳо) меноманд. Фонемаҳо воҳидҳои лингвистие мебошанд, ки забонро ҳамчун падидаи иҷтимоӣ муайян мекунад, аз ин рӯ онҳо вазифаи иҷтимоӣ доранд. Маънои калима ва морфемаҳо бо ёрии фонемаҳо фарқ карда мешавад.

Овозҳои нутқ, фонемаҳо низ дар навишт инъикос меёбанд. Шакли хаттии онҳоро ҳарф меноманд ва истилоҳи алифбо барои маҷмӯи тартиби муайяни ҳарфҳо истифода мешавад. Дар алифбо типии умумӣ ва аломатҳо (символҳо)и шакли ҳарфҳо бо намудҳои муайян (воқеъ) дода шудааст. Шаклҳои хоси ҳарфҳои дар алифбо ифодаёфта графема номида мешавад. Системаи ҳарфҳо ва графемаҳо дар як бахши графикаи забоншиносӣ омӯхта мешавад. Графика бо бахши фонетика (фонология) -и забоншиносӣ алоқаманд аст. Фонетика (фонология) инчунин овозҳо ва системаҳои онҳоро меомӯзад, дар ҳоле ки графика шаклҳои хаттии овозҳоро меомӯзад. Ҳамин тариқ, овоз ва системаи онҳо дар объекти омӯзиши фонетика ва графика нақши муҳим доранд.

Воҳидҳои ҳарфӣ нисбати овозҳо падидаҳои дуюмдараҷа ва шартӣ мебошанд. Хусусияти дуюмдараҷагии воҳидҳои ҳарф аз он иборат аст, ки онҳо пас аз овозҳо ба таври сунъӣ пайдо шудаанд. Ҳодисаи шартӣ будани онҳо ин аст, ки як овозии мушаххас метавонад дар чанд шаклҳои ҳарфӣ намоён шавад. Масалан, овози (фонемаи) [с] дар системаи графикаи як забон дар шакли [s] ва дар графикаи забонҳои дигардар шакли [ç] истифода мешавад. Арзиши фонемаи [с] ҳамчун овоз, баъзе хусусиятҳои инфиродӣ-просодикӣ ба ҳисоб гирифта мешавад, дар ҳамаи забонҳо як аст,.

Дар боло инчунин шарҳи мухтасари мафҳумҳои овоз ва фонема оварда шудааст. Ин истилоҳҳо ба мафҳумҳои илмӣ-лингвистӣ ишора мешаванд. Аз ин рӯ, онҳо (овоз, фонема) аз ҳам фарқ мекунанд. Овозҳо ба таври возеҳ гуфта ва шунида мешаванд. Системаи онҳо дар фонетика омӯхта мешавад. Фонемаҳо ба таври возеҳ талаффуз намешаванд. Ҳама хусусиятҳои забонии марбут ба фонемаҳо ва системаи ҷудонашавандаи онҳо дар фонология омӯхта мешаванд. Воҳидҳои забонӣ (овозҳо), ки фонетика меомӯзад, барои хоси нутқ қмебошад. Воҳидҳои лингвистии дар фонология омӯхташуда - фонемаҳо хоси забон мебошад: забон ва нутқ гуногунанд. Чунин хусусиятҳои фарқкунанда, бешубҳа, дар мафҳумҳои ҳарф ва графема низ ба назар мерасанд.

Ҳамаи ин гуфторҳо як муқаддимаи мухтасар оиди фонетика ва фонология буда, ба забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ баробар марбут аст.

Ҳоло дар бораи масъалаҳои воқеии марбут ба фонетика ва графикаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ фикр меронем. Бояд қайд кард, ки то чанде пеш хатҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар асоси алифбои русӣ-кирилӣ буданд. Ҳоло хатти ўзбекӣ ба алифбои лотинӣ мутобиқ карда шудааст. Аммо хатти ўзбекӣ, ки дар асоси алифбоии лотинӣ ташаккул ёфтааст, танҳо дар қаламрави Ҷумҳурии Ўзбекистон амал мекунад. Он дар ҷумҳуриҳои ҳамсоя, аз ҷумла дар Тоҷикистон, хатти ўзбекиё, ки дар асоси алифбои русӣ-кирили аст ташаккул, истифода мебаранд. Дар алифбои ўзбекӣ ва тоҷикӣ, ки дар заминаи графикаи русӣ-кирилӣ ташаккул ёфтаанд, таносуби "як ҳарф барои ҳар овоз" ё баръакс, "як овоз барои як ҳарф" вуҷуд надорад. Алифбои ҳарду забон ҳам графемаҳои (ҳарфҳо) е, ё, ю, я доранд. Ин графема (ҳарфҳо) бисёрвазифавӣ аст. Вазифаи асосии онҳо муаррифии маҷмӯи фонемаҳои [э], [о], [у], [а] -и ҳамовози [-й-] мебошад: ду овоз, ки аз ҳамсадо ва садонок иборатаст, бо як ҳарф нишон дода мешаванд. Вазифаи дигари ҳарфҳои е, ё, ю, я нарм ифода намудани ҳамсадоҳое мебошад, ки пеш аз онҳо дар таркиби калима омадааст.

Тафовути алифбои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар он аст, ки дар забони ўзбекӣ ду фонемаи ҳамсадо ж(ҷ)-и дар таркиби калимаҳои жийда, жуда буда ва ж-и дар таркиби калимаҳои жирафа, аждаҳо буда – бо як ҳарфи ж дода мешаванд. Дар забони тоҷики ж-и аввал бо ҳарфи ҷ иифода карда мешавад.

Дар системаи фонологии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ баъзе фарқиятҳо мавҷуданд. Дар системаи фонемаҳои овозноки ин ду забон як тафовути ҷиддӣ мавҷуд аст. Системаи фонемаҳои садоноки забони ўзбекӣ аз шаш воҳиди фонологӣ иборат аст: [и], [у], [ў], [а], [о], [э]. Системаи фонемаи садонокҳои забони тоҷикӣ инчунин аз шаш воҳиди фонологӣ иборат аст: [а], [э], [и// й], [о], [у], [ў]. Дар забони тоҷикӣ фонемаи *и* бо истифодаи дар душакл (вариант) худ - и // й фарқ мекунад, яъне и-и муқаррарӣ ва

й-и дароз. Дар ҳарду забон фонемаҳо аз рӯи се хусусият тасниф карда мешаванд: иштироки лабҳо, дараҷаи кушодашавии даҳон ва пешу паси забон.

Дар системаи фонемаҳои ҳамсадо байни забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ тафовути ҷиддӣ нест. Асоси артикулятивии ҳамовозҳо дар ҳарду забон як аст, яъне фарқнашаванда.

Ҳоло дар бораи баъзе ҳолатҳои ҳамбастагӣ, ки ба системаи фонетикӣ-фонологии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ хосанд, сухан меронем. Аз табиати далелҳои ашёвӣ маълум аст, ки забони тоҷикӣ баъзе хусусиятҳои системаи фонетикӣ-фонологии ўзбекиро дорад. Дар навбати худ, баъзе хусусиятҳои забони тоҷикӣ дар системаи фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ мақоми сазовор доранд. Системаи фонемаи ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ фонемаи [қ] надошт.. Дар натиҷаи азхудкунии калимаҳои ўзбекии қабурға, қабчуқ, қовоқ, қаймоқ, кайчи ва ғайра ба забони тоҷикӣ ва азхудкунии он ба луғат, ҳамсадои [қ] дар системаи ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ пайдо шуд. Чунин таъсир ва оқибати он дар масъалаи зада низ аён аст. Тавре ки қаблан гуфта шуд, забони тоҷикӣ ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупой тааллуқ дорад. Аз ин ҷиҳат, он бо забони русӣ қаробати генетикӣ дорад. Дар забонҳое, ки ба оилаи ҳиндуаврупой тааллуқ доранд, задаи калима озод аст; - ба ҳиҷои дилхоҳи калима меафтад. Азбаски онҳо ба як оилаи забонҳо тааллуқ доранд, зада дар забони тоҷикӣ ҳам бояд дар қисми дилхоҳи калима бошад, яъне озод бошад. Аммо дар забони тоҷикӣ, зада ба ҳиҷои охири калима меафтад, чунон ки дар забони ўзбекӣ аст. Ин, бешубҳа, таъсири забони ўзбекӣ ба забони тоҷикӣ аст. Дар натиҷаи ин таъсир, фарқиятҳои назаррас дар системаи фонетикӣ-просодикии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ аз байн рафтанд.

Илова бар ин, таъсири мусбати забони ўзбекӣ ба забони тоҷикиро дар амалияи воҳидҳои ҷудогонаи сатҳи фонетикӣ дидан мумкин аст. Овози [j], ки аз системаи ҳамоханги забони адабии тоҷик мебарояд, баъдтар хусусиятҳои просодикии хоси овози тарканда [j] -ро дар забони ўзбекӣ ба даст овард ва ба овози тарканда [j] моил шуд.

Тамоюли лағжанда [j] ба маводи тарканда [j] махсусан дар нутқи тоҷикони Тоҷикистони Шимолӣ аён аст.

Ҳоло ду калима дар бораи таъсири забони тоҷикӣ ба системаи фонетикӣ-просодикии забони ўзбекӣ. Системаҳои фонетикӣ ва просодикии забони ўзбекӣ хусусиятҳои чунин системаҳои забони адабии тоҷикро доранд, ки пеш аз ҳама ба тағирёбии системаи лексикӣ ва сохтори грамматикӣ забони адабии ўзбек вобастаанд. Тағироти назаррас ва мусбати системаи фонетикӣ-фонологии забони ўзбекӣ мантиқан натиҷаи равандҳои эволюсионии системаи овозии забони ўзбекӣ мебошанд. Дар системаи вомвожаҳои забони адабии ўзбек пеш (дар замонҳои қадим) шумораи овознокҳо аз ҳашт ё нӯҳ кам набуд, онҳо ба сингармонизм моил буданд. Дар зери таъсири забони тоҷикӣ фонемаҳои овозноки забони адабии ўзбек кам шудаанд ва имрӯз шаштaro ташкил мекунад. Сингармонизм тамоман аз байн рафтааст. Камшавии миқдори фонемаҳои садонокҳои забони ўзбекиро тадричан ба ҳам наздик шудани садонокҳои пеш ва пас ва дар як ҷо (мавқе) ишғол кардан муайян мекунад. Чунин дигаргуниҳои мусбат дар системаи фонетикӣ-просодикии забони ўзбекӣ дар натиҷаи таъсири амалии забони тоҷикӣ, аниқтараш, ҷараёни конвергентсияи алоҷамандии забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ба амал омадаанд..

2.2. Пайвасти лексикӣ забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ

Тавре, ки қаблан зикр гардид, халқҳои ўзбеку тоҷик ва гузаштагони онҳо аз замонҳои қадим дар як қаламрав якҷоя зиндагӣ мекарданд. Дар ҷаҳонҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва маънавии онҳо ҳамеша умумият вуҷуд дошт. Ин хусусиятҳо, ки ба тарзи ҳаёти ҳарду халқ иртибот доранд, дар забонҳои онҳо низ инъикос меёбанд. Бехуданест, ки забон, хусусан луғати луғавии он "оинаи зиндагӣ" аст. Дарвоқеъ, ҳамкориҳои намунавии халқҳои ўзбек ва тоҷик, ки аз қадимулайёми ро дорад, дар луғати забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ осори фаромӯшнашаванда боқӣ мемонад.

Маълум аст, ки мундариҷаи луғавӣ ва лексикӣ истилоҳҳои табиати дублетӣ мебошанд. Онҳо мафҳуми

умумӣ - маҷмӯи тамоми калимаҳоро дар забон ифода мекунад. Боигарии ҳар як забон бо миқдоре чен карда мешавад, ки ин маҷмӯъаро ташкил медиҳад. Дар забони адабии муосири ўзбек "Луғати тафсирии забони ўзбекӣ", ки солҳои охир дар панҷ ҷилд нашр шудааст, тақрибан ҳаштод ҳазор воҳиди луғатиро дар бар мегирад. Воҳидҳои лексикаи забони адабии муосири тоҷик бешубҳа кам нестанд. Луғати забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ олами иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, ҳамарӯза ва маънавии ин халқҳоро инъикос мекунад.

Дар маъхазҳои илмӣ лексикаи (сохтори луғат) -и ҳар як забон ба ду гурӯҳи калон тақсим карда шудааст. Ин гурӯҳҳоро қабатҳо низ меноманд. Яке аз чунин гурӯҳҳои луғат луғати худ, дигаре қабати азхудшуда номида мешавад. Чунин тақсимоат ба луғати ҳам забонҳои ўзбекӣ ва ҳам тоҷикӣ хос аст.

Рушди забони мушаххаси бадастомада бо воҳидҳои луғавии хоси қабати дигар ва ҷанбаҳои хоси онҳо алоқаманд аст. Зеро он баҳои баланд ва ҳамчун омили беруна дар рушди қабати дигар арзёбӣ мешавад. Тавассути қабати гуногуни лексикаи забон муносибати ин забон бо забонҳои дигар тасаввур карда мешавад. Агар забонҳо бо ҳам муошират накунад, омехта нашаванд, дар қабати луғавии он чунин қабат ба вуҷуд намеояд. Забоне, ки бо дигар забонҳои ҳамсоя ё ғайриҳамсоя робита надошта бошад, ба шахсе монандаст, ки касе надорад ва бо касе дӯстӣ надорад. Забон ҳар қадаре, ки бо забонҳои дигар муомила кунад, доираи рушд васеътар мешавад.

Забони ўзбекӣ бо забонҳои арабӣ, русӣ, юнонӣ, ҳиндӣ, чинӣ ва як қатор забонҳои дигар, алахусус тоҷикӣ, робитаи зич дошт. Таърихи ин робита бениҳоят тӯлонӣ аст. Тавре, ки дар болоғуфтем, ин муносибатҳо ба муносибати ду халқи бузург асос ёфтааст. Дар ҳақиқат, даҳолат ба лексикаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ инъикоси лингвистии робитаи намунавии халқҳои ўзбек ва тоҷик мебошад. Ҷанбаҳои мусбати даҳолат ба лексикаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикиро яке аз намоёндагони бузурги забоншиносии тоҷик, академик Б.Ниёзмухаммадов низ эътироф кардааст. Вай менависад: "Чӣ тавре, ки дар лексикаи забони ўзбекӣ калимаҳои форсӣ-

тоҷикӣ зиёданд, дар лексикаи забони тоҷикӣ вожаҳои аслии туркӣ ва ўзбекӣ зиёданд" (Ниёзмухамедов Б.Н. с.325).

Тибқи маъхазҳои таърихӣ ва илмӣ, калимаҳои туркӣ (ўзбекӣ) дар лексикаи забони тоҷикӣ то асри XI пайдошудан гирифтанд. Ҳанӯз дар асрҳои XI ва XII дар забони тоҷикӣ калимаҳои туркӣ (ўзбекӣ) аз қабилҳои хон, хоқон, тамға, илик, алхон истифода мешуданд. Дар «Ҷомеъ-ут-таворих» -и Рашид Фазлуллоҳ калимаҳои туркӣ ба монанди *оқо, яроқ, қадок, қудо, анда, яргу, қаравул, эга, эсомиши* во меҳӯранд. Истифодаи калимаҳои туркӣ (ўзбекӣ) дар адабиёти тоҷик дар асрҳои минбаъда фаъолтар шуд. Тибқи шаҳодати Р.Каримхоҷаев, дар «Ғиёс-ул-луғот» (асри 19) -и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ 195 калимаи туркӣ (ўзбекӣ) истифодашудааст.

Дар асари А.Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» низ калимаҳои зиёде истифода шудаанд. Онҳоро аз рӯи мавзӯ чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст: 1) калимаҳо ва истилоҳоте, ки мафҳумҳои маъмуриро ифода мекунанд (*тилчи, қоровул, ясовул, бек, минғбоши, туқсабо*); 2) калимаҳо ва истилоҳҳои марбут ба соҳаи ҳарбӣ (*сочма, юриш, урду, қундоқ* ва ғ.); 3) калимаҳои марбут ба соҳаи андоз (молия) (*олуғ, соқ*); 4) калимаҳое, ки маконро ифода мекунанд (*қишлоқ, қурғон* ва ғ.); 5) калимаҳои марбут ба хонавода, хонавода, ашё (*отун, қошук, чорук* ва ғ.); 6) калимаҳое, ки номи хӯрокҳоро ифода мекунанд (*қаймоқ, қазӣ, қимиз* ва ғ.).

Калимаҳои ўзбекӣ дар асарҳои С.Айнӣ, А.Лоҳутӣ, М.Турсунзода, М.Миршакар, А.Деҳотӣ, Р.Ҷалил, Ҷ.Икромӣ, М.Раҳимӣ, С.Улугзода, Ф.Ниёзӣ ва як силсила адибони дигари тоҷик низ дида мешаванд. .

Тадқиқоти профессор Н.А.Шаропов инчунин таъсири муассири забони ўзбекиро дар ғанӣ гардонидани луғати лаҳҷаи тоҷикӣ эътироф мекунад. Монографияи ӯ "Роҳҳои рушди лексикаи забони адабии муосири тоҷик" (Пути развития лексики современного таджикского языка. Душанбе: Дониш, 1988) дар бораи вожаҳои ўзбекӣ, ки ба луғати забони тоҷикӣ табдил ёфтаанд, мулоҳизаҳои арзишманд дорад. Олим аввал калимаҳои ўзбекиро дар лексикаи тоҷикӣ ба ду гурӯҳ тақсим мекунад, ба монанди

"Калимаҳои ўзбекӣ, ки дар забони тоҷикӣ муқобили муродиф доранд" ва "Калимаҳои ўзбекиё, ки дар забони тоҷикӣ муқобили муродиф (синоним) надоранд". Ба гурӯҳи аввал воҳидҳои луғавӣ аз қабилҳои қишлоқ (деҳа), чул (биёбон), оймак (ангуштпона), қушин (лашкар), урдак (мурғобӣ) дохил мешаванд. Ёрма, милтиқ, авул, кимиз ва ғайра. калимаҳо дар гурӯҳи дуюм омӯхта мешаванд. Пас гурӯҳҳои лингвистӣ-лексикӣ калимаҳои ўзбекӣ дар лексикаи забони тоҷикӣ дода мешаванд. Ба ин гурӯҳҳо калимаҳои таърихӣ (кушбегӣ, корвонбошӣ, тугсабо, аксакал; топчибошӣ, шамшер, сипар, юзбошӣ; мил; мил; Тошбой, Тӯхта, Қулбек, Бӯрӣ, Улуғбек, Оғулой, Юлдош, Темур, Эргаш, Бердибой ва ғ.), Топонимҳо (Қайроққум, Қаратоғ, Қӯрғонтеппа; Консой, Қипчак, Лақайбегӣ, Узун ва ғ.), Гидронимҳо (Оқсунон, Яшилкул ва ғ.) чудо карда мешаванд.

Азхудкунии луғавии ўзбекӣ дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ низ маъмул аст ва онҳо дар таркиби луғавии ин лаҳҷаҳо мавқеи сазоворро ишғол мекунанд. Фикри моро воҳидҳои луғавии ўзбекӣ дар лаҳҷаи исфарагии забони тоҷикӣ тасдиқ мекунанд. Воҳидҳои луғавии ўзбекӣ дар лаҳҷаи Исфара аз ҷониби номзади илмҳои филологӣ Т.Мақсудов ба гурӯҳҳои зерин тақсим карда мешаванд: 1) воҳидҳои луғавии ўзбекӣ (чавон, қаймоқ, бикин, кайчи йогурт, канор, қабурға), ки онҳо низ дар забони адабии тоҷик азхуд карда шудаанд; 2) ассимилятсияҳои луғавии ўзбекӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ вилояти Суғд (оқсоқол, эс, ювош, оғайни, қайно, откур, бузуқ ва ғ.); 3) ассимилятсияҳои луғавии ўзбекӣ танҳо дар лаҳҷаи Исфара (ишеи «зиёли», тилгак, юн, ҳакеиз, бешак, қаросовуқ, чумза ва ғ.) рух медиҳанд.

Дар рушди забони ўзбекӣ, дар ғанигардони луғати он, аҳамияти воҳидҳои луғавии аз забони тоҷикӣ (тоҷикӣ-форсӣ) омӯхташуда бениҳоят бузург аст. Онҳо дар қабати азхудшудаи лексикаи ўзбекӣ ҷои сазовор доранд. Луғати забони ўзбекиро бе онҳо тасаввур кардан душвор аст. Ин барои фарқ кардани лексикаи ўзбекӣ аз лексикаи забонҳои дигари туркӣ, ки ба он марбутанд, хизмат мекунад. Зеро азхудкунии луғавии тоҷикӣ-форсӣ дар лексикаи забонҳои дигари туркӣ ба мисли забони ўзбекӣ муҳим нест. Масалан,

дар забони ўзбекӣ калимаҳои *чорва* ва *чорвачи* ҳосилшудаи онҳо ба забони қазоқӣ *мол* ва *молчи* мефаҳмонанд; маънои калимаҳои *пахта*, *пахтазор* дар забони озарбойҷон *памуқ*, *памуқчи*; дар забони тоторӣ бо калимаҳои *мамик*, *мамикчи* муаррифӣ мешавад. Ба ҷои калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ *бахор*, *барг*, *қаҳрамон*, ки дар забони ўзбекӣ истифода мешавад воҳидҳои луғавии забони тотори, ба монанди *яз* / *ёз*, *япроқ*, *герой* истифода кардааст.

Чунин далелҳои шайъӣ ҳис кардани таъсири муассири забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ ва луғати он душвор нест.

Азхудкунии воҳидҳои луғавии тоҷикӣ-форсӣ ба забони ўзбекӣ тавассути ҳам адабиёти бадеии хаттӣ ва ҳам нутқи шифоҳӣ сурат гирифт. Лаҳҷаҳои наздик ба қаламраве, ки забони тоҷикӣ дар онҳо мавҷудааст, дар азхудкунии калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ ба забони ўзбекӣ тавассути шакли шифоҳии сухан нақши муҳим бозиданд. Ҳамин афкорро олими шинохта, академик Ш.Шоабдурахмонов низ эътироф кардааст.

Вожаҳои тоҷикӣ-форсӣ, ки дар таркиби луғавии забони ўзбекӣ ҷойгоҳи мустақам доранд, доираи луғавӣ-мӯҳтавои хеле васеъ доранд. Ин вазъият дар гурӯҳбандии мавзӯии онҳо ба забони ўзбекӣ низ баръало мушоҳида мешавад. Вожаҳои тоҷикӣ-форсиро дар лексикаи забони ўзбакӣ метавон аз ҷиҳати мавзӯӣ ба таври зерин гурӯҳбандӣ кард:

1. калима ва истилоҳоти марбут ба сохтмон ва зиндагии рӯзгор: *poydevor*, *devor*, *paxsa*, *darvoza*; *ganj*, *ship*, *ohak*, *mix*, *narvon*, *zina*, *palos*, *panjara*; *dasturxon*, *parda*, *xokandoz*, *borkash*, *obdasta*, *xum*, *chiroq*, *gugurt*, *poyondozi*, *taxta*, *shisha*, *g'alvir*, *kapkir* ва ғ;

2. калимаҳо ва истилоҳоте, ки ба мафҳумҳои динӣ-мифологӣ дахл доранд: *firdavs*, *bihisht*, *payg'ambar*, *xudo*, *parvardigor*, *ro'za*, *salla*, *par*, *pari*, *namoz* ва ғ;

3. калимаҳои марбут ба олами ҳайвонот ва паррандагон: *sher*, *jonivor*, *fil*, *nor*, *bulbul*, *kaptar*, *zog'cha*, *bedona*, *pashsha*, *parvona* ва ғ;

4. калимаҳои нишон додани растанӣ ва қисмҳои он: *daraxt*, *chinor*, *gilos*, *anjir*, *paxta*, *mosh*, *no'xat*, *tok*, *poliz*, *piyoz*, *sabzi*, *shalg'am*, *sholi*, *shona*, *don*, *shox*, *bodom*, *meva*, *shaftolu*, *gul*, *barg*, *tarvuz*, *turp*, *murch*, *kanop*, *zig'ir* ва ғ;

5. калимаҳои ифодакунандаи сол, фасл, моҳ, ҳафта ва қисмҳои онҳо: *Navro'z, chilla, saraton, bahor, hafta, yakshanba, dushanba, seshanba, chorshanba, panjshanba, juma, shanba, peshin, asr, bomdod, xuftan, choshgoh* ва ғ;

6. калимаҳои марбут ба соҳаи санъати мусиқӣ: *soz, g'ijjak, karnay, nay, rubob, tor, dutor, sozanda, tarona, ohang, nag'ma, bastakor, shashmaqom, dugoh, segoh* ва ғ;

7. суҳаноне, ки ба гавда ва аъзоёни он дахл доранд: *tana, gardan, jigar, dil, lab, peshona* ва ғ;

8. номҳои газлама ва либос: *adras, las, movut, shoyi, beqasam, doka, sarpo, yaktak, paytova, dakana* ва ғ;

9. qarindoshlik ma'nosini bildiruvchi nomlar: *padar, nabira, farzand* ва ғ;

10. калимаҳои ифодакунандаи ходиса ва мафҳумҳои абстрактӣ: *obro', baho, vijdon, gunoh, gumon, hunar, pushaymon, mehr, kirdikor, andisha, armon, orzu* ва ғ;

11. калимаҳо ва истилоҳоти марбут ба тиҷорат: *savdo, rasta, sarmoya, pul, moya, daromad, xarid, xaridor* ва ғ;

12. номҳои шириниҳо ва хӯрокҳо: *shira, navvot, qand, o'rik, non, shirgurunch* ва ғ;

13. калимаҳои маъноии шаҳсро доранд: *do'st, dushman, birodar, oina, yor* ва ғ;

14. калимаҳои маъноии сангҳои киматбаҳо ва ороиши зеварро ифода мекунанд: *gavhar, feruza, yoqut, tilla, zar* ва ғ.

Аксари вожаҳо, ки аз забони тоҷикӣ-форсӣ гирифта шудаанд, воҳидҳои лугавии мансуб ба исм мебошанд. Гарчанде ки миқдор нисбатан кам аст, дар байни онҳо калимаҳои оид ба сифат: *pok, pokiza, xunuk, vazmin, shod, xurram, xursand, yakka, mayda, sust, soxta, arzon, sof, mard, nomard, nodon, puxta, puch, ximcha, xomush, xira, dag'al* ва ғ; ҷонишин: *har, hamma, hech, ravish kam, hamon, asta, hanuz* низ мавҷуданд. Калимаҳои ёридиханда монанди *balki, zero, chunonchi, agar, garchi, magar, yoxud, na, toki* аз забони тоҷикӣ-форсӣ низ ба узбекӣ иқтибос шудааст.

Баъзе воҳидҳои лексикӣ аз забони тоҷикӣ гирифташуда дар забони ўзбекӣ хеле фаъоланд. Ин вазъ боиси маҳдудият дар истифодаи бархе аз вожаҳо дар забони узбакӣ шудааст. Масалан, ба далели фаъол шудани корбурди вожаҳои тоҷикӣ *хишт, биҳӯ, дазмол* корбурди

муодили узбакии онҳо аз қабилли *кирпич, аува, утюг* аз кор мондааст. Бар асари корбурди вожаҳои тоҷикӣ-форсӣ аз қабилли *барг, дарахт, гул, мева, дарвоза, заҳар, пул, гӯшт, пешонӣ, меҳмон, душман* дар забони узбакӣ вазъияти дигари забонӣ ба вуҷуд омадааст. Алтернативаҳои ин иқтибосҳои лугавӣ дар забони узбеки, аз қабилли *уароқ, og'och, chechak, yemish, qorqa, og'u, aqcha, et, manglay, qo'noq, yov* арзиши услубии дигар пайдо кардаанд. Истифодаи онҳо ба услуби бадеӣ майл дорад ва доираи истеъмол маҳдуд аст. Ба мисолҳо диққат диҳед. *Og'ochlarda sadaf uaroglar ko'ngillarga nishta taqadi (Uyg'un).*

Bahor kulib, chechaklar sochmish,

Qiz qalbi gul ekan, uaroglar sochmish (Uyg'un).

Бархе аз вомҳои лугавии тоҷикӣ-форсӣ дар замони таҳти тасарруфи забони ўзбекӣ қарор гирифтани онҳо маъноҳои дигаре пайдо кардаанд, ки дар забони тоҷикӣ набуданд ва баъзеи онҳо аз ҷиҳати маъно коҳиш ёфтаанд. Масалан, калимаи *хунук* дар забони тоҷикӣ ба маънои *сард, нохушоянд* истифода мешавад. Он дар забони ўзбекӣ ба маънои *зишт, нохуш* истифода мешавад. *Ин хусусиятро дар доираи маънои калимаи думбул низ дидан мумкин аст.* Дар забони тоҷикӣ ин вожа ба маънои *пухта, тайёр, тоза, тухм пухта, меваи хуб пухта* аст. Калимаи думбул дар забони ўзбеки ба маънои *донаи нопухта, меваи нопухта, одами кам ақл* истифода мешавад. Масалан: *Hali dumbul shaftolilarning shoxlari yerda (Шохаҳои шафтолуи думбул хануз руи заминанд.). (Oybek.) Yusufbek hoji chala dumbul tabiatli xotinning fe'lini yaxshi bilgani uchun, kelin va qudalarning kelishlaridan xabar berishini lozim topdi (Юсуфбек Ҳоҷӣ рафтору кирдори зани думбулро хуб медонист, бинобар ин, аз омадани домоду арӯс хабар доданро лозим донист.). (A.Qodiriy.)*

Баъзе вожаҳои, ки дар забони тоҷикӣ ба чанд маъно истифода мешаванд, яке аз он маъноҳоро нигоҳ дошта, ба забони ўзбекӣ пазируфта шудаанд. Иқтибосҳои тоҷики монанди *partov, mag'iz, darmon, pastkash* чунин ҳислат дорад.

Муносибати дуҷонибаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ танҳо бо сатҳи луғавии ин забонҳо маҳдуд намешавад. Ин таъсир

дар системаи фразеологии забонҳои ўзбеки ва тоҷики низ мушоҳида мешавад. Дар системаи фразеологии ўзбеки хеле кам ибораҳои ҳастанд, ки калимаҳои аз забони тоҷики гирифташударо дар бар нагиранд. Теъдоди ибораҳои фразеологии ўзбекӣ, ки танҳо як калимаи ҷондоранд, тақрибан ҳафтодро ташкил медиҳад: *jon achchig'ida, jon bermaslik, jon demoq, joni achidi, jonidan to'ymoq, jon fido qilmoq, jon talashmoq, jonini jabborga bermoq* ва ғ. Дар забони тоҷикӣ ибораҳои фразеологӣ, ки бо иштироки воҳидҳои луғавии ўзбекӣ сохта шудаанд, низ вучуддоранд.

Бояд қайд кард, ки бисёре аз ибораҳои системаи фразеологии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ ба тарҷума ё нусхаи якдигар шабоҳатдоранд: *ko'zingga qarab yur* – ба чашми худ нигоҳ карда роҳгард; *biror kishidan ko'ngli qolmoq* – аз касе ранҷидан; *dimog'i kuymoq* – димоғаш сўхтан; *g'am etoq* – ғам хўрдан; *afsus etoq* – афсус хўрдан; *jon berib jon olmoq* – ҷон дода ҷон гирифтан; *burni osmonda* – фўкаш дар осмон; *yoqasidan ushlamoq* – аз гиребонаш доштан, *sharti ketib, parti qolmoq* – шарташ рафта, парташ мондагў; *oyog'i osmonda* – пой дар ҳаво/ осмон; *to'rt kishi ko'rgudek* – чор кас меидагў; *yomon ko'z* – чашми бад; *oyog'ini qo'lga olib chortoq* – пояшро ба даст гирифта давидан; *tomog'ini yog'lamoq* – гулўяшро раған кардан; *taqdirga tan bermoq* – ба тақдир тан додан; *og'zi katta* – даҳон калон; *ikki qo'li burunda* – ду даст дар бинў; *bir yostiqqa bosh qo'ymoq* – ба як болишт сар мондан; *qaysi shamol uchirdi* – кадом шамол парронд ва ғ. Ин хусусият дар системаи зарбулмасалу афоризмҳои ўзбеки ва тоҷики низ мушоҳида мешавад. Масалан: *pashshadan fil yasamoq* – аз пашша фил сохтан; *odamgarchilikdan chiqmoq* – аз одамгарӣ баромадан; *o'z do'stim deb sir aytma, do'stingning ham do'sti bor* – сирратро ба ошноят нагў, ошноят ошнодорад; *ahmoq do'stdan aqlli dushman yaxshi* – аз дўсти нодон душмани доно беҳ; *bosh qashishga ham vaqt yo'q* – ба сар хоридан вақт надорад; *hech narsadan har narsa* – аз ҳеч чиз ҳар чиз; *to'ydan keyin nag'ora* – баъд аз тўй нағора; *bolaga ish buyuru orqasidan chop* – бачаро кор фармову аз пасаш/ақибаш дав/рав; *farzand aziz, odobi undan ham aziz* – фарзанд азиз, одобаш аз вай азизтар; *ilonning bolasi ilondir*

– *бачаи мор мор аст; halvo deyish bilan og'iz shirin bo'lmas* – аз ҳалво гуфтан даҳон ширин намешавад ва ғ.

Дар забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ ибораҳои фразеологӣ, зарбулмасалу афоризмҳои шабеҳи тарҷума ё калка хеле зиёданд ва ҳарчи меҳоҷем, метавонем мисол оварим.

Ҳамин тариқ, ба далели робитаи хоси забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳҳои лексикӣ ва фразеологӣ ҳарду забон мутаносибан инкишоф ёфта, таркиби лугавӣ ва фразеологии онҳо васеъ шудааст.

2.3. Пайвасти морфемавии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ

Морфемика яке аз соҳаҳои мустақили забоншиносӣ буда ба монанди фонетика ва фонология, лексикология ва фразеология, морфология ва синтаксис мебошад. Ин соҳа сатҳи морфемии забон, воҳидҳои онро меомӯзад. Воҳиди асосии морфемика морфема мебошад. Морфема дар таркиби калима ҳамчун хурдтарин воҳиди пурмазмуни забон мавҷуд аст. Тавре, ки ягон воҳиди луғавии калима аз садоҳо иборат аст, онҳо инчунин аз морфемаҳо иборатанд. Агар сохтори фонетикии соҳти калима ва аз овозҳо иборат будани он дар фонетика (фонология) омӯхта шавад, ташаккули онҳо аз морфемаҳо дар морфемика омӯхта мешаванд. Воҳидҳои фонетикӣ (садоҳо) ва воҳидҳои морфемавӣ (морфемаҳо) дар таркиби калима аз ҷиҳати забонӣ фарқ мекунанд: воҳидҳои фонетикии соҳти калима бемазмун, бемаъноанд; воҳидҳои хоси морфемаи онҳо маъно доранд. Аз ин ҷост, ки воҳидҳои морфемавии таркиби калима бо (морфемаҳои) нақшаҳои баён ва мундариҷа хос мешаванд. Нақшаҳои ифодавии морфемаҳоро низ аз овоз ва омезиши онҳо иборатанд. Овоз ва омезиши онҳо ҳам морфема ва ҳам калимаҳоро ташкил медиҳанд ва ҳамчун нақшаи ифодаи ҳардуи онҳо хидмат мекунанд. Масалан, калимаи *мактабдош* (ҳаммактаб) аз омезиши садоҳои м, а, к, т, а, б, д, о, ш иборатаст. Аз нигоҳи фонема, калимаи *мактабдош*-ро фонемаҳои [м], [а], [к], [т], [а], [б], [д], [о], [ш] дар бар мегирад. Морфемаи калимаи *мактабдош* ду қисми функционалӣ дорад: *мактаб* ва *-дош*. Маҳз ҳамин садоҳо

ва фонемаҳо *мактаб* ва *-дош* морфемаҳоро ташкил доданд.

Чӣ тавре ки овозҳо (ва фонемаҳои) калима аз якдигар фарқ мекунанд, воҳидҳои морфемаи он низ аз ҳам фарқ мекунанд. Дарк намудани ин ҳам дар робита бо морфемаҳои *мактаб* ва *-дош* морфемаи калимаи *мактабдош* дар боло зикр шуда душвор нест. Мактаб қисми маънодори калимаи *мактабдош* аст, ки онро морфемаи аслии низ меноманд; *-дош* морфемаи бемаънои калима аст, онро морфемаи аффикси меноманд. Маънои луғавии калима ба маънои морфемаи асосӣ асос ёфтааст (*мактабдош* - одамоне, ки дар як мактаб таҳсил кардаанд).

Маънои луғавӣ доштани морфемаи асосӣ, албатта, маъноҳои ба морфемаҳои аффикси хосро инкор намекунад. Морфемаҳои аффикси низ маъно доранд. Аммо маъноҳои хоси онҳо арзиши луғавӣ надоранд. Морфемаи аффикси аз рӯи вазифааш ду навъ аст: аффикси калимасоз ва аффикси шаклсоз. Морфемаҳои калимасоз калимаи нав - воҳиди нави луғавӣ ташкил медиҳанд. Системаи онҳо дар баҳши калимасозии забоншиносӣ омӯхта мешавад. Морфемаҳои аффиксии шаклсоз як воҳиди нави луғавӣ ташкил намекунанд, онҳо шаклҳои грамматикӣ (аниқтараш, морфологӣ) калимаро ташкил медиҳанд. Системаи онҳо дар морфология омӯхта мешавад. Масалан, калимаи *борлиқ* ро гирем. Дар ин калима ду морфема мавҷуд аст: *бор* ва *-лиқ*. *-лиқ* - аффикс морфема аст, дар вазифаи калимасозӣ. Аз калимаи модалӣ *бор* (*будан*) исм сохта шудааст. Агар мо калимаи *борлиқро* пасванди – *ни* ҳамроҳ карда афзоиш диҳем, шакли *борлиқни* ташаккул меёбад. Ҳоло ин калима се морфема дорад. Дутои охирини онҳо (*-лиқ* ва *-ни*) морфемаҳои аффикси мебошанд. Аффикси (морфема) *-ни* воҳиди луғавии навро ташкил накарда, шакли инфинитивии (объективӣ) калимаи *борлиқро* ташкил додааст.

Тавре ки дар боло гуфтем, дар системаи морфемаҳо морфемаи решагӣ аслии аст, дар ҳоле ки морфемаҳои аффикси нишондиҳандаҳои ёридиҳандаи ба морфемаи аслии иловашаванда мебошанд. Дар забон феълҳои ёрирасон, баъзе намудҳои калимаҳои ёрирасон ҳамчун

морфемаҳои аффиксӣ низ фаъолият мекунанд, ки системаи онҳоро васеъ мекунанд.

Дар забоншиносии ўзбек ва тоҷик фарқияти назаррас дар морфема ва тафсири он вучуд надорад. Фарқи байни морфемаҳои ўзбекӣ ва морфемаҳои тоҷикӣ танҳо дар баъзе намудҳои онҳост. Системаи морфемаи ўзбекӣ префикс ва хусусан навъҳои инфиксии морфемаро нашошта буд. Бо вучуди ин, амалияи морфемаҳои аффиксии хусусияти префиксӣ дар забони ўзбекӣ хеле фаъол аст. Онҳо ба забони ўзбекӣ аз тоҷикӣ гузаштаанд.

Азхудкунии морфемаҳои аффиксии хусусияти префиксӣ ба забони ўзбекӣ бо ду роҳ сурат гирифта аст:

а) дар таркиби калимаҳои сохта тавассути дериват аз худ шудааст;

б) дар зери таъсири қонуни аналогия ба таври инфиродӣ азхуд шуда, ба воҳидҳои луғавии ўзбекӣ илова шудааст: *нотинч, ноўрин*.

Дар системаи морфемагии забони ўзбекӣ морфемаҳои аффиксии табиати инфиксӣ вучуд надоранд (ду морфемаи бунёдӣ дар ташаккули калимаҳои мураккаб, навъи морфемаи аффиксие, ки дар байни онҳо меояд: *сар-о-сар, дар ба дар*).

Дар мавриди муносибати забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ аз рӯи сатҳи морфема, бояд қайд кард, ки забони тоҷикӣ дар ташаккули системаи морфемаи забони ўзбекӣ таъсири беназир ва муассир дошт. Морфемаҳои дорои тавсифи префиксӣ хоси забони ўзбекӣ набуда аз забони тоҷикӣ гирифта шудаанд. Амалияи морфемаҳои аффиксии хусусияти префиксӣ дар забони муносири ўзбек падидаи маъмул дар системаи морфемаи забони ўзбекӣ шудааст. Аз ин рӯ, агар сохтори калимаҳо дар забони ўзбекӣ шабеҳ бо тартиби "морфемаи асосӣ + морфемаи аффиксӣ" дошта бошад, ҳоло онҳо қолаби шакли "префикс + морфемаи асли" // "аффикс + морфемаи асли" доранд. Таркиби морфемаҳои ўзбекӣ дар қолаби "аффикс // префикси морфема + морфемаи решагӣ" дар натиҷаи таъсири мусбати забони тоҷикӣ ба сохтори морфемаи ўзбекӣ ба вучуд омадааст. Ғайр аз ин, ҳолатҳои бешумори таъсири

мусбати забони тоҷикӣ дар бойгардонӣ ва васеъшавии системаи морфемаҳои забони ўзбекӣ мебошанд.

Воҳидҳои луғавии тоҷикӣ дар бунёди морфемаҳои забони ўзбекӣ ҳамчун морфемаҳои аслии нақши фаъолдоранд. Таъсири самарабахши забони тоҷикӣ махсусан дар системаи морфемаҳои аффиксии забони ўзбекӣ аён аст. Истифодаи фаъоли морфемаҳои аффиксии хусусияти суффиксӣ аз забони тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ далели равшан аст *-бон, -кор, -боз, -паз, -хор, -доз, -соз, -хон, шунос, -дор, -фурӯш* ва ғайра мебошад. Муҳимтар аз ҳама, баъзе калимаҳои, ки дар забони тоҷикӣ ҳамчун як воҳиди луғавии мустақил истифода мешаванд, дар забони ўзбекӣ ҳазм шуда, ҳамчун морфемаи аффиксӣ низ хизмат мекунанд. Масалан, калимаҳои бо ёрии *-хон* *газетхон, китобхон*; бо ёрии *-вачча* *амакивачча, холавачча*; бо ёрии *-хона* *ишхона, емхона, омборхона*; бо ёрии *-фуруш* *чопонфуруш, ўтинфуруш сохташуда* ва ғайраҳо ба ин мисол шуда метавонанд. Илова бар ин, морфемаҳои аффиксие, ки аз забони тоҷикӣ даромадаанд, дар якҷоягӣ бо баъзе аффиксҳои забони ўзбекӣ дар ташаккули морфемаҳои нави аффиксии дорои сохти мураккаб фаъолна иштирок намуда, дар бойгардонии системаи морфемаҳои аффиксии забони ўзбекӣ нақши муҳим бозиданд. Масалан, бо истифодаи аффиксҳо ба монанди тоҷикӣ-форсӣ *-гар, -гарлик (тайёргарлик, сипоҳигарлик)*; бо истифодаи *-гарчилик (одамгарчилик, аҳмоқгарчилик, тайёргарчилик)*; бо истифодаи аффикси *-дор, -дорлик, -дорчилик (димоғдорлик, меҳмондорчилик, дўкандорчилик)*; бо истифодаи аффикси *-воз, -возлик (диққатвозлик, майнавозлик, масхаравозлик)*; бо истифодаи аффикси *-соз, -созлик (машинасозлик, вагонсозлик)*; бо истифодаи аффикси *-хон, -хонлик (бедилхонлик, шеърхонлик, газетхонлик)*; бо истифодаи аффикси *-ғўй, -ғўйлик (латифағўйлик)* ва ғ. аффиксҳои муштарак сохта мешаванд.

2.4. Пайвасти забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳи калимасозӣ

Калимасозӣ инчунин яке аз соҳаҳои мустақили забоншиносии байни морфемаҳо ва лексикология мебошад. Калимасозӣ ҳамчун яке аз омилҳои дохилии рушди забон ба назар мерасад. Ин соҳа раванди вожаи нав сохтанро меомӯзад. Калимасозӣ баъдтар ҳамчун як соҳаи алоҳидаи мустақили забоншиносӣ ҷудо карда шуд. Масъалаҳои марбут ба ин соҳа асосан дар морфология ҳал карда мешаванд. Дар боби ба омӯзиши категорияҳои луғавӣ-грамматикӣ аз қабилӣ исм, сифат, феъл, зарф бахшида шуда, инчунин мавзӯи калимасозӣ – сохти исмҳо, сохти сифатҳо, сохти феълҳо, сохти зарфҳо низ ҷой дошт. Морфемика инчунин дар як бахши морфология бо номи 'Сохти калима' омӯхташудааст.

Соҳаи мустақили байни морфемаҳо ва лексикология будани калимасозӣ, шарҳи мухтасар талаб мекунад. Дар ин ҷо ҷанбаҳои ҳам ба морфема ва ҳам ба лексикология дахлдори калимасозӣ, ба назар гирифта мешавад.

Ҷанбаи ба морфемаҳо дахлдори калимасозӣ дар он аст, ки морфемаҳо ва намудҳои онҳо низ дар раванди калимасозӣ иштирок мекунанд. Аз ин рӯ, дар калимасозӣ морфемаҳо (ҳам морфемаҳои решагӣ ва ҳам морфемаҳои ёридиҳанда) бо арзиши хоси забонӣ омӯхта мешаванд. Дар калимасозӣ қисмҳои функционалии нутқ (морфема) ҳамчун воситаи ташаккули калимаҳои нав ҳисобида мешаванд. Дар боби қаблӣ ин дастур (китобе, ки дар дасти шумоҳаст) барои тавсифи морфемаҳои таркиби калима ба калимаи *ҳамсинф* ва ба таркиби он ишора шуда буд. Дар он *синф* калима ҳамчун морфемаи асосӣ ва қисми *ҳам-* ҳамчун морфемаи аффиксӣ таҳлил карда шуда буданд. Намунаҳои калимаҳои монанди *ҳамсинф* ба раванди ташаккули калимасозӣ низ дахл доранд. Аз нигоҳи калимасозӣ, қисми *синфи* ин калимаро созаи асосӣ ва қисми *ҳам-*ро в созаи ёрирасон меноманд. Ҷанбаҳои ба морфемика дахлдори калимасозӣ аз ҳамин хусусият иборатанд.

Ҷанбаҳои ба лексикология алоқаманди калимасозӣ низ хусусиятҳои ба худ хос доранд. Маълум аст, ки

лексикология таркиби луғавии забон, сохтори луғатро меомӯзад. Вақте ки мо лексика ё таркиби луғавӣ меғӯем, маҷмӯи калимаҳои забони мушаххасро дар назар дорем. Ҳар як калимаи нав аввал ба таркиби луғавӣ ҳамчун воҳиди луғавии нав илова шуда, онро васеъ менамояд. Бо сабаби калимасозӣ ва ҷараёни он, дар забон калимаҳои нав пайдо мешаванд. Пайдоиши калимаҳои нав марбут ба калимасозӣ ба қоидаҳои дохилии забон асос меёбад.

Ҳар сатҳи забон воҳидҳои худро дорад. Доштани ҷунин воҳидҳо ба калимасозӣ низ дахл дорад. Воҳиди асосии калимасозӣ унсурҳои мебошанд, ки калимаи нав (дериват)ро ташкил медиҳанд. Ин унсурҳо ба ду қисм: асоси созанда ва асоси ёридиҳанда ҷудо мешаванд: аз муносибати мантиқӣ-лингвистии асоси созанда ва асоси ёридиҳанда калимаи нав, воҳиди нави луғавӣ ба вуҷуд меояд. Нисбати истилоҳоти асоси созанда асоси мотивкунанда ва ба асоси ёридиҳанда воситаи мотивкунанда низ истифода мешавад. Нисбати калимаи нав, ки маҳсули раванди калимасозӣ мебошад, истилоҳҳои сохта, воҳиди мотившуда, дериват истифода мешаванд. Калимасозиро дар баъзе манбаҳои илмӣ дериватология низ меноманд.

Дар сатҳи калимасозӣ ба ғайр аз мафҳумҳои асоси созанда (асоси мотивкунанда) ва асоси ёридиҳанда (воситаи мотивкунанда) усулҳои калимасозӣ низ омӯхта мешаванд. Аз ин маҷмӯи ин мафҳумҳо системаи калимасозии забон ташаккул меёбад.

Ҳам дар забони ўзбекӣ ва ҳам забони тоҷикӣ калимаҳои нав бо истифода аз ду усули асосии калимасозӣ сохта мешаванд. Онҳоро усулҳои аффиксалий (морфологӣ) ва ғайри аффиксӣ (синтаксисӣ, таркибӣ) меноманд. Ин ду усул дар системаи калимасозӣ аз ҳама фаъол мебошанд ва ба ҷабҳаи синхронии калимасозӣ мансубанд.

Тавре ки дар сатҳҳои дигари забон мушоҳида мешавад, илова бар монандӣ дар системаи калимасозии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ, фарқиятҳои низ мавҷуданд, ки хусусиятҳои ҳар як забони муқоисашавандаро зиёд мекунанд. Аз ҷумла, дар забони тоҷикӣ, дар муқоиса бо забони ўзбекӣ, дар усули аффиксалий (морфологӣ) шаклҳои

префиксӣ ва инфиксии калимасозӣ мавҷуданд. Дар забони ўзбекӣ танҳо шакли суффиксии усули аффиксалии калимасозӣ истифода мешавад. Дар усули префиксӣ, ки хоси забони тоҷикӣ аст калимаи нав (дериват) дар шакли воситаи созанда + асоси созанда сохта мешавад.

Префикс дар мавқеи воситаи созанда истифода мешавад: *ҳамроҳ, ҳамсоя, ҳамчинс, ҳамхона; ҳамнишин, ҳамнишаст; бамаъни, бофаҳм, босавод; беоб, безабон; ношод, ношинос, даргузар; баровардан, баркашидан; даромадан, даррасидан; боздоштан, бозхостан; вохўрдан, нонамудан, фууромадан* ва ғ. Дар асоси мисолҳои овардашуда дар бораи тавассути префиксҳо сохтани исм (*ҳам-*) сифат (*бо-, бе-, но-, дар-*) ва феъл (*бар-, дар-, боз-, но-, фур-*) тасаввурот пайдо кардан мумкин аст.

Калимаҳои *сарулибос (сар-у-либос), сарутан (сар-у-тан), обуранг (об-у-ранг)* хоси исм; (*ҷон-о-ҷон*), *дуродур (дур-о-дур), пурпечутоб (пурпеч-у-тоб)* хоси сифат; *саросар (сар-о-сар), саропой (сар-о-пой), сар ба сар (сар-ба-сар)* хоси зарфи забони тоҷикӣ мебошанд тавассути инфиксҳои *-у-, -о-, -у-, -ба-* сохта шудаанд.

Забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳи калимасозӣ низ хусусиятҳои хосӣ доранд. Муошират дар ин соҳа дар рушди забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ низ муҳим аст. Алоқаи хоси сатҳи калимасозии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ пас аз робитаи хоси онҳо ба сатҳи луғавӣ ҳамчун манбаи инкишофи ин забонҳо дар ҷои дуюм аст. Дар зери таъсири забони ўзбекӣ дар системаи калимасозии забони тоҷикӣ ва дар зери таъсири забони тоҷикӣ дар системаи калимасозии забони ўзбекӣ дигаргуниҳои мусбат ба амал омаданд. Баъзе аффиксҳои калимасозӣ (суффиксҳо) аз забони ўзбекӣ ба забони тоҷикӣ бинобар алоқаи хос дар сатҳи калимасозӣ қабул шудаанд. Ба тӯфайли аффиксҳои аз забони ўзбекӣ қабулшуда дар забони тоҷикӣ намунаҳои ўзбекии калимасозӣ ба вуҷуд омадаанд. Масалан, дар натиҷаи аз забони ўзбекӣ ба даст омадани аффиксҳои *калимасозӣ -чӣ, -лок, -чак* дар забони тоҷикии калимаи дар қолаби (намуна, модел) навъи асос + чи, асос + лок, асос + чак сохта шудаанд: *амадчи//солчи, анбарчи//омборчи,*

андовачи//андавачи, чойхоначи, дуторчи, дуруғчи; санглоқ//тошлоқ, пўстлоқ; келинчак, бузичак ва ғ.

Аффикси (суффикс) *-ча*, ки дар забони ўзбекӣ маънои исмҳои камкунанда ва навозиширо ташкил медиҳад, дар забони тоҷикӣ характери аффикси калимасозиро касб кардааст. Профессор Ш.Рустамов низ қайд мекунад, ки ин аффикс (*-ча*) аз морфемаи шаклсоз ба морфемаи калимасоз табдил ёфтааст. Эътироф шудааст, ки инчунин бо аффикси *-ча*, ба забони тоҷикӣ як қатор вожаҳо аз кабили *олуча, морча, хиссача, тахча, остинча, думча, бугча алоча* ва *сурхча* сохта шудаанд.

Забони ўзбекӣ низ аз таъсири мусбати забони тоҷикӣ дар соҳаи калимасозӣ баҳра бурдааст. Дар зери таъсири забони тоҷикӣ дар системаи калимасозии ўзбекӣ тағйироти ғайриҷашмдошт ба вуҷуд омад, ки дар таҳти таъсири омилҳои беруна воқеаи бузурги инкишофи забони ўзбекӣ мебошад. Дар натиҷаи ин таъсир дар забони ўзбекӣ усули пешоянди сохтани калимаҳои аффикси низ пайдо шудааст. Ҳарчанд пешояндҳои мансуб ба забони тоҷикӣ-форсӣ ба забони ўзбекӣ дар таркиби иқтибосҳои луғавӣ гузаштаанд (онҳо ба таври мустақил ба таври алоҳида ба даст наомадаанд), баъдтар дар асоси қонуни қиёс калимаҳои хоси забони ўзбекиро сохтаанд *бе-кор, но-ором* ва ғ.

Профессор Ҷ.Мухторов дар бораи аффиксҳои аз забони тоҷикӣ гирифташуда ва қорбурди онҳо чунин ибрози назар мекунад: «Аффиксҳои забони ўзбекӣ қисми асосии аффиксҳои калимасозиро ташкил медиҳанд. Дар баробари ин дар забони ўзбекӣ аффиксҳои аз забонҳои дигар гирифташуда низ истифода мешаванд. Масалан, аз забонҳои тоҷикӣ аффиксҳои монанди *-дон, -дор, ба-, но-, -кор, -зор* қабул шудаанд. Ин аффиксҳои шаклдихандаи аввал ба таркиби калимаҳои аз забони тоҷикӣ қабулшуда дохил шуда, баъдтар ҳамчун воситаи калимасозӣ ба калимаҳои ўзбекӣ ҳамроҳ шуда, вазифаи сохтани калимаҳои навро иҷро мекунанд. Масалан, *намақдон, хокистар, вазнин, пахта, трамп, номуносиб* ва ғайра. Истифодаи аффикси калимасозии тоҷикӣ дар шакли суффикс дар системаи калимасозии ўзбек аҳамияти махсус ва муҳим дорад. Фаъолияти аффиксҳои калимасозии тоҷикӣ дар шакли

суффикс дар соҳаи калимасозии забони ўзбекӣ аз аффиксҳои калимасозии шакли суффикси, ки ба ҳуди забони ўзбекӣ тааллуқдошта кам нест.

Аффиксҳои калимасоз, ки аз забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд дар ҷараёни калимасозии забони ўзбекӣ фаъолона иштирок мекунанд, ба ду гуруҳ тақсим мешаванд: 1) аффиксҳои калимасозии навъи пешоянд; 2) аффиксҳои калимасозии навъи пасоянд.

Аффикси префикс ва префиксоиди калимасоз иборатанд аз: *be-* (*bebosh, beiz, beto'xtov, beo'xshov* ва ғ.); *no-* (*nokerak, notekis, notanish, notinch, noo'rin* ва ғ.). (ба гуфтаи профессор Э.Бегматов, забони узбеки зиёда аз чорсад калимаро бо префикси *но-* дарбар мегирад); *ser-* (*sersuv, serbutoq, serbola, seryog', serquyosh* ва ғ.); *nim-* (*nimrang, nimqora, nimko'k* ва ғ.); *kam-* (*kamyog'in, kamgap, kamunum* ва ғ.); *ham-* префиксоиди (*hamtavoq, hamyurt, hamgap, hamqishloq, hamkurs* ва ғ.); *xush-* (*xushovoz, xushfe'l, xushbichim, xushyoqmas, xushxulq* ва ғ.). (Тибқи навиштаҳои профессор Э.Бегматов шумораи вожаҳои, ки пешоянди «хуш» дар забони ўзбекӣ дорад аз сад панҷоҳ зиёд аст).

Суффикс ва суффиксоидҳои калимасоз чунинанд: *-zor* (*o'tzor, tutzor, ko'kalamzor, to'qayzor* ва ғ.); *-don* (*bilimdon, qalamdon, suvdon, kuldon, tuzdon* ва ғ.); *-dor* (*unumdor, chiqimdor, yarador, bo'ydor, etdor* ва ғ.); *-vor* (*ulug'vor, inivor* ва ғ.); *-soz* (*uysoz, yo'lsoz, kemasoz, aravasozi, ko'priksoz* ва ғ.); *-kor* (*o'ymakor, tariqkor, bug'doykor* ва ғ.); *-do'z* (*etikdo'z, yo'rmado'z, do'ppido'z* ва ғ.); *-kash* (*tuyakash, belkash, chizmakash* ва ғ.); *-bop* (*kiyimbop, ko'ylakbop, ishbop* ва ғ.); *-xo'r* (*emxo'r, salqitxo'r, tekinoxor* ва ғ.); *-paz* (*baliqpaz, dimlamapaz* ва ғ.); *-simon* (*yulduzsimon, oysimon, qalqonsimon, o'tsimon* ва ғ.); *-shunos//shinos* (*tilshunos, o'lkashunos, yershunos* ва ғ.); *-ona* (*botirona, turkona, sharqona* ва ғ.); *-bon//von* (*tuyabon, qo'ybon, yetimbon* ва ғ.); *-parvar* (*bolaparvar, tinchlikparvar, yurtparvar* ва ғ.); *-furus* (*olmafurus, o'rikfurus, tovuqfurus, o'rdakfurus, ko'katfurus, qaymoqfurus* ва ғ.); *-noma* (*so'roqnoma, buyruqnoma, tilaknoma, ishonchnoma* ва ғ.); *-xona* (*o'tinxona, suvxona, quyonxona, qo'yxona, qo'riqxonona* ва ғ.); -

vachcha//bachcha (*boyvachcha, o'g'rivachcha, itvachcha, qulbachcha* ва ғ.).

Профессор Ё.Тоҷиев дар рисолаи докториаш бо номи «Синоними аффиксали дар забони узбакӣ» (Тошкент, 1991) ва дар асарҳои алоҳидаи ба ин мавзӯ навистааш аффикс ва аффиксоидҳои вожасози аз забони тоҷикӣ гирифташуда бо ҳам муқоиса карда шудаанд ва бо аффиксҳои узбеки.дар бораи синонимҳо маълумоти пурарзиш медиҳад. Масалан, пасвандҳои тоҷикии *-кор, -каш, -шинос, -фуруш, -соз, -паз, -дуз* бо аффикси узбакии *-чи* як маъно доранд: *raxtakor-raxtachi, xizmatkor-xizmatchi; gazetafurush-gazetachi; tilshunos-tilchi; soatsoz-soatchi* ва ғ.

Дар забони тоҷикӣ аффикси *-ак*, ки ба маънои кам кардан, навозиш шаклҳои вожасозиро ташкил медиҳад, дар забони ўзбекӣ ба аффикси калимасоз табдил ёфта, ба таркиби ҳосила дохил шудааст: *ichak (ich-ak//oq), ipak (ip-ak//oq), yo'lak (yo'l-ak)*. Аз нуктаи назари забони муосири ўзбекӣ (яъне аз нигоҳи синхронӣ) таркиби калимаҳои *ipak, ichak, yo'lak* аз чихати морфема ва калимасозӣ таҳлил карда нашудааст. Морфемаҳо ва қисмҳои калимасози марбут ба таркиби ин калимаҳо дар зерӣ таъсири ба истилоҳ қонуни соддагардонии забон хусусияти вожаҳои решаиро касб кардаанд.

Аксарияти аффиксҳои аз забони тоҷикӣ гирифташуда исмсоз мебошанд. Баъзеи онҳо дар сохтани сифатҳо (монанди *сер-, бе-, ба-, но-*) ва зарф (*-она* аффикс) низ иштирок доранд.

Дар ҷараёни вожасозии забони ўзбекӣ вожаҳои тоҷикӣ-форсӣ фаъолона иштирок мекунад. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ ҳамчун ҷузъи таркиби калимаи нав дар мавқеи асосӣ (асоси анgezанда) иштирок мекунанд. Дар ин раванд калимаҳои марбут ба гурӯҳи феъл сохта мешаванд. Аффикс ё феълҳои ёридиҳанда ба забони ўзбекӣ дар таркиби калимаи нав дар шакли воситаи шаклсоз иштирок мекунанд: *donlamoq (don-la), lablangan (lab-lan) unli, qadrdonlashmoq (qadrdon-lash); bas bo'lmoq, paydo qilmoq, tor-mor etmoq, vayron bo'lmoq, nobud qilmoq, pushaymon bo'lmoq, farmon bermog* ва ғ.

Иқтибосҳои тоҷикӣ-форсӣ дар амалияи усули ғайриаффиксивии калимасозӣ макоми сазовор дорад. Бо усули ғайриаффиксӣ калимаҳои мураккаб ва ҷуфтшуда сохта мешаванд. Дар чунин ҳамаҷонибаҳо воҳидҳои луғавии иқтибосии забони тоҷикӣ дар тавсифи калимаҳои таркибӣ ё ҷуфти ҳамчун яке аз воситаҳои ташаккул (ангезиш) иштирок мекунанд: *yer-zamin, tuz-namak, hiyla-nayrang, tilka-pora, es-hush, cho'p-xas, yor-birodar, yor-do'st, labi-lunji* ва ғ.

Дар бораи вожаҳои мураккабе, ки бо иштироки андӯхтаҳои луғавии тоҷикӣ-форсӣ сохта шудаанд, дар забони ўзбекӣ чунин вожаҳо хеле зиёданд.

2.5. Алоқаи грамматикӣ забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ

Ҳодисаҳои мисли сохти грамматикӣ ва сохти лексикӣ он дар амалияи забон нақши муҳим доранд. Зеро ҳаракати луғат тавассути сохти грамматикӣ сурат мегирад. Воҳидҳои лексикӣ зери таъсири грамматика ва қоидаҳои он дар раванди муошират иштирок карда, афкорро дар ҳукм амалӣ мекунанд. Ба ибораи Луи Блюмфилд, яке аз асосгузори мактаби забоншиносии глосематикӣ Копенгаген, агар лексика қисми забон бошад, сохтори грамматикӣ (морфология ва синтаксис) ҷони он аст. Зеро лексика ва воҳидҳои луғавии он танҳо ба воситаи сохти грамматикӣ ба иродаи нутқ (раванди муошират) мегузаранд. Зеро лексика ва воҳидҳои луғавии он танҳо ба воситаи сохти грамматикӣ ба иродаи нутқ (раванди муошират) мегузаранд.

Истилоҳи сохтори грамматикӣ забон ба як системаи мураккаби забонӣ (система) ишора мекунад, ки морфология ва синтаксисро дар бар мегирад. Сохтори грамматикӣ ё грамматика яке аз шохаҳои калонтарини забоншиносӣ.

Забонҳо аз рӯи сохтори грамматикӣ худ фарқ мекунанд. Чунин тафовут, агарчи қисман бошад ҳам, дар муносибатҳои забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ ба назар мерасад. Дар ҳоле ки ўзбекӣ ба гурӯҳи забонҳои агглютинативӣ дохил мешавад, тоҷикӣ ба гурӯҳи забонҳои флективӣ дохил мешавад. Аммо, дар ҳоле ки забони ўзбекӣ ба суффикс ва гурӯҳи синтетикӣ забонҳои агглютинативӣ тааллуқ дорад, тоҷикӣ ба префикс, инфикс ва гурӯҳҳои таҳлилии забонҳо тааллуқ дорад. Дар фарқи байни ўзбекӣ ва тоҷикӣ, таъсири

ин гуна забонҳо ба сохтори забонҳои агглютинативӣ, албатта, заиф аст. Зеро хусусиятҳои забони суффиксдор дар сохтори грамматикии забони тоҷикӣ низ мавҷуд аст (гарчанде онро омили пешкадам ҳисоб намекунам). Инчунин, хусусиятҳои хоси навъи префикси сохти агглютинативӣ дар забони ўзбекӣ аз таъсири забони тоҷикӣ пайдо шудан гирифтанд (инҳо дар фасли морфемаҳо ва калимасозӣ ба таври мухтасар шарҳ дода шудаанд).

Тафовут байни забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ ба хусусиятҳои насабии онҳо вобаста аст: дар ҳоле ки ўзбекӣ ба оилаи забонҳои олтойӣ тааллуқ дорад, тоҷикӣ ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупой тааллуқ дорад. Сарфи назар аз чунин тафовутҳои насли, таъсири муштаракӣ забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ ва оқибатҳои он дар сохтори грамматикии ин забонҳо низ намоён аст.

Гап дар он аст, ки таъсири забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ ба сохтори грамматикиро наметавон ҳамчун таъсири луғавии онҳо фаъол ҳисобид. Чун тағирот дар сохтори грамматикии забон маҳсули давраҳои хеле дароз аст. Зеро, сохтори грамматикӣ ба навъи пӯшидаи тамоми системаи забон ва лексика ба навъи кушоди он тааллуқ дорад. Навъи кушодаи системаи забон табиатан чандир аст ва ҳама гуна тағирот дар он зуд ва пайдарпай сурат мегирад, дар ҳоле ки тағироти хоси типи пӯшидаи системаи забон, баръакс, хеле оҳиста ба амал меояд.

2.5.1. Робитаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳи морфологӣ

Забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ, тавре ки дар боло қайд кардем, аз ҷиҳати типологӣ аз ҳам фарқ мекунам. Ба сохтори грамматикии забони ўзбекӣ хусусиятҳои бештар синтетикӣ забонҳои агглютинативӣ аст. Ғайр аз он, агар забони ўзбекӣ бо пасванд (суффикс) баррасӣ карда шавад, забони тоҷикӣ ба пешвандҳо (префикс) ба гурӯҳи забонҳо дохил мешавад. Забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ бо амалияи категорияҳои расмии грамматикӣ калимаҳои ёрирасон низ фарқ мекунам. Мисол, дар забони ўзбекӣ муносибатҳои грамматикӣ байни калимаҳо тавассути пасвандҳо ифода

хоҳад шуд, яъне забони ўзбекӣ пасванд ёрирасон аст. Дар забони тоҷикӣ чунин нест: муносибатҳои грамматикии байни калимаҳо бо пешояндҳо ифода ёфтааст, яъне пеш аз он оварда шудааст, ба гурӯҳи забонҳои пешоянд ёрирасон мансуб аст.

Мавҷуд будан ё набудани категорияҳои муайяни грамматикӣ дар ин ду забон хеле фарқ доранд. Дар забони ўзбекӣ падеж (парванда) категорияи мустақили грамматикӣ бошад, ин категория системаи шаклҳои нишондодҳои грамматикии худ дорад. Аз ин рӯ, забони тоҷикӣ категорияи падеж (парванда) надорад, инчунин нишондиҳандаи грамматикии расмии ин категория ҳамон, ташкил карда нашудааст. Он дар забон бо воситаи пешояндҳо ифода ёфтааст, муносибатҳои грамматикӣ ба пешвандҳо гузошта мешаванд: *ба пеш- олдинга, дар хона-ӯйда, ба мактаб- мактабга, аз китоб-китобдан* ва бошқалар. Чунин ба назар мерасад, ки дар забони ўзбекӣ тавассути замони оянда муносибати грамматикӣ дар забони тоҷикӣ ба, дар забони ўзбекӣ грамматика, ки бо пайвастании ҷои замон дар забон ифода ёфтааст. Муносибат ба забони тоҷикӣ ва забони ўзбекӣ танг аст. Муносибати грамматикӣ дар забони тоҷикӣ ифодаёфта камтар аст, бо истифода аз пешояндҳо ифода ёфтааст. Дар забони ўзбекӣ грамматика, ки бо феъли қаратқич истифода мешавад. Дар забони тоҷикӣ муносибати грамматикӣ дар шакли изофа (*менинг китобим – китоб-и ман, дугонаминг мактуби- мактуби-и дугонаи ман*) рух медиҳанд. Дар забони ўзбекӣ муносибати грамматикӣ, ки тавассути сурати изофӣ ба амал меояд, дар забони тоҷикӣ бо ёвари *ро* ифода карда мешавад.

Набудани категорияи падеж (парванда) дар забони тоҷикӣ, ки муносибатҳои грамматикиро татбиқ мекунад, аз ҷониби забоншиносон ба монанди А.Семенов, Р.А.Семёнова, В.С.Расторгуева низ эътироф карда шудааст.

Дар сохтори грамматикии забонҳои ўзбек ва тоҷик баъзе аз умумият тарафҳо ҳам ҳастанд. Дар сохтори грамматикии ҳардуи ин забон *эҳтимол, даркор, зарур, афтидан, ахир // охир, илоҳи, кошкӣ, қани, балки ва амсоли он* мебошад. *Танҳо, магар, мабодо, фақат, ҳатто, ҳам,*

гӯё, гӯёки; -чӯ, -ми калимаҳо ва морфемаҳои ёрирасон ба монанди ҳамон арзиши забониро касб мекунад. Академик Б.Н.Ниёзмӯхамедов таъкид кардааст, ки навъи шаклҳои тақрори дар забони тоҷикӣ монанди *заб-зард, суп- сурх, сип- сиёҳ, сап – сафед, кап- кабуд, тип – торик, каппа- калон* ҳамчун дар таъсири калимаҳои *сап-сарик, қип-қизил, қоп-қора, кап-катта, қоп-қоронғи, куппа-кундузи* ва ғ. забони ўзбекӣ пайдо шудааст. Ғайр аз ин ҳиссаҷаи нутқ - *мӯ* ба забони тоҷикӣ аслан аз забони ўзбекӣ гирифта шудааст: *Гӯедчӯ, ҳамин тавр немӯ?*

Академик Б.Н.Ниёзмӯхамедов боз таълиф намудааст, ки забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ сохторҳои грамматикӣ гуногун доранд, пайваскунандаҳо *ё, ёки, лекин // локин, аммо, -кӯ, чунки* ба маъно ва вазифаи умумӣ истифода мешаванд, ки пайдоиши онҳо арабӣ ё форсӣ аст.

Инчунин дар системаи нидоҳои забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ монандӣ вуҷуд дорад: *эх, э-ҳе, оҳ, уҳ, вой, вой-дод, беҳ-беҳ, чух-чух* ва ғ.

Дар сохтори морфологӣ забони ўзбекӣ баъзе хусусиятҳои сохти морфологӣ забони тоҷикиро эҳсос кардан душвор нест. Дар забони ўзбекӣ шаклҳои навозиш ва эҳтиром ба номҳо ташаккул меёбанд, аффиксоидҳо ба монанди *хон, ҷон* аз забони тоҷикӣ гирифта шудаанд: *ойичон, акаҷон, дугонаҷон, атаҷон, онахон, Азизахон, Жӯрахон, Ҷабибахон* ва ғайра.

Дар системаи калимаҳои тақрори забони ўзбекӣ таъсири забони тоҷикӣ низ аҳамияти калон дорад. Дар забони ўзбекӣ калимаҳои тақроршаванда монанди *уйма-уй, кӯчама-куча, эшикма-эшик, бошма-бош, шаҳарма-шаҳар* дар шакл ва қолаби калимаҳои тақрори тоҷикӣ пайдо шудааст: аффикси *-ма-* ки дар калимаҳои ўзбекӣ истифода мешавад ин шакли *ба-*и калимаҳои тақрори забони тоҷикӣ мебошад.

Дар навбати худ, дар сохтори морфологӣ забони тоҷикӣ, баъзе ҷанбаҳои сохтори морфологӣ забони ўзбекӣ ба ҷашм меафтанд. Дар забони тоҷикӣ ҳам барои ташаккули шаклҳо коҳиш ва дилгиршавии номҳо аффикси *ча-* истифода мешавад (*дегча, суфача, писарча, духтарча*) Ин аффикс ба забони тоҷикӣ аз забони ўзбекӣ иқтибос

шудааст. Дар забони тоҷикӣ аз сабаби таъсири забони ўзбекӣ, номҳо ҳамоҳанганд, шаклҳои зебой, ёрирасони номҳо ба вучуд омадаанд. Мисол, *зимистонанда* – *qishda*, *баҳоранда* – *bahorda*, *мактабанда* – *maktabda*, *бозоранда* – *bozorda*, *хонаба//хонава* – *uyga*, *манба* – *menga*; *модарамкати // қати* – *onam bilan*, *бародарамкати //қати* – *akam bilan* ва ғайра.

Таъсири забони ўзбекӣ ба системаи морфологии забони тоҷикӣ дар баъзе шаклҳои феълӣ, ки баъдтар дар забони тоҷикӣ пайдо шудаанд. Масалан: дар ҳиҷои ёридиҳандаи феъли истодан дида мешавад. Табдил додани феъл ба калимаи ёрирасон (феъли ёвар) дар забони ўзбекӣ *тур//иш*, *тур//моқ* дар қолаби феъли шудан дар шакли феъл рух додааст: *дида истода будам* – *ko'rib turgan edim*, *кор карда истода будам* - *ishlab turgan edim* ва ғайраҳо мебошанд.

2.5.2. Робитаи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сатҳи синтаксисӣ

Умумиятҳо ва фарқиятҳои забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ низ дар сатҳи синтаксисии ин забонҳо мавҷуданд.

Умумият дар сатҳи синтаксисии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки мисли падидаҳои лингвистӣ дар системаи синтаксисии забони ўзбекӣ, чунин падидаҳои забонӣ ба системаи синтаксисии забони тоҷикӣ хосанд. Аз ҷумла, ду намуди алоқаи синтаксисӣ дар тавсифи баробар ва тобеъ, аз қабилӣ тартиби калимаҳо, ибораҳо, ҷумлаҳои содда ва мураккаб, матн системаи синтаксисии ҳам ўзбекӣ ва ҳам тоҷикиро ташкил медиҳанд. Ғайр аз ин, дар таркиби синтаксисии ҳар ду забон қисмҳои нутқ ва намудҳои онҳо, ҳама падидаҳои синтаксисии бо қисмҳои нутқ алоқаманд мавҷуданд. Дар тафсири илмӣ-назариявии чунин падидаҳои марбут ба синтаксис низ тафовути ҷиддӣ вучуд надорад.

Тафовути асосии сохтори синтаксисии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар нақшаи ифодаи падидаҳои синтаксисӣ инъикос ёфтааст: қолабҳои пайдоиши сохти синтаксисӣ дар забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ яксон нестанд.

Дар сохтори синтаксисии забони ўзбекӣ, тамомияти синтаксисии системаи онҳо мувофиқи шакли муқаррарии хоси сохтори синтаксисии забонҳои туркӣ ташаккул ёфтааст: ин намуди маъмулӣ ба маънои васеъ характери муайянкунанда + муайяншаванда дорад. Дар асоси ин қолаби умумӣ, интегратсияҳои коммуникативӣ ва ғайрикоммуникатсионӣ ташаккул меёбанд, ки қисматҳои онҳо ба муоширати вобаста асос ёфтаанд. Масалан дар таркиби ҷумла пуркунанда ва ҳол аз хабар пеш омадан (пуркунанда + хабар, ҳол+хабар), муайянкунанда бо ифодаи исм пеш омадан (муайянкунанда + мубтадо //муайяншаванда, муайянкунанда + хабар//муайяншаванда). Мувофиқи ақидаҳои синтаксисӣ, ки солҳои охир ҳукмфармо буданд, дорой, гарчанде ки як қисми мутлақи нутқ ҳисобида шавад ҳам, ба буриш тобеъ аст ва ҳамчун як қисми нутқ, ки онро васеъ мекунад, тафсир карда мешавад. Мутаносибан, дар забони ўзбекӣ муносибати мубтадо ва хабар бо муайянкунанда ва муайяншаванда тартиб дорад. Дар дидгоҳҳои суннати табиати падидаҳои синтаксисӣ ба назар гирифта мешавад, ки он асоси грамматикӣ ҷумла мубтало ва хабар ва ҳисса бо тартиби муайянкунанда-муайяншаванда ташаккул ёфтааст (*Парранда месарояд. Бародари ман донишҷӯ аст*) ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ, шаклҳои ташаккули баъзе воҳидҳои табиати ғайрикоммуникатси синтаксис аз ўзбекҳо фарқ мекунанд. Ҳамаи онҳо, ба монанди забони ўзбекӣ, маънои васеъ муайянкунанда ва муайяншаванда дар шаблон рух намедиҳад. Аз ҷумла, пайвастиҳои тавсифӣ мувофиқи қолаби тартиби муайянкунанда-муайяншаванда сохта мешаванд. Масалан, ҳуҷра хонаи нав, мактаби ибтидоӣ мактаби ибтидоӣ, муҳити бароҳат хонаи бароҳат ва ғ. Ин тартиб инчунин дар шакли тези ибораи муайян ҳукмфармоист: *китоб бародарам - ukamning kitobi, сӯҳбат устод - ustozlarning suhbat* ва ғайра.

Забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ аз ҷиҳати ҷумлаҳои содда ва сохти асоси грамматикӣ худ фарқе надоранд. Ҳолати инверсия, ки бо талаби нутқ ишора шудааст, дар сохтани ҷумлаҳои соддаи ин ду забон тақрибан яксон аст.

Дар забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ, он пас аз буриш дар системаи маъмулии ҳукмҳои содда меояд. Дар ҳолати инверсия, ин режим намуди буриш + дорад. Баҳор омад, баҳори гул. Муносибатҳои синтаксисии байни қисмҳои функционалии ҷумлаҳои содда ва мураккаб бо шаклҳои гуногуни морфологӣ калима ва калимаҳои ёрирасон ифода ёфтаанд, ки бо тобиши тобеъ ҳамроҳӣ мекунад. Аз ин ҷиҳат, дар сохтори синтаксисии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ умумият мавҷуд аст. Дар ўзбекӣ ва тоҷикӣ, қисмҳои муташаккили ҷумлаи содда, қисматҳои предикативии ҷумлаи мураккаб (паратактикӣ) бо пайвандакҳо баробар пайваст мешаванд.

Фарқи забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикиро дар масъалаи унсурҳои тобеи (тобеъи) қисматҳои (қисматҳои) ҷузъҳои соддаи нутқ ва ташаккули онҳо дидан мумкин аст. Онҳо инчунин тавассути шаклҳои таҳлилии калимаҳо ифода меёбанд. Ёридеҳандаҳо дар ифодаи унсурҳои функционалӣ, ба монанди иловагиҳо ва ҳолатҳо, бо истифода аз шаклҳои таҳлилии калимаҳо нақши муҳим доранд.

Дар забони тоҷикӣ унсурҳои функционалии сохтори ҷумлаи содда дар тавсифи иловагӣ ва ҳолат, дар муқоиса бо забони ўзбекӣ, бо шаклҳои таҳлилии пешванди калимаҳо ифода ёфтаанд: *Ба об омадам – Suvga (suv uchun) keldim. Аҳмад маҳдум ба ин ҷо барои дамгирӣ меомад (С.Айнӣ) – Ahmad mahdum bu yerga dam olish uchun kelardi. Аз Урганҷ то Тахиятош дар масофаи бештар аз ду сад километр роҳи оҳан кашада шудааст (А.Деҳотӣ) – Urganchdan Tahiyatoshgacha ikki yuz kilometrardan ko'proq temir yo'l qurildi (A.Dehoti).*

Дар забони ўзбекӣ муносибатҳои синтаксисии тавассути ёридеҳандагон ифодаёфта ба калимаҳои ёридеҳандаи (пешояндҳо, пешояндҳо) калимаҳои мустақил дар забони тоҷикӣ табдил ёфтанд *ақиб, боло, баъд, байн, берун, дарун, пеш, тараф, сӯй, тағ, гирд, назд, қариб, зер, миён, паҳлу, бар, рӯ, даст, сар, лаб боин ибораҳо ифода меёбанд. Мисолҳо: Роҳи оҳан аз болои кўпрук мегузарад – Temir yo'l ko'prik ustidan o'tadi. Дар пеши Ҷамила ягон кас набуд – Jamilaning oldida hech kim yo'q edi. Сўхбат асосан байни*

Қорӯ-ака ва мезбон мегузашт (Ф.Муҳаммадиев) – Suhbat asosan Qoriaka va mezbon o'rtasida bo'lib o'tdi (F.Muhammadiyev). Он ба тарафи Тахиятоши кўҳна омад (А.Деҳотӣ) – U eski Taxiyatosh tarafiga keldi (A.Dehoti) ва ғ.

Дар забони тоҷикӣ, гарчанде ки шумораи пешвандҳо (пешояндҳо) сершумор ва фаъол набошанд ҳам, калимаҳои ёрирасони хусусияти ёрирасон (пасоянд) низ мавҷуданд. Ба чунин кўмакчиҳо *-ро, кати // қати, барин, боз* ва ғайра дохил мешаванд. Онҳо қисмҳои иловагӣ ва ба ҳолат монанд аз ҷумлаҳои соддаро ташкил медиҳанд, ки муносибатҳои синтаксисии бо онҳо алоқамандро ифода мекунанд. Масалан: *Гулрӯ кўзаро гурифт – Gulru ko'zani oldi. Ман бародарам кати омадам – Men akam bilan keldim. Ман шумо барин шуданро мецоҳам – Men sizday bo'lishni istayman. Ман як ҳафта боз аз дарс маҳрум шудам – Men bir haftadan bo'yon darsdan mahrumman.*

Масалан, дар ҷумлаҳои овардашудаи аввали вазифаи пасванди ёридиханда *роро* дар забони ўзбекӣ парвандаи айбдоркунанда иҷро кардааст. Калимаи ёридихандае *кати*, ки дар ҷумлаи баъдӣ кор фармуда мешавад, ба калимаи ёридихандаи *билан* -и забони ўзбекӣ монанд аст. Дар забони узбеки *барин* ёридиханда, ки дар ҷумлаи сеюм омадааст, ба сифати суффикси шаклсози хисобшавандаи *-дай//дек* истифода мешавад. Вазифа ва маънои ёвари боз дар ҷумлаи охир ба вазифа ва маънои ёвари *буён* дар забони узбеки баробар аст.

Соҳти синтаксиси забонҳои узбеки ва тоҷики аз чихати тасниф ва соҳти пайвандакҳои бо ҷумлаҳои вобаста ва тобеъ фарқ намекунад. *Нам, аммо, лекин, гоҳо, гох-гох, хоҳ-хоҳ, на-на, уо-уо* bog'lovchilari yordamida o'zbek tilida ham, tojik tilida ham bog'langan (parataktik) qo'shma gaplar hosil bo'ladi. *Дар он наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт, на киштзор (С.Айнӣ) – Bu yaqin o'rtada na qishloq bor edi, na devor, na daraxt, na ekinzor. Дар ҳамин вақт асп аз дастам ҷудо шуд, лекин дастам сўзиш мекард (С.Айнӣ) – Shu vaqt ot qo'limdan chiqib ketdi, lekin qo'lim og'rirdi va b.*

Ин хусусиятро дар ташаккули пайвандак бо зарфҳо низ дидан мумкин аст. Дар забони ўзбекӣ ва ҳам дар тоҷикӣ

шумораи зиёди пайвандакҳо бо зарфҳо – *ки, зеро, зероки, то, то ин ки, агар, агар, агарчи* ва ғ.

Бояд гуфт, ки ин пайвандакҳо, ки дар ташаккули чузъҳои вобаста ва феълӣ фаъоланд, ба забони ўзбеки аз забони тоҷикӣ қабул шудаанд. Дар айни замон онҳо ҳамчун воситаи шаклӣ ва грамматикӣ сохти синтаксисии забони ўзбекӣ ба шумор мераванд. Бархе аз онҳо аслан ба забони арабӣ тааллуқ доштанд ва ба воситаи забони тоҷикӣ ба забони узбакӣ тобеъ шуданд.

Дар хулоса метавон гуфт, ки ба ҷуз аз маводи алоҳидаи ғуиш ё шева, таъсири забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар сохти синтаксисӣ нисбат ба таъсири онҳо дар сатҳҳои ғайр аз синтаксис хеле заифтар ва ғайрифавол аст.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абаев В.И. Язык и история //Теоретические проблемы советского языкознания. – М., 1968.
2. Абдуллаев Ф.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг ривожланиш йўллари //Ўзбек тили ва адабиёти. 1965, №3.
3. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тили лексикасининг баъзи масалалари //Труды Института языка и литературы АН УзССР им. А.С.Пушкина. кн.1, -Ташкент, 1949.
5. Абдуллаев Ф.А, Муҳаммаджонова Г. Ўзбек адабий тили (лексиканинг ривожланиш масалалари) //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №6.
6. Абдурахмонов Ғ. А.Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари ҳақида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент, 2007.
7. Алиев А.Ю. Ўзлаштирилган сўзлар //Тилшунослик масалалари. ТошДУ илмий ишлар тўплами, 608, -Тошкент, 1976.
8. Асфандияров И. Русские лексические заимствования в ўзбекском языке //ВЯ, 1982 №2.
9. Ашурова Д. Рус тили – миллатлараро алоқасининг қудратли воситаси. -Тошкент, 1962.
10. Баскаков Н.А. Двужычие и проблемы взаимопроникновения различных уровней при взаимодействии языков (на материале тюркских языков) // Проблемы двуязычия и многоязычия. -М., 1972.
11. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. -Тошкент, 1983.
12. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. -Тошкент, 1991.
13. Бердиалиев А., Жабборов Б. Луғавий сатҳни система сифатида ўрганиши масаласига доир // Состояние и перспективы развития научных исследований юго-западного региона Кыргызстана. Материалы международной научно-теоретической конференции. - Бишкек, 2008.
14. Бердиалиев А. Обоюдное-взаимное заимствование – один из основных факторов в развитии и обогащении лексики таджикского и ўзбекского языков // Материалы международного симпозиума «Место Рудаки и таджикского языка в диалоге культур». - Худжанд, 2008

15. Бердиалиев А. Словообразующие сложные аффиксы в узбекском языке. АҚД. -Ташкент, 1970.
16. Бердиалиев А. Ўзбек тили аффиксал синонимиясининг баъзи хусусиятлари// Ўзбек тили ва адабиёти. 1974, №2.
17. Бердиева Т. Назарияи иқтибос (калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ),- Душанбе, 1991.
18. Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. –Тошкент, 1984.
19. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии. – Л., 1973.
20. Благова Г.Ф. Причуды заимствования // ж. Советская тюркология. -Баку, 1974, №5.
21. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М., 1987.
22. Боровков А.К. Изменения в лексике узбекского литературного языка и новый алфавит // Изв. Уз ФАН ССР, №7.
23. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. – М., 1971.
24. Бойматов О.Р., Ҳасанова Д.О. Ўзлашма луғавий бирликларнинг ўзбек тили сўз ясашидаги мавқеи ҳақида //Актуальные проблемы гуманитарно-педагогических наук. - Бишкек, 2006.
25. Вайнрайх. Одноязычие и многоязычие //Новое в лингвистике. Вып. VI. – М., 1972.
26. Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М., 1988
27. Гавранек Б. К проблематике смещения языков //Новое в лингвистике. Вып. VI. – М., 1972.
28. Гаджиева Н.З. Тюркские языки //Языки Мира. Тюркские языки. - Бишкек, 1997.
29. Гафуров А. Лев и Кипарис (о восточных именах). – М., 971.
30. Гринберг Дж. Определение меры разноязычия //Новое в лингвистике. Вып. VI. – М., 1972.
31. Гулямов Х. Ўзбекско-таджикские языковые связи. - Ташкент, 1983.
32. Гулямова Н.Г. Русские лексические заимствования в узбекском языке. АҚД. -Ташкент, 1975.
33. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. – М., 1977.

34. Джалилов О. Отношение Чустского диалекта к таджикскому литературному языку. -Сталинабад, 1949.
35. Жуманиёзов Р. Лексика тарихидан //Ўзбек филологияси масалалари. Илмий асарлар. 327 – китоб. –Тошкент, 1970.
36. Жумахўжаева Н. Адабий тилимиз асосчиси //Навоийга армуғон. Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент, 2004.
37. Ерёмина К.Н. К проблеме языковых контактов. Европеизмы в современном персидском языке. – М. 1980.
38. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология. Фонетика ва морфология. -Душанбе, 1973.
39. Зиёев Ҳ. Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар. - Тошкент, 1963.
40. Зокиров М. Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тожик билингвизмида намоён бўлиши. НДА. Тошкент, 2007.
41. Зокирова С.М. Контрастив лингвистиканинг назарий асослари. Тошкент, 2016.
42. Зокирова С.М. Тиллар талқинида контрастив лингвистика илмий парадигмасининг ўрни. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси автореферати. Фарғона, 2018.
43. Исенгалиева В.А. Интернациональные основы в тюркских языках//Советская тюркология, 1970,№5.
44. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т.IV. – М., 1962.
45. Ишондадаев Д. Некоторые особенности словообразования в таджикском и ўзбекском говорах наманганской группы районов. АКД. -Ташкент, 1967.
46. Калинин А.В. Лексика русского языка. – М., 1971.
47. Калонтаров Я.И. Вопросы терминологии в Таджикской ССР//Вопросы терминологии союзных республик. – М., 1970.
48. Калонтаров Я.И. Мудрость трёх народов (таджикские, ўзбекские, русские пословицы, поговорки и афоризмы в аналогии). - Душанбе, 1989.
49. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности поэмы «Фархад и Ширин» Навои, АКД,- Ташкент, 1974.
50. Каримов Э. Совет даври ўзбек адабий тили тараққиёти. - Тошкент, 1985.

51. Керимова А.А. Таджикский язык //Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. – М., 1969.
52. Керимова А.А.Таджикский язык //Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
53. Климов Г.А Фонема и морфема. – М., 1967.
54. Кононов А.Н. Грамматика современного ўзбекского литературного языка. – М.-Л., 1960.
55. Корнилова А.М. О языковом взаимодействии русского и таджикского языков//НДВШ ФН, 1972, №4.
56. Корогли Х. Персидские пословицы, поговорки и крылатые слова. - М., 1973.
57. Қодиров М. Алишер Навоий ва ҳозирги ўзбек тилшунослиги // Навоийга армуғон. Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент, 2004.
58. Қодиров М. Алишер Навоий ва замонавий ўзбек тили //Ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. - Тошкент, 2006.
59. Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси. -Тошкент, 1985.
60. Леонтьев А.А. Что такое язык?- М., 1976.
61. Лившиц. О внутренних законах развития таджикского языка //Известия АН Таджикской ССР. -Сталинабад, 1954.
62. Мамадалиева Н. Қўлланма сўзларни ўрганиш муаммоси //Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент, 2007.
63. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои. АҚД. -Ташкент, 1969.
64. Мақсудов Т., Зикриёев Ф., Ҷалилов Ҳ. Дар борои воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо. - Душанбе, 1976.
65. Маъсуми Н., Гаффаров Р. Национальные и интернациональные факторы в формировании и развитии терминологии современного таджикского литературного языка //Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке.-Кишинёв, 1971.
66. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. -Сталинобод, 1959.

67. Маъсумӣ Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат. -Душанбе, 1966.
68. Мирзаев М. Бухоро ўзбек ва тожик шеваларининг ўзаро муносабати тўғрисида //Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-том. -Тошкент, 1961.
69. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. -Тошкент, 1992.
70. Миртожиев М. Ўзлашган сўз – пайванд куртаги. - Тошкент, 1988.
71. Муталибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк.-Тошкент, 1959.
72. Муҳаммаджонова Г. Ўзбек тили лексикаси тараққиётининг баъзи масалалари. -Тошкент, 1982.
73. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе, 1968.
74. Ниёзмуҳаммадов Б. Аз тарихи дўстони халқҳои тоҷику ўзбек. Душанбе, 1970.
75. Ниёзмуҳаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. -Душанбе, 1970.
76. Новые слова и словари новых слов. – Л., 1983.
77. Оранский И.М. Иранские языки. – М., 1963.
78. Оранский И.М.Таджикоязычные этнографические группы Гиссарской долины (Средняя Азия). – М., 1983.
79. Пардаева И. Тўқиш санъати лексикасининг ички манбалар асосида бойиши // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. - Тошкент, 2007.
80. Пермяков Г.А. Избранные пословицы и поговорки народов Востока. – М., 1968.
81. Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология в фразеология. -Тошкент, 1969.
82. Пулатов М.О. О влиянии русского языка на развитие ўзбекского языка. -Ташкент, 1966.
83. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. Таджикско-русский диалектический словарь. Вып. 5 – М., 1963.
84. Расулов И. Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек тили лексикаси.–Тошкент, 1977.
85. Рафиев А. 20-йиллар ўзбек тили лексикасидаги таркибий ўзгаришларнинг моҳияти хусусида //Ўзбек

- тилшунослиг масалалари. Илмий мақолалар тўплами. - Тошкент, 2006.
86. Раҳматуллоев Ш. Нутқимиз кўрки. -Тошкент, 1970.
87. Раҳмонбердиев К. Ўзбек тили контактлари. -Тошкент, 1989.
88. Розенцвейг В.Ю Основные вопросы теории языковых контактов //Новое в лингвистике. Вып. VI. – М., 1972.
89. Росетти А. Смешанный язык и смещение языков //Новое в лингвистике. Вып. VI. – М., 1972.
90. Рустамов А. Семантический аспект развития лексики таджикского литературного языка. АКД. – М., 1984.
91. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. -Тошкент, 1987.
92. Рустамов Ш. Исм. -Душанбе, 1981.
93. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1972.
94. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. -Душанбе, 1988.
95. Табуре-Келлер А. К изучению двуязычия в социологическом плане //Новое в лингвистике. Вып. VI. – М., 1972.
96. Тенишев Э.Р. Алтайские языки //Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.
97. Тихонов А.Н. Роль русского языка в обогащении лексики узбекского языка. – М., 1977.
98. Тожиев Ё. Ўзбек тилидаги аффикслар синонимиясига доир //Ўзбек тилшунослиги масалалари. -Тошкент, 1971.
99. Тоҳирова К. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (материалҳо). -Душанбе, 1967.
100. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек тили. –Тошкент, 1965.
101. Турсунова Х.С. Тадқиқи муқоисавии фразеологизмҳои параллели забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ. -Душанбе, 1979.
102. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт боқичлари. - Тошкент, 1996.
103. Умаров Ж. Атамалар луғати. -Қўқон, 1992.
104. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. -Тошкент, 1981.
105. Ўзбек тили лексикологияси. -Тошкент, 1981.

106. Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари. 1-Республика терминология конференцияси материаллари. -Тошкент, 1986.
107. Феллер М.Д. Как рождаются и живут слова? – М., 1964.
108. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. -Душанбе, 1964.
109. Фозилов Э. Рус тили – дўстлик ва қардошлик воситаси. -Тошкент, 1974.
110. Халилов А. Взаимоотношение языков – процесс двусторонний // Масъалаҳои забоншиносӣ. -Душанбе, 1983.
111. Хамдамов Ж. Из истории русского лексического заимствования в ўзбекском языке (вторая половина XIX века). -Ташкент, 1963.
112. Хауген Э. Процесс заимствования //Новое в лингвистике. Вып. VI. – М., 1972.
113. Хетеми Н.З. Лексика персидского языка и пути ее обогащения. АДД. -Баку, 1968.
114. Хидиров Р. Лексика таджикского и ўзбекского языков конца XX начала XXI веков: изменения и новации. - Душанбе, 2010.
115. Хидиров Р. Лексические изменения в литературной речи современного таджикского и ўзбекского языков // Вестник педагогического университета, 2010, №1.
116. Хидиров Р. Теоретические вопросы номинации таджикского и ўзбекского языков // Вестник Таджикского национального университета, 2010, №5.
117. Ҳасанов А. Халқ мақоллари – нутқ маданиятини шакллантирувчи манба // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. -Тошкент, 2007.
118. Ҳасанова Д.О. Ўзлашма луғавий бирликлар – сўз ясаш базаси сифатида //Актуальные проблемы гуманитарно-педагогических наук. -Бишкек, 2006.
119. Ҳасанова Д.О., Бойматов О.Р. Ўзлашма луғавий бирликларнинг ўзбек тили фразеологизмларининг ясалиши ҳақида //Актуальные проблемы гуманитарно-педагогических наук. -Бишкек, 2006.
120. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. - Тошкент, 1979.
121. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида сўз ясалиши. - Тошкент, 1987.

122. Ҳозирги замон ўзбек тили. -Тошкент, 1957.
123. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Том 1, -Тошкент, 1966.
124. Шаропов Н. Некоторые вопросы обогащения лексики таджикского языка тюркскими словами //Вопросы языков во взаимоотношения их с другими языками. -Баку, 1972.
125. Шарофов Н. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик терминҳои ҳарбӣ (солҳои 1940-1945).-Душанбе, 1970.
126. Шарофов Н. Калимаҳои русию интернационалӣ дар забони адабии тоҷик. -Душанбе, 1972.
127. Шаропов Н.А. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка. -Душанбе, 1988.
128. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. Теория. Проблемы. Методы. – М., 1976.
129. Шеваҳои чанубии забони тоҷикӣ. ҷ.1. -Душанбе, 1981.
130. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962.
131. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари луғати. - Тошкент, 1971.
132. Щербак А.М. Грамматика староўзбекского языка. – М.-Л., 1962.
133. Эрвин С.М. Семантический сдвиг при двуязычии //Новое в лингвистике. Вып. VI. – М., 1972.
134. Юнусов М. Тюркские (ўзбекские) слова в таджикском литературном языке. АҚД. -Баку, 1971.
135. Юсупов У.К. Проблемы сопоставительной лингвистики. АДД. Ташкент, 1983.
136. Юсупов К. Ўзбек ва тоҷик тилларининг ўзаро таъсири. - Тошкент, 1974.
137. Юсупов К. Языковые взаимоотношения ўзбекского и таджикского народов. АҚД.-Ташкент, 1957.
138. Якубинский Л.П. Избранные работы. Язык и его функционирование. – М., 1986.
139. Ярцева В.Н. Развитие литературных языков //Теоретические проблемы советского языкознания. – М., 1968.

Шартли қисқартмалар

1. АДД – Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук.
2. АКД – Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук.
3. в.б. – ва бошқалар.
4. в.ҳ. – ва ҳоказолар.
5. ВЯ – ж. Вопросы языкознания.
6. ж. – журнал.
7. –Л. – Ленинград.
8. –М. – Москва.
9. –М. –Л. – Москва-Ленинград.
10. НДВШ ФН – ж. Научные доклады высших школ. Филологические науки.
11. Сб. – сборник научных трудов //Статей.
12. СТ – ж. Советская тюркология.
13. ш.к. – шу кабилар.
14. Языки Мира – Языки Мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.

Зокиров Мухторали Турдалиевич, Алимова Зарифа Вахобовна. Основы узбекско-таджикских языковых контактов. Учебник для студентов филологических факультетов вузов (на узбекском и таджикском языках).

В книге рассматриваются процессы формирования и развития типологически различных узбекского и таджикского языков, а также положительные изменения, которые появились во всех их языковых ярусах, что является отображением результатов многовековых взаимоотношений двух братских узбекского и таджикского народов.

Учебник рассчитан для студентов филологических факультетов вузов, а также учителей родного языка спецколледжей, академических и общеобразовательных школ.

Ответственный редактор:

М.Хакимов – профессор Ферганского государственного университета, доктор филологических наук.

Рецензенты:

Т.Ваҳобов – профессор Ходжентского государственного университета, доктор филологических наук.

С.Б.Иноятов – доцент Ходжентского государственного университета, кандидат филологических наук.

Э.Ибрагимова – доцент Ферганского государственного университета, кандидат филологических наук.

**Zokirov M.T.,
Alimova Z.V.**

O‘ZBEK VA TOJIK LISONIY ALOQASI ASOSLARI

Oliy o‘quv yurtlari filologiya fakulteti
talabalari uchun darslik

FDU “Nusxa ko‘paytirish bo‘limi”da
chop etildi. 28.02.2024-yil.
Buyu № 103. Adadi 10
150100. Farg‘ona shahri
Murabbiylar ko‘chasi, 19-uy.

